

: પ્રકાશક :

ચંદુલાલ ગોરધનદાસ શાહ

મક્તલાઈ ગોરધનદાસ શાહ

(ભાગીદારો)

ભારત પ્રકાશન

૪૪, કલ્યાણલવન, તિલકભાગ,

અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૬૮

કિંમત રૂ. ૧૨=૦૦

મુદ્રક :

સુધકાન્ત એમ. પટેલ

પૂનભાઈ ને. પટેલ

સુધપૂન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

ધોળીયાટ, શાહપુર,

અમદાવાદ.

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને

સાદર અર્પણ

આમુખ

જગતની પ્રાચીન નગર-સંસ્કૃતિઓ અર્થાત્ સભ્યતાઓમાં મિસર અને પશ્ચિમ એશિયાની સંસ્કૃતિઓ અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. મુરોપની ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિઓ કરતાં આ સંસ્કૃતિઓ વહેલી વિકસેલી. ભારતની પ્રાચીનતમ જ્ઞાત સભ્યતા ગણાતી હરપ્પીય સંસ્કૃતિ કરતાં ય આ સંસ્કૃતિઓનો ઉગમ વહેલો થયેલો. ભારતની તથા પશ્ચિમની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ આ પુરાતન સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક ધરાવતી અને એની પ્રેરક અસરો ઝીલતી.

ધર્શન આદિકામાં આવેલ મિસર હાલ ઇજિપ્ત તરીકે અને પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલ મેસોપોટેમિયા એસિરિયાનો મુખ્ય ભાગ હાલ ઈરાક તરીકે ઓળખાય છે. પુરાતન એલમ તથા પ્રાચીન મીડિયા અને પર્શિયાનો સમાવેશ ઈરાનમાં થાય છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં નગર-સંસ્કૃતિ કે સભ્યતા કહેવાય તેવી ઉચ્ચ કોટિની સંસ્કૃતિઓનો અભ્યુદય થયો. પ્રાચીન કાલમાં, આજથી પાંચ છ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયો અને અને એ સંસ્કૃતિઓ રાજકીય, શાસનિક, સામાજિક, આર્થિક ધાર્મિક, સાહિત્યિક, વિદ્યાકીય, ઔદ્યોગિક, કલાવિષયક ઇત્યાદિ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં ચતકો સુધી સુવિકસિત રહી. જગતની મધ્યકાલીન તથા અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓએ આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પાસેથી વિપુલ વાગસો મેળવેલો છે. આથી વર્તમાન સંસ્કૃતિઓની ભૂમિકાએ તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસરૂપે મિસર તથા પશ્ચિમ એશિયાની સંસ્કૃતિઓનો વિષય રસપ્રદ ગણાય.

જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા યુનિવર્સિટીના ગ્રી-યુનિ. આર્દ્દસના અભ્યાસક્રમમાં હોય છે, પરંતુ ઇતિહાસના બી. એ તથા એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં અર્વાચીન એશિયા કે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમની જેમ પ્રાચીન મિસર તથા પશ્ચિમ એશિયાના વિશિષ્ટ અભ્યાસનો ભાગ્યે જ સમાવેશ થાય છે. આથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ તથા અધ્યાપકોને એ અંગે કાંઈવાચન કરી લેવું પડે છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના

અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં મિસર તથા પશ્ચિમ એશિયાની તેમ જ ક્રીટ, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિઓને લગતો એક ખાસ અશ્વપત્ર રહેતો ભારતીય સંસ્કૃતિના વર્તમાન અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમના જગતની અગ્રગણ્ય સંસ્કૃતિઓને લગતા અશ્વપત્રમાં પણ મિસર તથા પશ્ચિમ સંસ્કૃતિઓ મહત્વનું ધ્યાન ધરાવે છે પુરાવમુવિધાના અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં પણ આ દેશોની પ્રાગૈતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે ખરી રીતે ઇતિહાસના અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં પણ આ મહત્વની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ

આ પુસ્તક લખનાર શ્રી ઇલામહેન પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને વિષય લઈ એમ એ થયે છે અને કૌટુંબિક જવામતારીઓ સંભાળતા ય વર્ષો થયા પોતાની રુચિના વિષયોનો સંપર્ક તાજે રાખી રહ્યા છે હવે ગુજરાતની ધણી યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષણ માટે ગુજરાતી માધ્યમ અપનાવ્યું હોઈ તેઓના અધ્યયન માટે ગુજરાતીમાં વિવિધ વિષયોને લગતા પ્રકાશનોની જરૂર વધતી જાય છે ભારત તથા ગુજરાતના તેમજ ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિશે ગુજરાતીમાં પુસ્તક લખાતા અને પ્રકાશિત થતા જાય છે પરંતુ મિસર, સુમેરિયા, બેબિલોનિયા, એસિરિયા, ઈરાન વગેરે પ્રાચીન દેશોના ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિને વિશે ગુજરાતીમાં એવું કોઈ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું જણાતું નથી શ્રી ઇલામહેને આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો વિષય પસંદ કરી, એ વિશે ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે એમાં એમણે મિસર, સુમેર, બેબિલોન, એસિરિયા અને ઈરાનના સંસ્કૃતિઓના વિવિધ પાસાનો સુરેખ પરિચય આપ્યો છે શરૂઆતમાં તે તે દેશના ઇતિહાસની રૂપરેખા આનેખીને તેમણે તેના રાજ્યતંત્ર આર્થિક સ્થિતિ, સામાજિક સ્થિતિ, ધર્મ, કલા, સ્થાપત્ય, નિર્માણ શિક્ષણ સાહિત્ય ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કર્યું છે અને અંતે તે તે સંસ્કૃતિના મૂલ્યાંકનમાં તેના નોંધપાત્ર પ્રદાન ગણ્યાં થા છે જરૂરી મથાળા નકશાઓ, ચિત્રો અને શબ્દસચ્ચિ દ્વારા આ પુસ્તકને અધ્યયન તથા અધ્યાપન માટે ઉપયોગી નીતડે તેવું બનાવના લેખિકાએ સારી જહેમત ઉઠાવી છે

આ વિષયને લગતા જે ગ્રંથ આપણને મળે છે, મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે મિસર, મેસોપોટેમિયા અને ઈરાન જેવા પૂર્વના દેશોના પ્રાચીન-અર્વાચીન મનુષ્યનામો તથા ગ્રંથનામો તેમ જ ઇતર

પ્રકારનાં વિશેષ નામો ગ્રીક, ફ્રેન્ચ, જર્મન વગેરે ભાષાઓ દ્વારા અંગ્રેજીમાં રૂપાંતરિત થયાં હોઈ એ નામોને રામન સિપિગાંથી ભારતીય સિપિમાં ઉત્તારતાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે તે તે દેશોની ભાષામાં રહેલાં એ નામોનાં મૂળ સ્વરૂપ નક્કી કરવાનું તો લગભગ અશક્ય બની બન્યું છે. આથી એવાં વિશેષ નામોની અહીં જે જોડણી પ્રયોજવામાં આવી છે તે તાત્કાલિક ગણી, તે તે ભાષાના સીધા સંપર્ક દ્વારા ભવિષ્યમાં તેને સુધારવાની સાધન સામગ્રી સુલભ થશે એવી આશા રાખીએ. સામાન્ય નામો વગેરેની પરિભાષા તો આવા લેખન પ્રયોગો દ્વારા જ થડાતી જશે.

ગુજરાતીમાં મિસર, સુમેર, બેબિલોન, એસિરિયા અને હરોનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો પરિચય આપતા પુસ્તકની ગંભીર ખોટ રહી હતી. શ્રી. ઇલાબહેને આ પુસ્તક દ્વારા એ ખોટ પૂરવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે તે માટે હું એમને અભિનંદન આપું છું અને એમની લેખન-પ્રવૃત્તિના આ પ્રથમ પરિપાકને આવઝડું છું. જગતની અને એમાંય ખાસ કરીને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને લગતા બીજાં કોઈ કોઈ વિષયો વિશે પણ તેઓ ગુજરાતીમાં પુસ્તક તૈયાર કરતાં રહેશે એવી આશા રાખું છું.

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

૭ : ૧૨ : ૧૯૬૭

ઉપાધ્યક્ષ, બો. જો. વિદ્યાભવન,
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

વેદિક સંસ્કૃતિ અને હરપ્પીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ બાદ ભારતીય સંસ્કૃતિને જગતની પ્રાચીન સભ્યતાઓમાં સ્થાન મળ્યું છે. હરપ્પામાંથી મળી આવેલા માટીકામના નમૂનાઓ સુમેરના માટીકામના નમૂનાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. તેથી હરપ્પીય સંસ્કૃતિ સુમેરની સંસ્કૃતિની સમકાલીન હોવાથી અને વચ્ચે વ્યાપારિક સંબંધો હોવાની શક્યતા લાગે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે પ્રાચીન કાલની અન્ય દેશોની સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસક્રમ જરૂરી છે. આમાં મિસર (ઈજિપ્ત), મેસોપોટેમિયા (સુમેર, અક્કડ, બેબિલોનિયા, એસિરિયા), ધરાન, ગ્રીસ, રોમ, ચીન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

M. A. માં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસકાળ દરમિયાન આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો પરિચય કેળવવાનો સુયોગ, જે ધણો રસપ્રદ હતો તે મળ્યો, અને ત્યારથી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં રહેલી આ સમકાલીન સંસ્કૃતિઓના અભ્યાસની ઉપયોગિતા લાગી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જગતના ઇતિહાસ વિશે સામાન્ય પુસ્તકો લખાયાં છે, પરંતુ જુદા જુદા દેશોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વિશે અલગ અલગ વિગતવાર પુસ્તકોની વિશેષ જરૂર રહેલી છે. આ પૈકી ગ્રીસ અને રોમની સભ્યતાઓ વિશે થોડાં પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે, પરંતુ બીજા પ્રાચીન દેશો વિશે એવાં પુસ્તક તૈયાર થયાં હોવાનું જાણીતું નથી. આથી આ પૈકી મિસર, મેસોપોટેમિયા અને ધરાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ વિશે ગુજરાતીમાં આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે.

આ સંસ્કૃતિઓને લગતું પ્રમાણ્યૂત સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ધણું લખાયેલું છે. આમાંનાં કેટલાક મહત્વનાં પુસ્તકોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી એમાંના મુખ્ય મુદ્દાઓનું તારણ અને સંકલન કરી અહીં એનું નિરૂપણ ગુજરાતીમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આવા વિષયને અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ઉતારતી વખતે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના મોઝાઇક ગુજરાતી પદ્ધતિની મુસદ્દો રહે છે. આ પુસ્તકમાં આવતા કેટલાક પદ્ધતિ પારિભાષિક શબ્દો અને પુસ્તિકાઓમાંથી લીધા છે, તે કેટલાક ગુજરાતીમાં સ્વાભાવિક લાગતા શબ્દોમાંથી લીધા છે. આવા અનેકવિધ પદ્ધતિના પ્રયોગોમાંથી સમય જતાં વધારે ને વધારે યોગ્ય પદ્ધતિ મળતા જશે.

આ પુસ્તકના લેખન માટે વિદ્વાન, પ્રોફેસર ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી (ઉપાધ્યક્ષ, બો. જે. વિદ્યાભવન) નું માર્ગદર્શન મરતું છે તે મારું અહોભાગ્ય છે. શ્રી શાસ્ત્રી સાહેબ ગમે તે વિદ્યાર્થીને ગમે તે સમયે માર્ગદર્શન અપવા હમેશા તત્પર જ હોય છે, તેમાય વિદ્યાર્થીઓની સગવડ સાચવવા તરફ તેમનું લક્ષ વધારે હોય છે. મને મારા આ કાર્યમાં સતત પ્રોત્સાહન તથા માર્ગદર્શન આપવા ઉપરાંત આ પુસ્તકનું ‘આમુખ’ લખવાની મારી બિનંતી મીઠારી તેમણે મારા ઉપર અનુમદ્ધ કર્યો છે. મુ. શાસ્ત્રી સાહેબનો આ તબક્કે જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મને બો. જે. વિદ્યાભવનના પ્રધાન્યનો ધણો લાભ મળ્યો છે તો માટે હું તે સંસ્થાનો તથા તેના પ્રયાસ વિભાગનો આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકમાં આપેલા નકશા તેમજ ફોટોગ્રાફ છાપવા દેવા માટે ઇંગ્લેંડના લંડનના પ્રકાશક સીડ્વીક એન્ડ જેક્સન લિમિટેડની તેમજ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની અત્યંત મદદી છું.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં ભારત પ્રકાશનના સંચાલકો શ્રી. રસિકભાઈ તેમજ શ્રી. ચંદુભાઈનો ધણો સહકાર મળ્યો છે. તેમણે કોઈ પણ જાતના પૂર્વપ્રતિબંધ વિના મારા પુસ્તકનું પ્રકાશન કરી આપવા માટે સંમતિ આપી તે બદલ હું તેમની ખૂબ જ આભારી છું. શ્રી. રસિકભાઈ તેમજ શ્રી. ચંદુભાઈ ઉપરાંત સંસ્થાના બીજા ભાઈઓએ જેમણે આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં સમયનો વ્યય કર્યા વગર વખતસર મૂકે પહેલાંજ્યા માટે જે મહેનત ઉઠાવી છે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની શબ્દસૂચિ તૈયાર કરવામાં મદદ કરવા માટે શ્રી હર્ષકેશ આર. મહેતાની ધણી આભારી છું. ‘ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓમાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસક્રમોમાં જ્યાં જ્યાં આ વિષયનો સમાવેશ થતો હશે ત્યાં ત્યાં આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતીમાં લખાયેલા પુસ્તક તરીકે ઘોડે ધણે અંશે પણ ઉપયોગી નીવડશે તો મારી મહેનત સફળ થયેલી માનીશ. અસ્તુ!...

અનુક્રમણિકા

- પ્રકરણ ૧. પ્રાગૈતિહાસિક ભૂમિકા પૃષ્ઠ ૧ થી ૬
- પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ, પ્રાચીન પાપાણ્યયુગ, નૂતન પાપાણ્યયુગ, ધાતુ યુગનાં પગરણ, તામ્ર-કાંસ્ય યુગ, ઐતિહાસિક યુગનાં પગરણ.
- પ્રકરણ ૨. મિસર (ઈજિપ્ત)ની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પૃષ્ઠ ૭ થી ૨૫
- ભૂમિ, પ્રજા, પ્રાગૈતિહાસિક સમય, તાસિયન સંસ્કૃતિ, બદરિયન સંસ્કૃતિ, અમરાતિયન સંસ્કૃતિ, ગેરઝિયન સંસ્કૃતિ, મેમ્ફિયન સંસ્કૃતિ, ઐતિહાસિક રૂપરેખા, પ્રાચીન યુગ-પિરામિડ યુગ, રાગ અને રાજ્યતંત્ર, મધ્ય રાજ્ય-સામંત યુગ, હિફમેસશાસન, નૂતન રાજ્ય-સામ્રાજ્ય યુગ, પડતીનો કાળ, સર્જિતિ પુનરુત્થાન, ઈરાની શાસનકાળ, ગ્રીક શાસનકાળ, રોમન શાસનકાળ.
- પ્રકરણ ૩. મિસરની સંસ્કૃતિ (ચાલુ) પૃષ્ઠ ૨૬ થી ૪૨
- રાજ્યતંત્ર, ન્યાય, ટપાચખાતું, વેપાર, સિક્કા, ખેતી અને ખેડૂતો, આર્થિક સ્થિતિ, સમાજ, પ્રજા, સૌંદર્ય પ્રસાધનો, પહેવેશ, ધરેણા, ખેતર, રહેઠાણ તેમજ નગરો, રાજ્યચીત્ર અને ફરની-ચર, બગીચા અને ફોતો, નોકરો, દીવા-પ્રકાશનું આયોજન, ઘોડા અને રથ, રમત-ગમનો, સામાજિક સ્થિતિ, નૈતિક મલ્લો, લક્ષ, સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન.
- પ્રકરણ ૪. મિસરની સંસ્કૃતિ (ચાલુ) પૃષ્ઠ ૪૩ થી ૫૫
- ધર્મ, ધ્યાનિક દેવો, ઓસિરીસ, ઓસિરીસ અને રાગ, ઓસિ-ગીસના અદાયક દેવો, રાગના દેવો, મધ્યદેવ. ધર્મગુરુઓ, પૂજન-વિધિ, મરણોત્તર જીવનને લાગતી માન્યતાઓ.
- પ્રકરણ ૫. મિસરની સંસ્કૃતિ (ચાલુ) પૃષ્ઠ ૫૬ થી ૬૪
- મિસરનું ધાર્મિક સાહિત્ય, દર્શનવિધિ, ધાર્મિક દાનો, નીતિમત્તા, ધાર્મિકકાંતિ.
- પ્રકરણ ૬. મિસરની કલા અને સ્થાપત્ય પૃષ્ઠ ૬૫ થી ૮૪
- દરવા-ધાતુકામ, તાંબુ અને કાસુ, મોતું, ચાહી, લોખંડ, કાચ જેવો ચળકાટ લાવવાની કળા, કાચ, વણવા તેમજ કાંતવાની

કલા, રંગાગી કામ, મોય, રાચત્વીતુ, સંગીત, સ્થાપત્ય, મસ્તકા,
મસ્તકામાથી પિરામિડા થયેતુ સક્રમણ મોટો પિરામિડ-અંદર-
ની રચના, ઝિંકસ, ઘર, ઇમર મંદિર, કીર્તિ-મંદિરો, શિષ્ય,
આકૃતિવાળી મગપેગીઓ, આલુ બાસ્કર્થ, ચિત્રકલા

પ્રકરણ ૭. વિદ્યા, શિક્ષણ, સાહિત્ય (મિમર) પૃષ્ઠ ૯૫ થી ૧૦૩
શિક્ષણ લેખનના સાધનો, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ગણિત, તર્કીયજ્ઞાન,
અગોળવિદ્યા, તત્ત્વજ્ઞાન મન્યાકન

પ્રકરણ ૮. મુમેન્ની સંસ્કૃતિ પૃષ્ઠ ૧૦૮ થી ૧૩૩
પ્રદશ, મુમેરની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ, અનઉમેદની સંસ્કૃતિ,
ઉરુકની સંસ્કૃતિ, જેમટેત નાસ, લોથ, રાજનીય ઇતિહાસ,
રાજ્યનું નક્કરી તન, કાયદા ન્યાયતન, સામાજિક ઝિંથિતિ,
સમાજ, ગુનામી પ્રથા, સમાજમા સ્ત્રીનું સ્થાન, હમ, લમ્મરિધિ,
લમ્મમા પુરુષના હક્કો, મતાનો, ધાર્મિક વેસ્થાગિતિ, આર્થિક
સ્થિતિ ખેતી, ખોરાક, વેપાર, ધર્મ, ધર્મગુરુઓ, મરણોત્તર, જીવન
વિશે માન્યતા, શખને દફનાવવાની રીત, મુમેન્ની કલા અને
સ્થાપત્ય, કલા, સ્થાપત્ય, શિષ્ય, બાસ્કર્થ, ઉપસાવેની આકૃતિઓ,
શિક્ષણ, વિદ્યા અને સાહિત્ય, શિક્ષણ, ગણિત, વેદવિદ્યા,
અગોળશાસ્ત્ર, ગણિતજ્ઞાન, ગણિતજ્ઞાન, ભૂગોળ, નિપિ, સાહિત્ય,
સર્જનની પુરાણકથા, પ્રનયની પુરાણકથા, મુમેરની સંસ્કૃતિનું
મન્યાકન

પ્રકરણ ૯. બેબિલોનની સંસ્કૃતિ પૃષ્ઠ ૧૩૪ થી ૧૪૮
બૂમિ, લોકો, રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા, હેમુરની કેસાઈટ
આક્રમણ નેબુચાદ્નેઝાર, પરાધીનતા, રાજ્યતન, સામાજિક ઝિંથિતિ
લમ્મરિવિનંદેદ, સમાજમા સ્ત્રીનું સ્થાન, છોકરા, ગુલામો, ખેતી,
અને ખોરાક, આર્થિક ઝિંથિતિ, ઉદ્યોગ-ધાતુ ઉદ્યોગ, કાપડ
ઉદ્યોગ માનની હેરફેર, વેપાર, ચનણી નાણુ, ધીરધાર, બેક.

પ્રકરણ ૧૦ બેબિલોનની સંસ્કૃતિ (આલુ) પૃષ્ઠ ૧૪૯ થી ૧૭૬
ધર્મ, દેવો, પૂજનવિધિ, દેવળ, ધર્મગુરુઓ, મરણોત્તર, જીવન
વિશે કપના, દફનવિધિ, કલા અને સ્થાપત્ય, લખિત કલા,
સંગીત, ચિત્રકામ, શિષ્ય, બાસ્કર્થ, સ્થાપત્ય ઘર, દેવળ, શિક્ષણ
વિદ્યા અને સાહિત્ય, ભાષા, વિદ્યા, આકાશશાસ્ત્ર-ગણિત. ભમિનિ

ખગોળશાસ્ત્ર, તબીબીશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, ગીત્યાગેશ મહાકાવ્ય, ઉત્પત્તિ અથવા સમ્રાટની પુરાણકથા, વનસ્પતિની દંતકથા, જળ-મસલની કથા, મૂલ્યાંકન.

પ્રકરણ ૧૧. એસિરિયાની સંસ્કૃતિ પૃષ્ઠ ૧૭૭ થી ૧૮૨

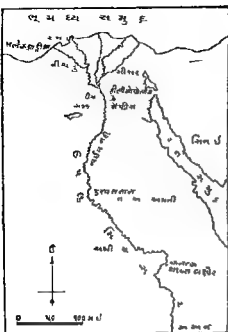
પ્રદેશ, પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષોનું પ્રામિત્થાન, લોકો, ઐતિહાસિક રૂપરેખા, રાજ્યતંત્ર, લશ્કરીતંત્ર, દેવળ, એસિરિયાના કાયદા, સ્થાનિક વહીવટ, સામાજિક સ્થિતિ, આર્થિક સ્થિતિ, ધર્મ, કલા અને સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ગ્રંથાપત્ય, વિદ્યા અને સાહિત્ય, મૂલ્યાંકન.

પ્રકરણ ૧૨. ઈરાનની સંસ્કૃતિ પૃષ્ઠ ૧૮૩ થી ૨૨૮

પ્રારંભિક ભૂમિકા, ઈરાનના રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા, પ્રદેશ, લોકો, પહેરવેશ, ભાષા, રાજ્યતંત્ર, લશ્કર, શસ્ત્રો, કાયદાઓ, રાજ્યવ્યવસ્થા, સામાજિક સ્થિતિ, લગ્ન, સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, છોકરાં, આર્થિક સ્થિતિ, ખેતી, વેપાર, વહાણવટું, ધર્મ, જર-થોસ્તી નીતિમત્રો, મરણોત્તર જીવન વિષેની કલ્પના. દેવો, ધર્મ-ગુરુઓ, કલા અને સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, ગાલીયા બનાવવાનો હુન્નર, સ્થાપત્ય, અસ્તોદાન-કબર, શિલ્પ, શિક્ષણ, વિદ્યા, સાહિત્ય, શિક્ષણ, ભાષા, સાહિત્ય, તબીબીજ્ઞાન, વિશિષ્ટ લક્ષણો.

સંદર્ભ સૂચિ

- એડવર્ડઝ, આર્થ. ઈ. એસ. : ધી પિરામિડ્સ ઓફ ઇજિપ્ત
ટ્રેવર, એ. એ. : એ હીસ્ટરી ઓફ એન્થ્રોપોલોજી.
દાવઝ, પ્રો. ફ્રીડ્રીચ હાવસચ - ઇરાનનો ચીરાગ.
દુરાં વીલ : ધી હીસ્ટરી ઓફ સીવીલીઝેશન. પુસ્તક ૧મું અવર
ઓરીએન્ટલ હેરિટેજ
પાઠક અને દેસાઈ : જગત ઇતિહાસદર્શન.
ભટ્ટ ચંદ્રભાઈ - વિશ્વના ઇતિહાસની રૂપરેખા.
મહેતા, ડૉ. રમણલાલ ના. : પુરાવત્તુ વિદ્યા.
મુરે એમ. એ. . ધી મેસોડોર ધેટ વોઝ ઇજિપ્ત.
સોર્કડ, સેટન : દુવીન રીવર્સ.
વુક્લી, સી. લીઓનાડ : ધી મ્યુએરીઅન્સ.
વોલીસ બજ, ઈ. એ. : (૧) ધી એમિલોનિયન લીજન્ડ્સ ઓફ
ધી ફીએશન એન્ડ ધી ફાઈટ બીટવીન
બેલ એન્ડ ફ્રેન્ચ
(૨) એમિલોનિયન સ્ટોરી ઓફ ધી
ડેફ્યુજ એન્ડ ધી ઓપિક ઓફ
ગીઝામેશ.
શાસ્ત્રી, ડૉ. હરિપ્રસાદ મગાધંકર : ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
સ્વેર્ડન, જી. ઈ. : ધી હિસ્ટરી. ઓફ સીવીલીઝેશન.

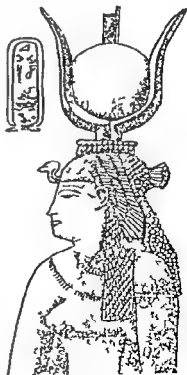
૧ ગુજરાત (પૃ ૭)

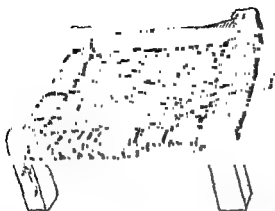
૪ મુદ્રા (પૃ ૨૦૬)

૨ ગુપ્તકાળ (૬૫)

૩ ગુપ્તકાળ (૬૬)

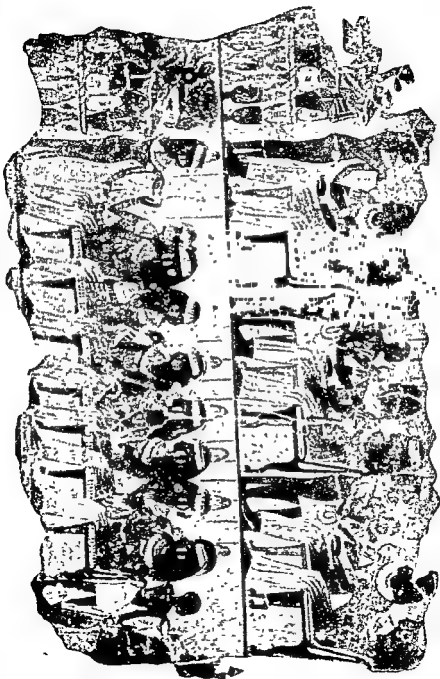

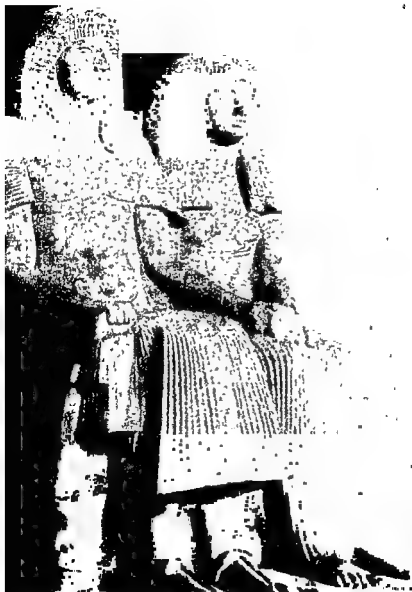
५ पाल्की (५ अ १६)

~ ચમિભીન બીજનુ કાશરાગ ૧ મો રાજવસ (૫ ૨૦)

૧૨. પગલીબધ પિરામિડ (પ ૭૪)

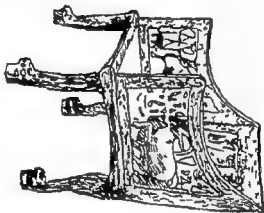

૧૩ ઝીયુરત હર (પ ૧૫૫)

(୨୩) ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ

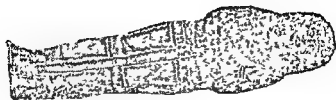
(୨୪) ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ

(୨୫) ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ

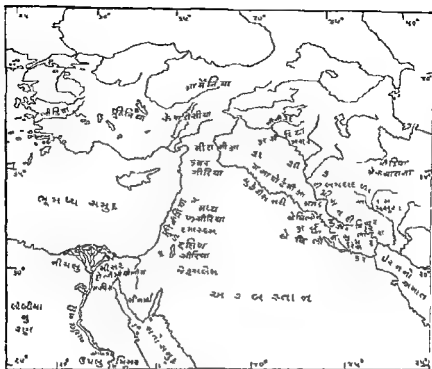

20. 24 (2) 1872

20. 24 (2) 1872

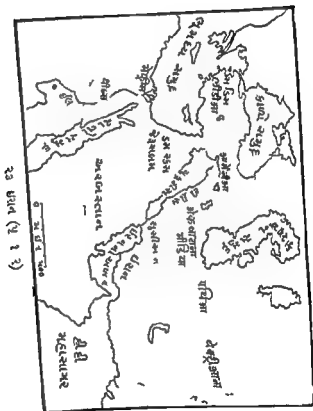

૨૧ મેગોપોલિટીયા (પૃ ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૭૭)

૨૨ સોના ચાનીના વામણો સુમેર (પૃ ૧૨૫)

આગૈતિહાસિક ભૂમિકા

કુદરતનાં અનેક મજનોમાં માનવીનું સર્જન એ એનું ઉત્કૃષ્ટ સર્જન. કાળક્રમે પશુયોનિમાંથી મનુષ્યયોનિનું સંક્રમણ થયેલું છે. એમ કહે-
મ છે કે, આદિમાનવ પશુની માફક જ ખાતો અને પાણી પણ પશુની
માફક જ પીતો.

વખત જતાં જેમ જેમ મનુષ્યમાં રહેલી બુદ્ધિ અને વાણીની અધિઓનો
કાલ થતો ગયો તેમ તેમ તે પશુજીવનથી અલગ થતો ગયો. તેણે એ
જે વાલવાનું શરૂ કર્યું. ખોરાક ખાવાની રીતમાં પણ ફેરફાર કર્યો. પાણી
જુ સંજોગાનુકૂળ પાત્રમાં લઈને પીવા માંડ્યું.

કુદરતે બ્રહ્માંડ બુદ્ધિ અને વાણીનો ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાના જીવન-
વહારમાં કરવા માંડ્યો. છતાં તેને કુદરતી રીતે મળતાં સાધનો ઉપર જ
હોવા આધાર રાખવો પડતો. આમ, માનવસંસ્કૃતિનો ઉગમ તો તેના ઉદ્ભવ
થી જ શરૂ થયો.

અહીં સંસ્કૃતિનો અર્થ મુખ્યત્વે એન્થ્રોપોલોજિસ્ટ મેચિનોવસ્કીના મત
મા, " સામાજિક વારસો " એવો થાય છે. અને એમાં મુખ્યતઃ નીચેની
૫.મતોનો સમાવેશ થાય છે :

- (૧) મનુષ્યકૃત ચીજો
- (૨) ભાષ
- (૩) શિક્ષ ક્રિયાઓ
- (૪) ટેવો
- (૫) વિચારો
- (૬) મૂલ્યો.

માનવીનું સામાજિક ઘટનર ઉપર દશવિધી બાબતોને આધારે થાય
મ તેમનું માનવું છે.

પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ

માનવસંસ્કૃતિના શરૂઆતના ધણા નામા કાગ મુની રેખન ના શે ન હતી અને તેથી એ પુરાતન માનવિરે આપણને કઈ રિગતમાં મળી શકતી નથી નિષ્પિન અને પૂરતી સામગ્રી ધરાવના પત્રીના જ છે. ઐતિહાસિક કાગ મણુસામા આવે છે આથી પૂરતી સામનસામગ્રી ધરાવના એની પહેનાના માને પ્રાગૈતિહાસિક કાગ મણુસામા આવે માનવસંસ્કૃતિના ધરમમા ઐતિહાસિક માનવો છે ના પાયેક હમર જ છે જ્યારે પ્રાગૈતિહાસિક કાગ તમજમ પાય લાખ ના વિસ્તાર ધરાવે છે.

પ્રાચીન પાપાણુચુગ

પાપાણુચુગના નામ માનવિધાન માનવે ઓગરો વ રાની પ્રમા ઉત્તરોત્તર વિમાસ સાધ્યો તેમજ સમય જતા પોતાની ગ્રેશી પણ કેદનાકે લારે પગિનન અપના યા આ પગથી પાપા મેત્રણુ જી હુલ તમજકા મણુસામા આવે છે એમાના પહેલા ત પ્રાચીન પાપાણુચુગ મ્હે છે આ પુગ દરમિયાન માનવ કુ રની રીતે ધાન્ય, ઢંઢૂગ ઇત્યાદિ આના ગ્રે તેમજ પોતાના ઓગરો પ્રાણીઓનો શિખર મ્હી તેના માસનો આદર ગ્રેના આમ પ્રાચીન પુગનો માનવ સામા યત અ નસયથ તથા શિ ર મારકને ઉત્તરિયા આ કાગનો માનવ મ મ જોના જુદી જુદી જાતના પથ્થરોમા કુહાડી છીનરી છીરી વગેરે જાતના ઓગરો ધરતો આ ઓગરો રોચીને મા તો ગેના ગાળામાથી અથવા તેની આસપાસની ઓપોમા આ ઓગરો મોળ ના અને જોવાના ધરેના હોય છે.

પત્ની તે સાંગની ચિંતા રાખતો નહીં. આમ, આદિમાનવની અસ્પૃશ્યતા અને સંધરાખોરશક્તિના અભાવને લીધે તેનું હવન પ્રમથુ-ગીય રહેતું. તે એક ઠેકાણે મ્યાપી રહેતો જ નહીં. ખોરાકની શોધમાં તે અહીંથી ત્યાં ભટકતો કરતો. પથ્થર ઉપરાંત તે લાકડું, હાડકાં, વગેરેમાંથી પણ ઝોળારો બનાવતો. આ પ્રકારના આદિમાનવો હજુ પણ નવ્ય આફ્રિકા, ઉત્તર આફ્રિકા, ઉત્તર યુર, વગેરે સ્થળે વસે છે.

નૂતન પાપાલુયુગ

માનવીના વિકાસનો બીજો તબક્કો નૂતન પાપાલુયુગથી શરૂ થાય છે.

સમય જતાં માનવી કુદરતમાં થતી ધાન્ય-ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાના અવ-લોકન પરથી પોતે ધાન્ય ઉત્પાદન કરતાં શીખ્યો, અને સાથે સાથે કેટલાંક પશુઓને પાછીને તેને પોતાના કામમાં જોતરતો ગયો. કૃષિ અને પશુ-પાલનને કારણે એની રહેઠાણસ્થળોમાં અગત્ય પરિવર્તન આવ્યું. ધાન્યના મોઝમી ઉત્પાદનને કારણે એ વાર્ષિક અન્નસંધરો કરતો થયો; અને તેને

ધાતુયુગના પગરણુ—તામ્ર-કાંસ્ય યુગ

પાપાણ્યુમના માનવને પોતાના ઓળરો અને હથિયારો ધડવા માટે જુદા જુદા પથ્થરના અખતગ કરતા કરતા એક નવું જ દ્રવ્ય હાથ લાગ્યું. પહેલાં તો એ કોઈ પથ્થર જ હતો એમ તેણે માન્યું પણ અનુભવે તેને સમજાયું કે, આ નવી જાતનો પથ્થર અગ્નિમાં તપાવવાથી માગી જેવો બની જાય છે ! ત્યારે તેનો જેવો ઘાટ ધડવો હોય તેવો વડી શકાય છે અને ઠંડો પડતાં તે અસન જેવો જ મજબૂત મની જાય છે આ સત્ય સમજાયા પછી તેણે આવી જાતના પથ્થરો વડે અનેક અખતરા કરના શરૂ કર્યા હકીકતમાં આ પથ્થર પથ્થર ન હતો પણ કાચી ધાતુનો ગઠો હતો આમ, અત્યાનંદ રીતે જ ધાતુની ગોધ ધર્મ અને ધાતુયુગના પગરણુ મૂકાયા

ધાતુઓમાં પહેલાં તો તેને મેતલુડ્યુ મળ્યા પણ આ ધાતુ ક્વચિત જ જડી આવતી તેથી ઓળરો અને હથિયારો બનાવના માટે તેને પૂરતો જથ્થો મળ્યો નહિ આની અપેક્ષાએ બીજી ધાતુ તામ્ર વગરે મળી આથી માનવે તામ્રામાંથી ઓળરો અને હથિયારો ધડાની સરખાત કરી. આમ, ધાતુકામનો હુન્નર શરૂ થયો અને તામ્રયુગની શરૂઆત થઈ

સમય જતાં તામ્રની અદર વ્યર્થ ઉમેરીને એક નવી જ ધાતુ કામુ ઉત્પન્ન કરાઈ ત્યારથી તામ્ર-કાંસ્ય યુગની શરૂઆત થઈ માનવીના વિકાસનો આ ત્રીજો તબક્કો ગણાવી શકાય

ધાતુકામનો આ નવો હુન્નર માનવીના અર્થકારણમાં અગ્રમ પરીવર્તન આણ્યો માટે જવાનદાર બન્યો માનવીના છાનનઅવધારમાં કૃષિ અને પશુપાલન પછી આ બીજી ક્રાંતિકારી પરિવર્તન હતું

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે માનવી ધાન્ય ઉત્પાદન કરતા શીખ્યો ત્યારથી તેને સ્થાયી વસવાટ શરૂ કરવો પડ્યો કૃષિમાં પડતી પાણીની જરૂરિયાત માટે તેને નદીકિનારે વસવું વધારે અનુકૂળ પડ્યું. જ્યારે ધાતુના ગદા મેળવવા તેને નદીથી દૂરના ઝરેલોમાં જવું પડતું વળી ધાતુ મેળવવાનું કામ વધારે મહેનત માગી લે તેવું પણ હતું. ખાણમાંથી ખડક ફોડીને ધાતુ મેળવવી પડતી એટલે ફક્ત આ કામને માટે જ સમાજને એક વર્ગ ફાજલો પડ્યો તે ઉપરાંત, ખાણમાંથી ધાતુ કાઢીને તેને નદીકિનારે વસતા ગામેમાં પહોંચાડના માટે પણ એક વર્ગની જરૂર પડી.

વળી આ કાચી ધાતુને ગામમાં પહોંચાડ્યા પછી તેને શુદ્ધ કરીને પછી જ તેનાં ઓગરો ધડી શકાય તેમ હતું. આવાં આનાં કામો અનુભવીઓ જ કરી બાંધતા. નૂતન પાયાણુયુગમાં દરેક કુટુંબ પોતાની અન્ન, વસ્ત્ર, વગેરેની જરૂરિયાતો જાતે જ પૂરી પાડી લેતું. જ્યારે આ ધાતુકાળના હુન્નરવાળા માનવીઓ માટે પોતાના કામ ઉપરાંત પોતાની જરૂરિયાતો જાતે જ ઉપજાવી લેવાનું અશક્ય બન્યું. તેથી આ વર્ગો માટે અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડવાની ફરજ બાકીના સમાજ ઉપર આવી. આમ, સમાજમાં ખાણિયાઓનો, મજૂરોનો, કસારાનો, વગેરે વર્ગો જાલા થયા અને કુટુંબો સ્વાવશ્યની મટી પરસ્પરાવશ્યની બન્યાં.

ધાતુકાળનો હુન્નર બધાં જ ગામમાં અપનાવી શક્યાં નહિ. તેથી અમુક અમુક ગામમાં જ આ હુન્નર ખીલ્યો અને તેનો લાભ આસપાસના ગામોને પણ મળ્યો. જે ગામમાં આ હુન્નર ખીલ્યો તે ગામની વસ્તી વધી, વેપારનું તે મથક બન્યું. આવાં ગામડાંઓનું નગરમાં પરિવર્તન થયું. ધાતુકાળના હુન્નરને લીધે નગરસંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ અથવા તે નગરસંસ્કૃતિ એ ધાતુકાળના હુન્નરને લઈને થયેલા આર્થિક પરિવર્તનનું પરિણામ છે. સમય જતાં નગરના આગેવાન લોકોએ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા સ્થાપી અને પોતાનું વર્ચસ્વ આસપાસના પ્રદેશો ઉપર પણ જમાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. જીવનવ્યવહારમાં નગરવાસીઓની રીતભાત આમવાગી કરતાં અષ્ટ હદી તરી આવવા લાગી, અને તે સભ્યતા તરીકે ઓળખાવા લાગી.

આ યુગમાં માનવે પશુઓનો ઉપયોગ ખેતીમાં પણ કરવા માંડ્યો. પહેલાં ખેતરમાં હળ સાથે સ્ત્રીઓને જોતરવામાં આવતી હતી, તેને બદલે હવે એ કામ બળદ પામેથી લેવાવા માંડ્યું. આ ઉપરાંત, આ યુગમાં ઘેડાંની મોઢ થઈ. આ મોઢથી કાનિકારી ફેરફાર એ થયો કે, ગામમાં બળદને જોડીને માત્ર લઈ જવા-લાવવા માટે ખૂમ યુગમના થઈ ગઈ. માત્રની અવરજવર વધવાની સાથે એકબીજાં નગરો વચ્ચે વ્યાપારી સબંધો ખૂબ ખીલ્યા. વ્યાપારી સબંધોને લીધે લેખનકલાની બીજ મદાન મોઢ થઈ.

ઐતિહાસિક યુગનાં પગરહુ :

તામ્ર-દાંત્ય યુગ દરમિયાન માનવીએ લેખનકલા પણ મોઢી. આ કલાનો ઉપયોગ તેણે પોતાના સામાજિક વ્યવહારમાં ઠીક ઠીક રીતે કરવો શરૂ

કર્ચો. વધારે મહત્વના લખાણો એ પથ્થર જેવા ટકાવિ પદાર્થ ઉપર કોતરતો. કાગળ જેવા પદાર્થો ઉપર લખેલાં લખાણુ સીકાંઓ જતા નાખૂંદ થઈ જતા, પરંતુ એતા ઉપરથી અવારનવાર એની નવી નવી નકલો ચત્રી રહેતી. તે દ્વારા એમાના ઘણાં લખાણોની હકીકત જળવાઈ ગઈ.

અથો અને અલિલેજો કેપે મગેલા આ સાહિત્યિક સાધનો આપણને એ પ્રાચીન કાળ વિષે વિપુલ અને સમગ્રમાણુ માહિતી પૂરી પાડે છે. એટલે ત્યારથી આપણા જ્ઞાનનો ઇતિહાસ કાળ શરૂ થાય છે.

ઇતિહાસ યુગના પ્રારંભિક કાળમા સુમેર, મિસર, વગેરે અમુક દેશોમા માનવસંસ્કૃતિના થયેલા વિકાસ વિષે ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે. આથી હવે માનવસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ જુદા જુદા દેશ વાગ નિરૂપી શકાય છે જે આપણે હવે પછીના પ્રકરણોમાં વિગતવાર રીતે જોઈશું.

આપણે ઉપર જોયા તે માનવસંસ્કૃતિના વિકાસના ત્રણ તબક્કા મિસર, સુમેર, વગેરે દેશોમા થયેલા પુરાતત્ત્વ અંગે કરેલા સંશોધન અને જોડકામ દસ્તખિયાન મળી આવેલા અવશેષોના નમૂનાઓ પરથી નક્કી કરી શકાય છે તે તે દેશો અંગેનાં પ્રકરણોમા જોઈશું.

મિસર (ઇજિપ્ત)ની સંસ્કૃતિ

ભૂમિ

મિસરને નાઇલની પુત્રી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કારણ દર વર્ષે તેમાં આવતા પૂરનો કાંપ કરીને જે મેદાન ફળદ્રુપ બન્યું તેમાં આ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો.

આ સંસ્કૃતિનાં મોટા ભાગનાં શહેરો, કબરો, વગેરે આ રેતાળ પ્રદેશમાં જ આવેલાં છે. આ કબરોમાંથી ગચ્છરનીયું, અનાજ, કપડાં ઉપરાંત રાજાઓનાં શબો પણ સુરક્ષાયેલાં મળી આવ્યાં છે.

નાઇલ નદીની ખીણનો વિસ્તાર ૫૦૦ માર્મિ કમ્તા પણ વધારે છે. આ નદી મિસરના પ્રદેશને બે ભાગમાં વહેંચે છે.

નાઇલ નદી દક્ષિણમાંથી નીકળી મિસરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ડેલ્ટાક માર્મિ સુધી પહાડી પ્રદેશ આવે છે. આ પ્રદેશ દક્ષિણ મિસરનો છે અને સપાટીની દૃષ્ટિએ એને ઉપરું મિસર (Upper Egypt) કહે છે. આ પ્રદેશ ઓળંગી નાઇલ નદી સપાટ મેદાનમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તે મિસરની ઉત્તર આવેલા બૃમધ્ય સમુદ્ર તરફ વહેતા અનેક કાંટાઓમાં કંટાય છે. આ પ્રદેશ ઉત્તર મિસરનો છે અને સપાટીની દૃષ્ટિએ એને નીચરું મિસર (Lower Egypt) કહે છે. નીચલા મિસરમાં દલિલે કેરો પાટનગર આવેલું છે અને ઉત્તરે પોર્ટસાઇદ અને એલેક્ઝાંડ્રિયાનાં બંદરો આવેલાં છે.

આમ, મિસરનો પ્રદેશ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે :

- (૧) ડેલ્ટા અથવા તો નીચરું મિસર (ઉત્તર),
- (૨) ઉપરું મિસર (દક્ષિણ).

આફ્રિકાના ઇરાન ખૂણામાં આવેલા મિસર દેશનો પ્રાચીન વિસ્તાર મેક્સિલી અત્યારના કેસ સુધીનો હતો.

ઉપલા અને નીચલા મિસરના પ્રદેશની ભૌગોલિક જુદાઈને કારણે બંને પ્રદેશો વચ્ચે વહીવટી એકતા જાળવવી મુશ્કેલ પડતી. આમ

છતાં વહાણવટાની મુગમતા અને પરસ્પર ગળવા પડતા આધારને લીધે એકતા ટકી શકી હતી.

ઉપરું મિસર તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુના ગણને લીધે અને દક્ષિણ બાજુ વહાણવટાની દુર્ગમતાને લીધે દુશ્મનોના હુમલાનો ભોગ ઓછું બન્યું. જ્યારે નીચળું મિસર પશ્ચિમ સાથે વેપારથી સંકળાયેલું હતું તેથી દુશ્મનોના આક્રમણનું કેન્દ્ર બન્યું. પરિણામે તેને દુશ્મનોના આક્રમણો સામે ઝઘૂમવું પડ્યું.

આમ છતાં, સમગ્રપણે જોતાં, મિસરની પશ્ચિમે સદરાનું રણ, પૂર્વમાં અવરજવરને અતરાયણ ૧૦ થી ૧૫ માઈલ પહોળી ટેકરીઓ અને દક્ષિણે નાઈલ નદીના પાણીનો અપૂર્વ ધમારો—આ ત્રણ ભૌગોલિક કારણોને લીધે એકદર રીતે મિસરના હોઠો મુરકિત હોઈ તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિનો રોશિલક વિકાસ આધી રાક્યા.

પ્રજા

મિસરની પ્રજાની જાતિ નક્કી કરવી બધી જ મુશ્કેલ છે, કારણ કે તે મિશ્ર પ્રજા હતી.^૧ વિદ્વાનો માને છે કે તે પ્રજા એક બાજુ ન્યુબિયા, ઇથિયોપિયા અને વિખ્યાના વનનીઓ અને બીજી બાજુ મેમિટિક અથવા તો આમેનોઈડના વસાહતીઓનું મિશ્રણ હતી. તે જમાનામાં પૃથ્વી ઉપર બધી મિશ્ર પ્રજાઓ જ હતી. કદાચ એમ પણ હોય કે, પશ્ચિમ એશિયાના વસાહતીઓ કે હુમલાખોરો અહીં આવીને વસ્યા હોય અને અહીંની પ્રજા સાથેના લગ્નસંબંધોને કારણે નરી પ્રજા અને નરી સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ કર્યો હોય.

મિસરની મંસ્તૃતિ એટલી જાંઘી પ્રાચીન છે કે અહીંથી પાયાણુમુગના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે.

પ્રાગૈતિહાસિક સમય

મિસરના પ્રાગૈતિહાસિક કાળના પાંચ તબક્કા પડે છે -

- (૧) તાસિયન (Tasian)
- (૨) બદારિયન (Badarian)
- (૩) અમરતિયન (Amratan)

૧. બીલ ડુર્કો - "અવર એશિયનલ હેરિટેજ," પૃ ૧૧૬.

(૪) ગેર ઝેન Gerzean)

(૫) સેમિનિયન (Semianian)

આ બધા નામો જે તે સંસ્કૃતિના પહેલા પ્રાપ્તિમ્યાનના નામ પરથી પાડવામાં આવ્યાં છે. આ બધા તમક્કાઓનો ક્રમ એકવેલો ધણો અપરો છે. નાઈલ નદીની ખીણમાં પાપાણુયુગના પશુ અવશેષો મળે છે. ઉપરના જે પાંચ તમક્કા ગણાવ્યા છે તે નૂતન પાપાણુયુગના છે. આ યુગની કબરો-માથી ખોરાક, માટીના વાસણો, હથિયારો, શરૂનો, વગેરે મળી આવે છે તે પરથી પ્રાગૈતિહાસિક મિસરને સુમેર અને સ્પેક્ટ સાથે સંબંધ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

આ નૂતન પાપાણુયુગનો સારો એવો વિકાસ થયો હશે એમ તેની સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. હવે આપણે વારાફરતી આ સંસ્કૃતિઓ તપાસીએ.

(૧) તાસિયન સંસ્કૃતિ :

ઉપર દર્શાવેલા પાંચ તમક્કાઓમાંની પહેલી એટલે કે તાસિયન સંસ્કૃતિ વિશે ખાસ જાણી શકાતું નથી. આ સંસ્કૃતિ ક્લેય બદરિયન સંસ્કૃતિ પહેલાંની અથવા તેની સમકાલીન પણ હોય. આ લોકો માટીકામ સારું કરી જાણતા. આ સમયના ધાતુકામના નમૂના મિલકુલ મળતા નથી. એટલે ધાતુનો ઉપયોગ તેઓ જાણતા નહીં હોય. છતાં તેમનાં પાપાણુનાં ઓળરો મુડોગ અને અણીદાર છે તેથી આ સંસ્કૃતિ નૂતન પાપાણુયુગની હશે એમ ખાતરી થાય છે.

(૨) બદરિયન સંસ્કૃતિ :

,આજના કૈરો અને ક્નોકની મધ્યમાં આવેલા બદરી ગામની પાસેથી આ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે. આ લોકો ધાતુનો ઉપયોગ કરતા, પણ ઓળરો તો પાપાણુનાં જ વાપરતા. તેઓ પશુપાલન કરતા અને જવ અને ઘઉં પકવતા. તેઓ ખોરાકમાં માછલીનો ઉપયોગ કરતા. શિયાળામાં તેઓ ફર અને આમડાના કોટ પહેરતા. તેઓ કાપડ વધી જાણતા અને તે કોટની નીચે પહેરતા. તેઓ ઘાસના ઘપસવાળી પર્ણદ્રુટી બાંધી તેમાં રહેતા. આ લોકો હાથીદાંત ઉપર કોતરકામ કરી જાણતા. પથ્થર ઉપર ચગકાટ પણ લાવી શકતા. દહનવિધિ પરથી જાણરી થાય છે કે, તેઓ મરણોત્તર

જીવનમાં માનતા હશે. ચાલુ વપરાશની ચીજો તેમજ ઘરેણા તેમની કબજેમાંથી મળી આવે છે. તેઓ શજને પશ્ચિમાશિયુષ્ય સુવાડતા.

(૩) અમરાતિયન સંસ્કૃતિ :

આ 'સંસ્કૃતિ બદરિયન સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી આગળ વધેલી હતી. અહીંના લોકો ધાતુનો બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા. તેમણે જીવનધોરણ પણ બદરિયન લોકો કરતાં ઘણું જીંચું હતું.

આ લોકો માટીનાં સુંદર આકારનાં કુંડાં બનાવી તેને ચિત્રકામથી સુશોભિત કરતા. તેઓ હાથીદાંત બહારથી મંગાવતા અને તેમાંથી નાની નાની સુંદર આકૃતિઓ બનાવતા. આ ઉપરાંત, તેઓ હાથીદાંતના કાસકા તેમજ હેરપીનો પણ બનાવી જાણતા. તેઓ ચક્રમક-કામ (flint-work) ઘણું જ સરસ કરી જાણતા. ચાપુ પણ તેઓ સરસ બનાવતા. તેઓ ચક્રમક કામમાં પાવરધા હોવા છતાં તેમનાં પથ્થરનાં કૂણા ઘણાં જ કઠંગાં છે. આ સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ થોડો સમય સુધી જ દરકારે તે પછી આ સંસ્કૃતિ ક્રમે ક્રમે નષ્ટપ્રાય થતી ગઈ. આ જમાનાના શરૂઓ ચોખ્ખાં ને અપૂરતાં મળે છે તેથી તેઓ શાનિમિત્ર પ્રજા હશે એમ અનુમાન બાધી શકાય છે.

તેઓ હાથીદાંત તેમજ કાચબાના કવચમાંથી બ્રેસલેટ, વીંટી, તાવીજો, વગેરે બનાવીને પહેરતા. આ લોકો પણ કબરમાં ચાપુ વપરાશની ચીજો મૂકતા તે પરથી તેઓ મરણોત્તર જીવનમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હશે તેમ લાગે છે.

તેઓ વૃધલ, દિરોળોપોટેમસ, મગર, વગેરેની પૂજા કરતા હશે, કારણ આ આકારોનાં અનેક તાવીજો મળે છે. મિસરના ઐતિહાસિક કાળમાં પણ આ પ્રાણીઓ દેવી મનાયાં હતાં અને તેમની પૂજા કરવામાં આવી હતી. મિસરમાં આ પૂજા પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી જ ચાલી આવી હશે.

(૪) ગેરઝિયન સંસ્કૃતિ :

આ સંસ્કૃતિના લોકો અમરાતિયન લોકો કરતાં ઘણા શક્તિશાળી હતા. તેઓ લગભગની કલામાં પાવરધા હતા. તેમના શરૂઓ પણ વજનદાર છે. તેમણે માટીકામમાં નાવીન્ય દાખવ્યું. તેઓ માટીનાં વાસણો ઘણી સારી રીતે પકવી જાણતા. માટીના વાસણો ઉપર સુંદર ચિત્રકામ પણ કરતા; તેમાં કુદરતીદેખાવો, હોડી, ટેકરીઓ, ઝાડ, પ્રાણી, પક્ષી, વગેરેનો સમાવેશ થતો. તેઓ વાસણો ઉપર મનુષ્યાકૃતિઓ પણ દોરી શકતા. તેઓ પાપાણની

આમાં પહેલો તબક્કો તે પ્રાચીન રાજ્ય (Old Kingdom) જેને પિરામિડ યુગથી ઓળખવામાં આવે છે. તેનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૩૪૦૦ થી ૨૪૭૫ સુધીનો કહી શકાય.

બીજો તબક્કો તે મધ્ય રાજ્ય (Middle Kingdom) અથવા સામંત યુગના નામથી ઓળખાય છે. તેનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૨૪૭૫ થી ૧૭૭૮ સુધીનો છે.

બીજાએક વર્ષના વિદેશી શાસન પછી ત્રીજો તબક્કો નૂતન રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય (the Empire) ના નામે શરૂ થયો. તેનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૧૫૮૦ થી ૧૧૫૦ સુધીનો છે.

ઐતિહાસિક કાળનો ત્રીજો તબક્કો પૂરો થયો ત્યારથી મિસરી સત્તાની પડ્ડીનો કાગ શરૂ થયો. આ સમય દરમિયાન સમગ્ર દેશમાં અધા-ધૂધી ફેલાઈ. આનો લાભ પરદેશી આક્રમણકારોએ લીધો. આ આક્રમણકારોએ મિસરને પરેશાન કરવામાં કયાશ રાખી નહીં. મિસરની પડ્ડીનો આ કાગ હતો.

મિસરના એક સૈન્ય કુમારે પરદેશી આક્રમણકારોના હુમલા પાછા દહાવ્યા અને મિસરને ફરીથી સંગઠિત કર્યું. મિસરનો આ ઐતિહાસિક કાળ “સૈની પુનરુત્થાન” તરીકે ઓળખાય છે. આ કાળનો સમય ધણો દૂર છે.

‘સૈની પુનરુત્થાન’ લાંબો સમય ટકી શક્યું નહીં, કારણ ઈરાન જોર જમાવ્યું જવું હતું. ઈરાને ઈ. પૂ. ૫૨૫ માં મિસરનો કબજો મેળવ્યો.

લગભગ બસો વર્ષ કરતાં પણ દૂરના ગાળામાં ઈરાન પામેથી ગ્રીકોએ મિસર મેળવ્યું. ઈ. પૂ. ૩૩૨ માં સિંકદરે મિસર છત્યુ ત્યારથી ઈરાની શાસનકાળનો અંત આવ્યો અને મિસરમાં ગ્રીક શાસનકાળ શરૂ થયો.

ગ્રીકો પામેથી ઈ. પૂ. ૪૮ માં રોમે મિસર લીધું. રોમન રાજ્યોએ મિસરને પોતાની ખાનગી મિલકતનો એક ભાગ બતાવી દીધું. બસ ત્યારથી મિસર એક સ્વતંત્ર રાજ્ય મટી રોમના મદાન સામ્રાજ્યમાં વિલીન થઈ ગયું.

પ્રાચીન રાજ્ય-પિરામિડ યુગ

મિસરનો જે પ્રાચીન ઇતિહાસ લખાયો છે તેમાં ત્રીસ ભૂતપૂર્વ રાજવંશો ગણાવવામાં આવ્યા છે. આમાંના પહેલા રાજવંશનો સ્થાપક મીનીસ નામે રાજા હતો જે મિસરનો પહેલો ઐતિહાસિક રાજા ગણાય. એ ઈ. પૂ. ૩૪૦૦ ના આરંભમાં થયો. તેણે ઉત્તર મિસર અને દક્ષિણ મિસર બંને વિભાગોને એકત્ર કર્યા અને એક જ રાજ્યસત્તા નીચે સંગઠિત કર્યા અને મેફિસમાં રાજધાની સ્થાપી.

આ યુગમાં કુલ ૭ રાજવંશો ચર્ચિત્ ગયા. આ યુગનો મહાન રાજા ત્રીજા રાજવંશનો ઓસર હતો. તે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૧૫૦ માં ચર્ચિત્ ગયો. ઓસરનો મુખ્ય સલાહકાર ઇમહોતેપ (Imhotep) હતો. તે પ્રખ્યાત વૈદ્ય તેમજ કુશળ સ્થપતિ પણ હતો. તેની જ સલાહ અને દેખરેખ નીચે ઓસરે સ્ટેપ પિરામિડ બંધાવ્યો. આ પિરામિડ હાલના સકકારા (Sakkara) ગામ પાસે આવેલો છે.

ઓસર પછીના બીજા રાજાઓ ખુફુ (Khufu), ચીઓપ્સ (Cheops), ખાફ્રે (Khafra), વગેરેએ પણ મોટા મોટા પિરામિડો બંધાવ્યા છે.

આ પિરામિડો બંધાવવાનું કારણ ધાર્મિક હતું. પિરામિડો તેમની હબરો ઉપરની ઇમારતો છે. તેમાં રાજાનાં શબો મસાવા લરીને પધરાવવામાં આવ્યાં છે, જે આજે પણ હજી એ જ સ્થિતિમાં સચવાયેલાં મળ્યાં આવ્યાં છે. પિરામિડોએ રાજાઓનાં શબો સાચવવા માટે કિલ્લાની ગરજ સારી છે. આ પિરામિડો રાજાના દેવી અમરત્વનાં સૂચક છે. રાજાને અમરત્વ અપવા માટે તેના શબ ઉપર ઘણી લાંબી ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી.

આ પિરામિડોમાં સૌથી મોટો ખુફુનો પિરામિડ છે, જે લગભગ ઈ. પૂ. ૨૬૦૦ માં બંધાયો હતો. તે ૪૮૦ ફૂટ ઊંચો, ૭૬૦ ફૂટ પહોળો છે. અને લગભગ ૧૩ એકર જમીન ઉપર તે બાંધવામાં આવેલો છે. આ પિરામિડમાં ૨,૦૦,૦૦૦ પથ્થરના ચોરસા વપરાયેલા છે. આમાંના કેટલાક તો લગભગ દોઢમેટા ટનના છે. બાકીના બપ્પે-અડી અડી ટનના છે. એમ કહેવાય છે કે, આ પિરામિડ બાંધતાં એકલાખ માણસોને ત્રીસ વર્ષ ને ત્રણ મહિના લાગ્યાં હતાં. તે જમાનામાં આવડા મોટા પથ્થરો ખેંચવા માટે કે ઉપર ગોઠવવા માટે મશીનો ન હતાં. બધું જ કામ મનુષ્યની શારીરિક મહેનત ઉપર નિર્ભર હતું. આ કામ કુશળ ઇજનેરો વગર પણ તદ્દન અશક્ય

ફાવી દીધી તેમને મિસરમાંથી હાકી કાઢ્યા, અને મિસરના સ્વતંત્ર રાજ્ય વશની સ્થાપના કરી

નૂતન રાજ્ય—સામ્રાજ્ય યુગ

આ યુગનો આગળ અઢારમા રાજવંશથી થયો. અગાઉના પ્રાચીન રાજ્ય નથા મધ્ય રાજ્યની સંખ્યામણીએ નૂતન રાજ્ય સામ્રાજ્યમાં વિકસ્યું અને એના શાસન દરમિયાન મિસરની સંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ પણ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. આથી આ યુગને મિસરની સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ ગણવામાં આવે છે.

સામત યુગની રાજધાનીનું શહેર મેફિસથી બદલાઈને થીમ્સ બંધુ હતું તેનું મહત્ત્વ આ યુગમાં પણ ચાતુ રહ્યું. સામત યુગમાં આ શહેરની રોનક ખૂબ જ બદલાઈ ગઈ હતી તેમાં અનેક લબ્ધ દેવો બધાયા હતા તેમાં આ યુગના રાજાઓએ પણ તેની લબ્ધતામાં ઉમેરો કર્યો.

દિકસોસ લોકોને હાકી કાઢનાર રાજા યુતમેસ પહેલો નામે હતો તેણે રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કર્યું, અને સીરિયા ઉપર આક્રમણ કરી તેને છતી લીધું, અને ત્યાંથી ખૂબ દ્રવ્ય લૂટી લાવ્યો. તેના પછી તેની પુત્રી હતશેપસુત (Hatshepsut) ગાદી ઉપર આવી પ્રાચીન મિસરમાં સામાન્ય રીતે રાજ્યની માનિકી રાણીની ગણાતી, અને એના વારસો એની કુવરીને મળતો પરંતુ વ્યવહારમાં રાજ્યનો વહીવટ સામાન્યતઃ રાણીનો પતિ સભાળતો. પરંતુ હતશેપસુત ખરેખર રાજ્યની માનિક બની અને એના વહીવટ નીચે જ કરવા લાગી જગતના જ્ઞાત ઇતિહાસમાં એ સૌથી પ્રાચીન રાણી ગણાય છે.

મિસરની પ્રણાલિકા પ્રમાણે દરેક રાજા મહાન દેવ 'એમેન' નો પુત્ર હોવો જરૂરી હતું. આથી રાણીએ પોતાની એવી એક જીવનકથા ઉપજાવી કાઢી હતી જે આ પ્રમાણે છે :

“હતશેપસુતની માતા આહમાસી પામે એમેન દેવનું આગમન થયું હતું. આહમાસીએ દેવનો સુદર સત્કાર કર્યો. તેની પામેથી પાછા ફરતી વખતે દેવે આહમાસીને વરદાન આપ્યું હતું કે ‘તે એક પુત્રીને જન્મ આપશે, જે દેવની જ બહાદુરી અને તાકાતની પ્રતિકૃતિ હશે’.”

ગણીએ લોહોના મનની સ કા દૂર જવા અને ખાસ નો પોતાના આત્મમતોપની ખાતર પોતાની આકૃતિઓ પુરુષની જેમ દાદીવાળી અને સ્તન-વગરની કોનગલીને ઠેકઠેકાણે મુકાવે ૧ છે. આમ છતાં સિવાલેખોમાં તેણીનો નાગી તરીકે જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. સ્વપ્નામાં તેને સૂર્યપુત્ર જ ગણવામાં આવતી જ્યારે તે આમજનનાને દર્શન દેતી ત્યારે દાદી

યુતમોસ ત્રીજો ઘણી લઘાઈઓ છાલ્યો. તેણે આખું પશ્ચિમ એશિયા હવું લીધું. જિલ્લાએક્ષા પ્રદેશો ઉપર દેખરેખ રાખવા શક્તિશાળી રાજ્યપાલો નીમ્યા, અને લશ્કરી જાવણીઓ પણ રાખી. તેણે લઘાઈઓમાંથી ખૂબ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું અને તેનો ઉપયોગ કલા અને વિજ્ઞાનના વિકાસ અર્થે કર્યો. આ યુગમાં વેપાર પણ ખૂબ વિકસ્યો, દેવળો પણ સમૃદ્ધિથી જગજગવા લાગ્યાં. આમ, લઘાઈમાંથી પરવારી તેણે રાજ્યના આંતરિક કારભારમાં સક્રિય રસ લીધો.

યુતમોસ પછી નોંધપાત્ર રાજન તરીકે એમોનહોતેપ એથો ગણાવી શકાય. તેણે ધર્મમાં જખરદસ્ત કાંતિ આણી. તેણે ઈસ્રાઈઆહતા જન્મ પહેલાં સાતમો વર્ષ પૂર્વે એકેધરવાદની ઘોષણા કરી. તેણે કહ્યું કે, “ સર્વ દેશોનો દેવ એક જ છે, તે નિરાકાર છે, જડ અને એવન વસ્તુઓમાં એકસરખો રહેલો છે.” તેણે પોતાનું નામ ‘એમોનહોતેપ’ જેમાં થીબ્સ નગરના દેવ ‘એમોન’ નું નામ આવતું હતું તે બદલીને ‘ઇખ્નેતોન’ રાખ્યું. તેને મન દેવ ‘એતોન’ જ સર્વોપરી હતો અને જડ અને એવન વસ્તુઓમાં એકસરખી રીતે સમાયેલો હતો. તેણે રાજ્યમાં ‘એમોન’ દેવની પૂજા બંધ કરાવી. ‘એતોન’ દેવની પૂજા શરૂ કરાવી.

થીબ્સ નગરમાં રહેલા ‘એમોન’ દેવના ઉપાસકોના ત્રાસથી કંટાળીને એણે એ નગરને તિર્જાનલિ આપી અને રાજધાની માટે એક નવું જ નગર વસાવ્યું. એનું નામ ‘એખેતેતોન’ (એતોન નગર) રાખ્યું. આ નગરનો તેના છવન દરમિયાન ખૂબ જ વિકાસ થયો.

ઇખ્નેતોન એવો ઉતાવળિયો હતો કે તેણે નવા ધર્મ વિશે લોકોના હૃદયમાં ધીરે ધીરે ગદા જમાવવાને બદલે તરોથી આફવા આવતા ધર્મને તુચ્છકારીને તેની પરંપરા એકદમ જ સદંતર બંધ કરાવી દીધી. તેણે મિસરમાં દરેક શિક્ષાવેખ પરથી ‘એમોન’ નું નામ જૂંસી નાખવા હુકમો છોડ્યા. એટલું જાણે અપૂરતું હોય તેમ તેણે પોતાના પિતાના નામમાંથી પણ ‘એમોન’ શબ્દ જૂંસી નાખવાની આજ્ઞા આપી. તેણે પોતાના ધર્મ સંપ્રદાય સિવાય બીજા ધર્મ સંપ્રદાયોને ગેરકાયદે ઠેરવ્યા.

ધીરે ધીરે લોકોનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ મેળવવાને બદલે સખત હાથે કામ લેવાને, લીધે લોકો ગુસ્સે ધઈ ગયા. ‘એમોન’ ના ધર્મગુરુઓ પણ રાજનના આવા અવિચારી અને ઉતાવળિયા વર્તનને લીધે રોવે ભરાયા.

તેમણે ધરને છાને ખૂણે પોતાના ‘એમોન’ દેવની પૂજા ચાલુ રાખી અને રામના મૃત્યુની વાટ જોતા બેઠા.

રામ ઈજિપ્તેતોન પછી જ સાદાઈથી રહેતો. તેને સાત દીકરીઓ હતી, પણ એકેય દીકરા ન હતો. કાયદેસર રીતે તે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે બીજી પત્ની કરી શકે તેમ હતો પણ તે આદર્શવાદી હતો. તેની રાણી નોફિતી (Nofrete)ને તે પ્રેમ અને વિશ્વાસથી ચાહતો હતો. તેથી તેણે બીજી રાણી કરવાનું પસંદ કર્યું નહીં. એકેશ્વરવાદની જેમ એનું એકપત્નીત્વ પણ આદરણીય ગણાય.

આ વખતે મીસર તરફથી ધમધામયાં કહેણ આવ્યાં. પશ્ચિમ એશિયાનો કેટલોક ભાગજો મિસરના હાથનીચે હતો ત્યાં હિતાર્થે લોકોના મુશ્કેલી શરૂ થયા. સ્થાનિક મુશ્કેલીઓએ ધરકરી કુમક માટે વારંવાર માગણી કર્યાં કરી પરંતુ આ શિક્ષણ રામએ એ બાબતમાં બિનકુશ્મ રસ દાખવ્યો નહીં. કેન્દ્રમાંથી બિનકુશ્મ મદદ ન મળતાં ખંડિયાં રામનોએ ખંડણી ભરવી અંવ કરી અને તેઓ મૃત્યુનંત ધર્ષિ ગયા. આથી મિસર જોત જોતામાં મોટું સામ્રાજ્ય મટી નાનું રાજ્ય બની ગયું. મિસરનો ખજાનો જે મોટે ભાગે પરદેશી રાજ્યોની ખંડણીઓને સીધે જ છત્રકાતો રહેતો તે ખાકી થવા માંડ્યો. મિસરના આંતરિક રાજ્યકારભારમાં અધાધૂંધી ફેલાઈ. રામ ઈજિપ્તેતોન પેસા વગરનો અને મિત્ર વગરનો બની ગયો. એકે એક પ્રાંત તેની સામે ધર્ષિ ગયા હતા. તેની પ્રજા તો પહેલેથી જ તેનો વિરોધ કરતી હતી. આ આઘાત તે સહન કરી શક્યો નહીં અને બત્રીસ વર્ષની ભરપૂરાવ વયે તે મૃત્યુ પામ્યો.

ઈજિપ્તેતોન પછી તેનો જમાઈ તુતેન્ખેમોન (Tutenkhamon) ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે તેના સમ્રાજ્યે આપેલું નામ ‘તુતેન્ખેતોન’ બદલીને ‘તુતેન્ખેમોન’ રાખ્યું, અને રાજધાનીનું શહેર ‘એખેતેતોન’થી બદલીને ફરી પાછો ‘થીન્સ’ લઈ ગયો. તે ‘એમોન’ના ધર્મગુરુઓ જોડે મળી ગયો અને તેમના જૂના દેવ ‘એમોન’ની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા માટે આજ્ઞા આપી. તે ઉપરાંત, ‘એતોન’ અને ‘ઈજિપ્તેતોન’ નામ દરેક ઈમારત પરથી ભૂંસી કાઢવાનો હુકમ કર્યો. ઈજિપ્તેતોને જે બધાં નામો જૂંસાવી કઢાવ્યાં હતાં તે બધાં નામો તેણે ફરીથી લખાવ્યાં. તેણે જે ઉત્સવો બંધ કર્યા હતા તે ફરી પાછા ચાલુ કરાવ્યા. આવી રીતે તેણે પૂર્વવત્ જીવન-વ્યવહાર શરૂ કરાવ્યો.

આ પછી બીજો મહાન રાજા ઓગણીસમા વંશમા રામીમીસ બીજો થયો તે મિસરનો છેલ્લો મહાન રાજા હતો તેણે નુબિયા ઉપર ચડાઈ કરી અને મોનાની ખાણો નવેસરથી ચાલુ કરી મિસરનો ખજાનો ભરવા માગ્યો એશિયાના પ્રાંતો પણ ફરીથી જીતી લીધા આ ઉપરાંત તે બીજી પણ અનેક લડાઈઓ જીત્યો તેની કીર્તિજાયા ગાતા અને શિના લેખો આજે પણ મોજૂદ છે તે મોટું જ્ઞાનખાનું રાખતો તે જ્યારે મરી ગયો ત્યારે તેને ૧૦૦ પુત્રો અને ૫૦ પુત્રીઓ હતી તે પૈકી તેના જ્ઞાનખાનાનો ખ્યાલ આવે છે તેણે પોતાની દેવીને પુત્રીઓ સાથે લઈ કબ્રી હતી એમ કહેવાય છે કે તેને જોડના ઊંચા જતા કે લગભગ ચારમો વન મુધી મિસરમા તેમને એક ખાસ વર્ગ તરીકે ગણનામા આવનારા હતા

તેણે મનાંક અને લશ્કરમા અનેક ઈમારતોનું બાવકામ કરાવ્યું. તેણે નદીની પશ્ચિમે પોતાને માટે એક દેવળ 'રામીસિયમ' બાંધુ કરાવ્યું આખા દેશમા પોતાના અનેક પૂતળા મુકાવ્યા તેણે રાજકારભાર ડહાપણુ જાગી રીતે ચલાયો

મિસરના ઐતિહાસિક કાળમા પ્રથમથી જ રાજ્ય અને દેવળ વચ્ચે સત્તા માટે તાણુતાણુ રહ્યા કરતી હતી તે હવે ખૂબ વધી ગઈ, કારણ રાજ્યઓએ જ સમૃદ્ધ કરેલા દેવળોના ધર્મચરુઓ જ રાજ્યઓ સામે ધન લાખ્યા દેવળોની સમૃદ્ધિ વીસમા વંશના રાજા રામીસીસ નીજના સમયમાં ઉચ્ચતમ કોટિએ પહોંચી આ રાજ્યના વખતમા તેમની પાસે મિસરના વસ્તીના તેરમા ભાગ જોડના એટલે કે લગભગ ૧,૦૭,૦૦૦ યુનામો હતા આ ઉપરાંત ૭,૫૦,૦૦૦ એન્ડ જમીન તેમજ ૫,૦૦,૦૦૦ ઠોર પણ હતા વધારામા તેઓ બીજા ૧૬ ગામો તેમજ સીરિયામાથી મહેસુલ ઉવરાવતા, જેનો વેરો સરકારે માફ કરેલો હતો રામીસીસ નીજએ દેવ 'એમોન'ને પ્રત્યન્ન કરના છૂટે હાથે દ્રવ્ય દેવળને અર્પણ કરવા માગ્યું તે દ્રવ્ય ઉપરાંત અનાજ પણ આપતો તેણે દેવળને જોડનું બધું દ્રવ્ય આપી દીધું કે રાજ્યના મજૂરોને મજૂરી ચૂકવના માટે તેની પાસે મિનકુન ચૈસા રવા નહી દેવને ખાવડાવવા જતા લોકો જૂએ ચરવા લાખ્યા

પડતીનો કાળ

ઉપર જણાવી તે પરિસ્થિતિને પગિણામે છેતના રામીલીસ બારમાના વખતમા 'એમોન'ના મુખ્ય ધર્મગુરુએ ગન્ગાદી પચાવી પાડી સ્વાભાવિક રીતે જ આ ધાર્મિક રાજ્યમા દેવોની તૃષ્ણા છિપાવવા લોકોને મર્સ્સનો ભોગ આપવો પડ્યો રાજ્ય ધર્મમય થઈ ગયું, જેમા ફક્ત ધાર્મિક ગ્રંથાપય અને અધ્યક્ષાને જ મહત્ત્વ અપાયુ હતુનના તે સિનાયના દરેક ન્યમ પ્રયે ઉપેક્ષા મેનાઈ

આની નમણી પરિસ્થિતિનો લાભ લેના પગદેગી આક્રમણકારા તેમાર જ હતા ચારે પાસથી આક્રમણકારોના હુમના શરૂ થયા તેમનો વેપાર પડી સાગ્યો

મિસરની સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર ભૂમધ્ય સમુદ્રમાના વેપાર ઉપર હતો વેપારને લીધેજ તેણે પશ્ચિમમા લીબ્યા અને ઉત્તરપૂર્વમા ફીનિશિયા, સીરિયા અને પેનેટાઈન ઉપર પ્રભુત્વ મેળવતુ હતુ પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ હતી એસિરિયા, બેબીલોન અને ઈગ્ગન નેર જમાનના જતા હતા આ દેશો વેપારમા મિસરની સરસાર્થ કરના ચવા હતા ફીનિશિયન લોકોએ શુદ્ધજ્ઞાને બાધવાની કનામા કુશળતા મેળવી મિસર પામેથી સમુદ્ર પાનુ પ્રભુત્વ આચરી લીધુ. ડોરિયન અને એગિયન લોકોએ લગભગ ઈ પૂ ૧૪૦૦ની આસપાસ ફીટ અને એગિયન પ્રેશ છતીને મહાન વેપારી સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ એશિયાના ગુચુ અને જૂદારાની બીચાગા પર્વતોના કુશળ રહેને વેપાર ઓઢો થતો ગયો અને કાગા સમુદ્ર અને એગિયન સમુદ્રમા થઈને દ્રાવ, ફીટ, ગ્રીસ, લાયેજ, ઈટાના અને એન તરફ વધવા નાગ્યો પગિણામે ભૂમધ્ય સમુદ્રના ઉત્તર પ્રિનારાના દેશો ગ્રંપથી વિશ્વમા લાન્ના મિસર પોતાનુ મર્સ્સ—વેપાર, મોતુ, સત્તા, કના—ગુમાનુ મિસરની ધરની ઉપર દુગ્મનોએ પગ પમાર્યા તેમણે મિસરને પરેગાન કચવામા કચાસ રાખી નહો, તેને છતીને નેનો સર્વનાસ ક્યો

ઈ પૂ ૯૫૪મા પશ્ચિમ નાગની નીચાના નોકો, ઈ પૂ ૭૨૨મા નિલુ બાગુયી ઈથિયોપિયાના નોકો અને ઈ પૂ ૬૭૪મા ઉત્તરમાથી એસિરિયાના નોકો ચલી આન્ના દરેકે પોતપોતાનો બ લો ચાડ્યો.

મર્દતિ પુતરુત્યાન :

આ દુગનાઓ થોડોક વખત સુધી તો એ 'આમટિક' નામના સન્મિ કમારે ખાન્ના અને આક્રમણકારોને ચારી હાન્ના મિસરને ફરી પાછુ

સંગઠિત ક્યુ". આ કુમાર છત્રીસમા રાજવંશનો સ્થાપક હતો. તેણે લાંબો વખત રાજ્ય ક્યુ". તેણે અને તેના વારસોએ મિસરની કલા, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, કવિતા અને વિજ્ઞાનને પુનર્જીવન આપ્યું. મિસરના સ્થપતિઓ, શિલ્પકારો, કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, વગેરેએ મળી જૂની પ્રજ્ઞાલિક્ષા ચાલુ કરી. આને ઇતિહાસમાં "સર્વતિ પુનરુત્થાન" (saite Revival) કહે છે.

ઈરાની શાસનકાલ :

હવે ધીમે ધીમે ઈરાન જોર જમાવતું જતું હતું. ઈરાનીઓને મિસરમાં પેસવા માટે રજુનો રસ્તો નડતો હતો. આ રસ્તો ઘણી જ અગવડતા ભરેલો હતો. આખે રસ્તે કયાંય પાણી મળે તેમ ન હતું. ઈરાનથી મિસર પહોંચતાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ લાગે તેમ હતા. આથી ઈરાનના રાજા કેબિસિસે અરબસ્તાનના રાજા સાથે ઠરાવ કર્યા. અરબસ્તાનના રાજાએ ઈરાનના લશ્કરને પાણી પૂરું પાડવાનું વચન આપ્યું. આવી રીતે અરબસ્તાનના રાજાની મદદથી ઈરાનના લશ્કરે ઈ. પૂ. ૫૨૫ માં મિસરમાં ચોથો પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે મિસરમાં સામતિક ચોથો રાજ્ય કરતો હતો. ઈરાનના લશ્કરે કેબિસિસની આગેવાની નીચે મિસરમાં પ્રવેશ કર્યો અને મેક્સિ જીતી લીધું. મિસર ઈરાની સામ્રાજ્યનું પ્રાંત બન્યું. કેબિસિસ મિસરનો સમ્રાટ બન્યો. સામતિકે કેબિસિસ સામે કાવતરું કરવાની પેરવી કરી પણ તે પકડાઈ ગયો. આથી તેને દારૂ મારવામાં આવ્યો.

કેબિસિસને કેઈ વારસ ન હતો. આથી ઈરાનની ગાદી કેબિસિસના એક કહેવાતા ભાઈએ જૂંટવી લીધી. પણ દારૂચંડ નામના એક મહાશક્તિશાળી માણસે આ ગાદી તેને પચવા દીધી નહિ. દારૂચંડે કેબિસિસના આ કહેવાતા ભાઈનું ખૂન કરાવ્યું અને પોતે ઈરાનની ગાદી ઉપર બેઠો. આ રાજા મહાપ્રતાપી અને શક્તિશાળી નીવડ્યો. તે જીતે મિસરમાં આવ્યો. તેણે વેપાર માટે અનેક સુવિધાઓ કરી આપી, મિસરના રાજા નેકોએ જે નહેર બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી તે દારૂચંડે પૂરી કરી. આ નહેર નાર્મિસથી રાતા સમુદ્ર મુખીની હતી. આનાથી જળમાર્ગે વેપારનો સારો એવો વિકાસ સધાયો. દારૂચંડે અહીં અનેક નવાં દેવજો બંધાવ્યાં, નિશાળો સ્થાપી, નવેસરથી ખાણનું કામ શરૂ કરાવ્યું. આમ, તેણે મિસરનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો પ્રાયાશીક પ્રયત્ન કર્યો.

પણ દારૂચંડ પછીના રાજાઓ મિસર જેવા મોટા પ્રાંતને બરાબર સાચવી શક્યા નહીં. મિસરના જૂના શાહી સભ્યો જળવેદો કરી ઈરાનના

રાજાઓને પરેશાન કરવા માંડવા. આ બળવાઓનું ઉપરીપક્ષ અઠ્ઠાવીસમા રાજવંશના મેનેથો રાજાઓએ લીધું હતું. ઇરાની શાસનકાલ દરમિયાન મિસરમાં સ્થાનિક રાજવંશો તો ચાલુ જ હતા. અઠ્ઠાવીસ અને ઓગણત્રીસમા રાજવંશ વિશે ખાસ કંઈ જાણવા મળતું નથી, કારણ તે વખતે દેશની અંદર અધાધૂંધી ફેલાયેલી હતી. આ વખતે ઇરાનના રાજાઓ બીજી લગાઈઓમાં શકાયેલા હતા. છેવટે ત્રીસમા રાજવંશ દરમિયાન ફરીથી ઇરાને મિસર ઉપર કબજો મેળવ્યો. તે વખતે મિસરમાં સ્થાનિક રાજા નેકતેનેથો પહેલો ગાદી ઉપર હતો. આ રાજા શાણો અને શક્તિશાળી હતો. ઇરાનના લશ્કરને નીચલા મિસરમાં પ્રવેશવું બહુ મુશ્કેલ પડ્યું, કારણ રાજાએ ખૂબ સરમ કિલ્લોમંધી કરી હતી. આમ છતાં જ્યારે તેમને નીચલા મિસરમાં પ્રવેશ કરવામાં સફળતા મળી ત્યારે પૂરનો સમય હતો. ઇરાનનું લશ્કર નદીની સાથેથી અગ્નિ હવું. આથી તે મૂંઝાઈ ગયું. આનો લાભ લઈ મિસરના લોકોએ તેને મિસરમાંથી હાંકી દાડ્યું. આ પછી થોડાં વર્ષો સુધી મિસરમાં શાંતિ રહી.

તે પછી બે રાજાઓના રાજ્ય દરમિયાન મિસરે ઇરાન સાથે સતત યુદ્ધ કર્યાં કર્યું; પણ છેવટે ઇરાન હાર્યું. મિસરના છેલ્લા સ્થાનિક રાજા નેખ્તેનેથો બીજાના રાજ્ય અમલ દરમિયાન ઇરાને વિજયી બની મિસરમાં પ્રવેશ કર્યો. નેખ્તેનેથો ઈધિયોપિયા નાસી ગયો. ઇરાનના રાજાઓએ મિસરનું શોષણ કરવામાં પાછું વળીને બેસું નહિ. મિસરના લોકો ઇરાનના રાજાઓને એટલા તો ધિછારતા હતા કે જ્યારે ઈ. પૂ. ૩૩૨ માં સિકંદરે ઇરાની સામ્રાજ્ય હતી લીધું ત્યારે મિસરના લોકોએ સિકંદરને પોતાના તારણહાર તરીકે નવાજ્યો અને તેને ખૂબ માન આપ્યું.

જુન જુદા લશ્કરી અધિકારીઓના હાથમાં વહેંચાયેલું હતું. આથી સર્વ અધિકારીઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં રાજ્ય ચર્ચ બેઠા. મિસરમાં તે વખતે તોલેમી નામે અધિકારી હતો. આ અધિકારી ઘણો જ ચતુર હતો. સિકંદરના મૃત્યુ બાદ પણ તેણે ઘણી ચાલાકી વાપરી. સિકંદર ઘણો જ શક્તિશાળી યોદ્ધો હતો, તેથી તે વખતે એની જ માન્યતા પ્રચલિત હતી કે સિકંદરનું શબ ને પ્રાતઃમા દેનારાય તે પ્રાતઃ દુર્ગેશાં વિજયી જ રહે. આથી તેના શબને કોઈની માવિડી વગરના તટસ્થ પ્રદેશમાં-રણુદ્વીપમાં દફનાવવાનું નક્કી થયું. સિકંદર મિસરથી ઘણે દૂર મૃત્યુ પામ્યો હતો. આથી તેના શબને સીરિયા, પેલેસ્ટાઈન થઈને મિસરના માર્ગે રણુદ્વીપમાં લઈ જવાનું હતું. તોલેમીએ પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતાના મૃત રાગને માન આપવાના બેઠા હેઠળ સ્મશાનયાત્રામાં બેઠાયો. જ્યારે આ સ્મશાનયાત્રા મિસરમાં પહોંચી ત્યારે તેણે એકદમ પોતાનો અંગ્રેજો ફગાવી દીધો અને શબને કબરને લઈ એલેક્ઝાંડ્રિયા શહેરમાં જ પૂરા હમામ સાથે તેની દફનવિધિ કરી. તોલેમીનું લશ્કર ઘણું મોટું હતું એટલે સામનો થાય તો પહોંચી શકે તેમ હતું.

હવે તેણે પોતાની સ્વનંતતા જાહેર કરી ગમતસતા ધારણ કરી (ઈ. પૂ. ૩૩૨). ત્યારથી મિસર પર તોલેમી વંશની સત્તા પ્રવર્તી. તોલેમી વંશના પહેલાંના રાજાઓએ એલેક્ઝાંડ્રિયાને બૌદ્ધિક વિકાસનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. તોલેમી બ્રીગ્નએ ફિલાડેલ્ફસ-એલેક્ઝાંડ્રિયામાં વિશાળ સંગ્રહસ્થાન અને પુસ્તકાલયો રચાયાં. આ શહેરમાં વૈજ્ઞાનિક અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ મળ્યો. અહીંના પુસ્તકાલયમાં લગભગ પાંચ લાખ પુસ્તકો હતાં. આ સમયમાં દક્ષિણ મિસરમાં પણ અનેક દેવળો બંધાયાં તેમજ સમરાવાયાં તેમ જ ધર્મગુરુઓને પણ ખુશ કરવા અલગલગ દ્રવ્ય દેવળને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

પણ તોલેમી વંશના પાછળના રાજાઓ એટલા તો એશઆરામી અને દુષ્ટ બની ગયા કે 'તોલેમી' શબ્દ દુષ્ટતા અને દુર્બળતાનો સૂચક બની ગયો.

રોમન સામ્રાજ્ય :

તોલેમી વંશના અંતમાં રોમ સત્તા જમાવતું જતું હતું. રોમના મહાન સમ્રાટ જુલિયસ ગીઝરે તોલેમી વંશની છેલ્લી રાણી મહાન ક્ષત્રીઓપાટ્ટાને પરણીને મિસરની ગાદી હાથ કરી.

કનીઓપાટ્રા પહેના મોટા તોનેમી ભાઈને પરણી હતી તેના મૃત્યુ બાદ તેણી તેના નાના ભાઈને પરણી હતી આમ બંને તોનેમી ભાઈઓએ કનીઓપાટ્રાને પગણીને મિસર ઉપર ગન્ધ દ્યુઈ હતું આ બંને પત્નિઓથી તેને એક પણ સતાન થયું ન હતું હુવિયસ સંઝરે જ્યારે મિસર છતી લીધું ત્યારે તે મિસરની પ્રજાવિકા પ્રમાણે કનીઓપાટ્રાને પગણીને જ મિસરની રાજસત્તા મેળવી ગઈ તેમ હતું આથી તે કનીઓપાટ્રાને પરણ્યો તેનાથી કનીઓપાટ્રાને એક પુત્ર થયો, સીઝરિયોન તે પુત્રી સીઝરોના અતુગામી એન્તોની પણ કનીઓપાટ્રા સાથે નગ્ન કરી આ પ્રદેશનો અતાધીશ બન્યો એન્તોનીને ગેમગા પત્ની હતી પણ મિસરમાં તે અંગે ઠાઠાને વિરોધ ન હતો આ જગતથી કનીઓપાટ્રાને મે સતાન થયા એક પુત્ર અને એક પુત્રી

જ્યારે એન્તોની માર્યો ગયો અને ઓકટેવિયસે મિસર છતી લીધું ત્યારે તે પણ કનીઓપાટ્રાને પરણના તૈયાર હતો પણ હવે કનીઓપાટ્રા લગ્ન છૂટતી કટાણી હતી, તેથી તેણીએ ઓકટેવિયસ સાથે લગ્ન કરવાને બદલે આપઘાતનો માર્ગ પસંદ કર્યો

હવે રોમના કાયદા પ્રમાણે રોમની ગાદીનો વારસ મીઝગિયોન-સીઝર અને કનીઓપાટ્રાનો પુત્ર હતો જ્યારે મિસરની પ્રજાવિકા પ્રમાણે એન્તોની અને કનીઓપાટ્રાની પુત્રી ગાદીની વારસ હતી આ પુત્રી જે ભાઈને પગણે તે ભાઈ ગાનીનારસ બને તેમ હતું હવે ઓકટેવિયસે ચાનાહી વાપરી સીઝરિયોનને તેના વાની પામેથી લઈ લીધો અને તેને મારી નખાવ્યો એનેન્ઝાર, એન્તોનીથી થયેના પુત્રને પણ શુકિત વાપરી મારી નખાવ્યો જ્યારે એનેન્ઝારની બહેનને તે ગાદી ઉપર દક્ષ ન કરે માટે દૂર દેશમાં પરણાવી દીધી આમ, વચ્ચેના ઝડપો દૂર કરી ઓકટેવિયસે મિસરનો મુન ખાનસા કર્યો અને એ મુનકને રોમન સમ્રાટોની ખાનગી મિનમત તરીકે સ્થાન આપ્યું મિસરમાંથી મળતી ખાનકને શાહી આનંદ તરીકે ગણવાની (ઈ પૂ ૩૦) બચ ત્યારથી મિસર સ્વતંત્ર રાજ્ય મંત્રી રોમન આમ્રાજ્યનો પ્રાંત બનીને નામશેષ થઈ ગયું

મિસરની સંસ્કૃતિ (ચાલુ)

રાજ્યતંત્ર :

રાજા : મિસરનું રાજ્યતંત્ર ધણું જ મુખ્યસ્થિત હતું. રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરી રાજા હતો. શાંતિના સમયમાં તે વડો ન્યાયાધીશ હતો. યુદ્ધના સમયમાં તે યુદ્ધકરનો વડો હતો. આ ઉપરાંત રાજા દરેક મંદિરનો વડો ધર્મગુરુ લેખાતો. તે મુખ્ય ખજાનચી પણ ગણાતો. આમ, રાજાની સત્તા અબ્યાધિત હતી અને રાજાના હાથે પણ ધણું જ હતા. પણ આ બધી ફરજો તે એક જ વખતે બજાવી શકે તેમ ન હોતી તેથી તેણે પોતાના વતી કારભાર કરવા માટે બીજા અધિકારીઓના નિમણૂક કરી હતી. પહેલાં તો આ અધિકારીઓ શાહી કુટુંબમાંથી નીમવામાં આવતા. આમ છતાં દરેક બાબતમાં છેલ્લી અપીલ-વિનંતી રાજાને કરી શકાતી. રાજા રાજ્યકારભારમાં સક્રિય રસ લેતો. તે એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં આદિતી મેળવવા કરતો રહેતો અને રાજ્યકામોથી આદિતમાર રહેતો.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, રાજામાં દૈવી અંશ આરોપવામાં આવેલો હતો. આથી તેની તહેનાતમાં અનેક દાસ-દાસીઓ રાખવામાં આવતાં હતાં. આ દાસ-દાસીઓ જુદી જુદી ફરજો બજાવતાં. * એમ કહેવાય છે કે, રાજાની વસ્ત્રભૂષા માટે ૨૦ અધિકારીઓ નીમવામાં આવતા. આ ઉપરાંત, રાજાના વાળ કાપવા માટે, નવી નવી કેશભૂષા કરવા માટે, નખ કાપવા માટે, તેને ચક્રચકિત રાખવા માટે, શરીરે સુગંધિત તેલમાલિશ કરવા માટે, પાંપણો ઉપર રંગ લગાડવા માટે, ગાંઠો તેમજ હોઠો રંગ લગાવવા માટે નોકરોની ઓટી ફાજ નિભાવવામાં આવતી.

રાજાની આટલી બધી માવજત કરવામાં આવતી એટલે સ્વાભાવિક જ છે કે તે વિદાસી બની જાય. પણ સમગ્ર રીતે મિસરના રાજાઓ રાજ્યકારભારમાં જાને રસ લેતા. રાજાઓ દરેક પ્રાંતના રાજ્યપાત્ર પામેથી

નિયમિત અહેવાલ મંગાવતા પરિણામે મિસરનું કેન્દ્રીય અને સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર મુખ્યવચ્ચિત અને સુવચિત રહેતું

ન્યાય મિસરનું દીવાની તેમજ ફાજદારી ન્યાયતંત્ર ધણુ જ અવસ્થિત હતું પ્રથમ ન્યાયાધીશોની સમક્ષ મુકદ્દમો રજૂ કરવામાં આવતો અને પદ્મ તરફથી વકીનાત સાબલ્યા પછી જ ન્યાયાધીશ કેસનો ચુકાદો આપતો. બોની જુઆની આપનારને હેલાતદાની રાજ કરવામાં આવતી

દરેક પ્રાતમાં સ્થાનિક ન્યાયકચેરીઓ હતી વડી અદાલત મેફિસ થીન્સ કે હિનિઓપોનીસમાં વખતાનખત બદનાતી રહેતી પાટનગરમાં વડી અદાલત રહેતી

સત્ય કદાનના માટે બગજબરી કરવામાં આવતી ફટકાની સજા સામાન્ય હતી કોઈ કોઈ વાર અગચ્છેદની-કાન, નામ, જીભ કાપી નાખવાની પણ સજા કરવામાં આવતી મુનેગાગને ખાણમાં કામ કરવા માટે હેશપાન કરનાની પણ સજા થતી આ ઉપરાંત, ગૂગાગીને મારી નાખનાની, શરીરે ચકાનનાની, શિગ્ચેદની, જીવતા બાગી મૂકનાની, શરીરમાં મમાના ભરી દેવાની, શરીર ઉપર મોજખાગ ચોપડીને ધીરે ધીરે ખનાઈ જવગરવાની વગેરે દૂર અને જંગની શિક્ષાઓ પણ કરવામાં આવતી ઉચ્ચ અધિકારીઓને જ્યાં હેલાત ડની સજા કરેલ મા આવતી ત્યારે તેમને નાહેરમાં શરમ અનુભવની પડે માટે ખાનગીમાં આપઘાત કે નાની છૂ આપવામાં આવતી

મિસરના રાજ્યતંત્રમાં પોનીમ તંત્ર ન હતું રાજ્યનો સોથી ઉપરી અમનદાર વકીર હોતો તે વડાપ્રધાન, મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને વડા ખજાનચીની ફરજો બજાવતો વકીરને નેની મવાગથી તે મોડી રાત સુધી ખૂમ કામ કરતું પડતું એક કમરમાં લીતચિત્રમાં તેને વહેની સ્નાત્થી ધગ છાડતો બતાવ્યો છે ચિત્ર નીચેના તિનાનેખમાં તે ગરીમ અને રેમાદારની તમ્મ ભાવે માગણીઓ માલમનો આનેખમાં આવ્યો છે * આ વકીરની નિમણૂ- ગમન બતે જ કરતો

ટપાલ ખાતુ : મિસરમાં બધા પ્રાનો વચ્ચે ટપાલની સગવડ હતી જે કે ટપાલ દ્વારા બ્યવહાર કરેલો ધણો અધરો હતો કારણ કે ગ્તા ધણા થોડા હતા જે હતા તે પણ મિસરમાં હાનતમાં હતા એ જ સામે રસ્તો હતો જે નક્કર માટે ધોરી માર્ગ તરીકે વપરાતો તે

ગાઝામાં થઈ ને યુફ્રેટીસ સુધીનો હતો. નાઈલ નદીનો રસ્તો સર્પાકાર હતો. આથી બે ગામ વચ્ચેનું અંતર બેવડાઈ જતું.

વેપાર : મિસરનો વેપાર વસ્તુવિનિમયથી જ ચાલતો. ધીમે ધીમે મિસર પટ્ટેનો સાથે પણ વેપારથી સંકળાવા લાગ્યું. મિસર કાચો માત્ર (Raw materials) બહારથી આયાત કરતું અને તેના ઉપર ઓપ ચડાવીને ફરીથી તેની નિકાસ કરતું. મિસરનું બજાર સીરિયા, કીટ, સાયપ્રસના વેપારીઓથી ધમધમતું રહેતું. દીનિશિયાના વહાણો પણ નાઈલમાં છેડી બસ લગી આવતા.

સિદ્ધા : ધણી સમય સુધી મિસરમાં ચલણી નાણાંનો ઉપયોગ શરૂ થયો ન હતો. મોટા મોટા પગારદારોને પણ પગાર વસ્તુમાં જ ચૂકવવામાં આવતો. વેગ પણ તે જ રીતે ઉધરાવવામાં આવતા. રાજ્યનો ખર્ચનો પણ વસ્તુઓથી જ ઊભરાતો.

થુતમોસ ત્રીજીની વિજયયાત્રાઓ પછી જ્યારે મિસરમાં કિંમતી ધાતુઓનો ભરાવો થવા માંડ્યો ત્યારે વેપારીઓ માત્રના બદલામાં સોનાના ગટ્ટા કે રીંગો વાપરતા થવા લાગ્યા. પણ આ ગટ્ટા કે રીંગોનું વજન દરેક લેવડદેવડ વખતે દરવાનું રહેતું. રાજ્ય તરફથી નિશ્ચિત કિંમતના સિદ્ધા કેપારેય બહાર પાડવામાં આવ્યા ન હતા. કેટલાક વેપારીઓએ એવી શાખ જમાવી હતી કે, ધણી વાર માત્રની દરેક લેવડદેવડ માટે કાયદેસરનું લખાણ હોવું જરૂરી હતું. એટલે આવા વેપારી લખાણો લખવાનું લલિયાઓને ખૂબ કામ રહેતું.

ઓગણીસમા અને વીસમા મહત્વંશ દરમિયાન વેપારનો અત્યંત વિકાસ થયો હતો. મિસરનો તેના આસપાસના બધા દેશો જોડે વેપાર ચાલતો હતો. ધણી વાર પરદેશના રાજ્યો પોતાના વેપારીઓને મિસરમાં સગવડ મળે તે માટે મિસરના રાજ્યોને કિંમતી ભેટો મોકલતા.

ખેતી અને ખેડૂતો : ખેડૂતની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હતી. મિસરનો ખેડૂત જે મહેનત કરી અને પચ્ચેવો પાડીને મનસખ ધાન્ય ઉગાડીને મિસરનું પેટ ભરતો તે જાતે જ એ ધાન્યથી વચિતરહેતો. નાઈલ નદીમાં દર વર્ષે નિયમિત આવતા પૂરને લીધે તેનો કાંપ દરતો. આ કાંપ દરીને જે જમીન ફળદ્રુપ બનતી તેમાં ખેડૂન ઓછી મહેનતે પુષ્કળ ધાન્ય ઉગાડી શકતો.

પણ આ મહેનતના બદલામાં તેના નસીમમાં પેટ ભરી ખાવાનું પણ ન હતું, કારણ દેશની બંધી જ જમીન રાગની માસિકની હતી. રાગની કૃપા વાચીને ખેડૂત થોડી જમીન ઉપર ખેતી કરતો પણ તેના બદલામાં તેની બપજનો દસથી વીસ ટકા ભાગ રાગને આપી દેવો પડતો. રાગ પછી ઉમરાવો, જાગીરદારો અને ધર્મગુરુઓ જમીનની માસિકના હક્કો ભોગવતા. તેઓ પણ ખેડૂનો પામે મજૂરી કરાવી બપજનો મોટો ભાગ લઈ લેતા.

ખેડૂનો ખેતી ઉપરાંત વેડે મજૂરી પણ કરવી પડતી તેમા નહેરુ ખોદવી, રસ્તા ખાંધવા, સાહી જમીન ખેડવી, પિગમિડો માટે વજનદાર પથ્થરો—ઓબેલિસ્કો ખેંચવા, વગેરે કામોનો સમાવેશ થતો.

આ પરિસ્થિતિમાંથી છૂટવાનો કોઈ જ માર્ગ ન હતો. તેથી મોટા ભાગના ખેડૂનો પોતાનું દુર્ભોગ અંદરથી ખૂબ જ વ્યગ્ર રહેવા છતાં બહારથી મૌન સેવી શાંતિથી સ્વીકારી લેતા. મોટા ભાગના ખેડૂનો તો લગાઈમાં જિતાયેક્ષા કેદીઓ અથવા તો દેવા પેટે વેચાયેલા ગુલામો હતા. ધણી વાર ગુલામો પકડવા માટે દરેક પાડામાં આવતા. બહારથી કેદી તરીકે પકડી લવાયેલાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં બહેર હીનામ થતાં

આર્થિક સ્થિતિ

આપણે આગળ જોયું કે મિસરમાં ખેતીનો ધંધો વેપાર કરતાં વધુ લાભદાયી હતો. આથી મિસરમાં વેપારનો વિકાસ મેસોપોટેમિયા કરતાં ઓછો થયો હતો. મુખ્ય વેપાર નાઈલ નદીને કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો. મિસર ખનિજ પદાર્થોથી વંચિત હતું તેથી ખનિજ દ્રવ્યો તે અરમસ્તાન અને નુબિયામાંથી મંગાવતું. આ ખનિજ દ્રવ્યો મેળવવા ખૂબ દૂર જવું પડતું. તેથી ખાનગી સાહસો તેમા રસ લેતા નહીં. વર્ષો સુધી આ ઈન્નરો સરકારનો જ હતો. ખાણમાંથી તાંબું બહુ થોડા પ્રમાણમાં કાઢવામાં આવતું. લોખંડ હિતાઈત લોહો પાસેથી આયાત કરવામા આવતું. નુબિયાના પૂર્વ કિનારા પરની ખાણોમાંથી સોનું મેળવવામાં આવતું.

મિસરવાસીઓ ગ્રામીન કાશ્શી જ તાંબામા ક્વાર્ટ ઊગેરી કાચું બનાવવાનું બળુના હતા. તેઓ તત્તવાગ, બખ્તર, શિસ્ત્રાણ, વગેરે કાંસાનાં જ બનાવતા. પછીથી પૈડાં, ચક્કર, ગરગડી, રોત્તર, સંઘાડો, આટાવાળા ખીંત્રા, શારડી, ઊંટડો, વગેરે ઓળરો પણ કાંસાનાં બનાવતા થયા હતા.

મિસરના કારીગરો ઈટ, સિમેન્ટ, પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસ બનાવી જાણતા તેઓ માટીના વાસણો ઉપર ચીકાટ લાવી શકતા, અને ગરમ દાયમા હના ફૂકી તેને આકાર આપી શકતા તેઓ લામ્પ ઉપર મુદ્દ નમ્શીકામ પણ કરી જાણતા તેઓ લાકડામાથી વડાણ, માડી, ખુશી, પનગ, મગપેત્રી, વગેરે બનાવતા

આ ઉપરાંત તેઓ પ્રાણીઓના ચામડામાથી કોટ, તીર મૂંડા માટે ભાથા બખ્તર, બેકો, વગેરે પણ બનાવી જાણતા દુશ્મની દીવાનો ઉપર ચમારની દનાના અનેક ચિત્રો મળી આવે છે ચમારો ચામડુ કાપવા માટે જે વાકી છરી વાપરતા તેની જ છરી હતી આજે પણ મોટી લોકો વાપરે છે

મિસરના કારીગરો પેપીરસના ઝા.માથી માદદી, પગરખા, કાગળ વગેરે બનાવતા તેમને વારનીશ અને એનેમન કરના પણ આન તુ હતું

મિસરના વણકરો અતિશય ઝીણ કાપડ વણી જાણતા લગભગ ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં વણાયેલા મપડના જે વેણ નમૂના મળે છે તે કાગળી અસરને લીધે ખવાઈ ગયા હોવા જતા હતું પણ તેના તાણાવાણા જોયા માટે સ્ફુમદશક કાચ વાપરવો પડે છે

મિસરના કારીગરોનો સમુદાય સ્વતંત્ર માણ્યો તેમજ યુનામેનો મનેનો હતો ભારતની માફક મિસરમા પણ દરેક કારીગર પર્ગની જુદી જુદી નાત હતી ધણે ભાગે પુત્ર પિતાના જ ધધામા જોડાતો

મિસરના રાજાઓ લગ્નઓ લગ્ન બરતા પરિણામે હજારો કેદીઓ આવ્યા જ કરતા કેદીઓના સખ્યામળને લીધે જ મકાન આપયો બોલા ઘર્ષ શક્તા આ કેદીઓનો ઉપયોગ મજૂરી કરવા માટે જ થતો એમ કહેવાય છે કે સમીક્ષીત્રી જીવનએ લગભગ એક લાખ અને તેર હજાર યુનામે દેવળને અર્પણ કરેલા હતા । સ્વતંત્ર કારીગર અમુક મજૂરોના જૂથ રચતો તે (ઓવરસિયર) મજૂરીનો કરાર કરતો, પોતાના હાથ નીચેના મજૂરો પાસે તે કામ કરાવતો અને મજૂરી ચૂકવતો ઘણી વાર મજૂરો હજતાન ઉપર પણ જતા મજૂરોને રોજી મળતા જ્યારે ઘણી વાર યતી ત્યારે તેઓ ઓવરસિયરને ધમકી પણ આપતા આથી કામદારોને સમર્થિત રાખવા ઓવરસિયરોમા કામ કરાવવાની કુનેહ અને હાપણની આવશ્યકતા રહેતી

મિસરના સ્થપતિઓનું ધ્વજનેરીનું જ્ઞાન ગ્રીકો, રોમનો અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પહેલાંના અન્ય યુરોપિયન લોકો કરતાં વધારે હતું. મોટી મોટી નહેરો છેક નાઈલથી તે ચતા સમુદ્ર સુધીની ખોદવામાં આવી હતી. મોટા મોટા વજનદાર ઓબેલિસ્કો દૂર દૂરથી મિસરમાં લાવવામાં આવતા. પિરામિડો બાંધવા માટે વજનદાર પથ્થરો ગ્રીક લગાડેલા લોકોના પાટા ઉપર ચઢીને ખેંચવામાં આવતા અને ઢાળ પર ચઢીને તેમને મથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવતા. આ બધાં અનહદ મજૂરી માગી લેતાં કામો હજારો શુદ્ધાઓના બાદબીજા વડે જ પૂરા કરવામાં આવતા. મજૂરી માટે પૂરતા પ્રમાણમાં મજૂરી મળી રહેતા એટલે મથાસ્થાની જરૂર પણ ઓછી પડતી.

મિસરનો મુખ્ય વેપાર જળમાર્ગે જ ચાલતો. જમીનમાર્ગે જે થોડો ઘણો ચાલતો તેમાં માલની હેન્ડલર મનુષ્યો દ્વારા જ થતી. પછીથી માલ લઈ જવા માટે ગધેડાનો ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. થોડાનો ઉપયોગ તો છેક હિંદુસ્તાન લોકો આવ્યા ત્યાર પછી શરૂ થયો હતો. ગરીમ માણસ મુસાદરી પગે ચાલીને જ કરતો, કોઈકે વાર સાદી હોડીનો ઉપયોગ કરતો. પેસાદાર માનવીઓ બહાર જતા ત્યારે પાલખીમાં બેસતા અને એ પાલખીના દાંડા પોતાના ખભા ઉપર જોડીને શુદ્ધાઓ ચાલતા. પછીથી તેઓ રથમાં બેસીને ફરવા જતા.

સમાજ

પ્રજા: આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મિસરની પ્રજા મિશ્ર જાતિની હતી. તેમનાં મોં લંબગોળ અને લાંડી આપોવાળાં હતાં. તેઓ જડા હોડ, આગળ પડતી હડખી, ટૂંકા નાક અને સુદૃઢ બાથો ધરાવતા. તેમના વાળ કાળા અને ઘણુંખરું મીઠા હતા. તેમની ચામડીનો રંગ લાલ-અદામી હતો. તેઓ દૈનિક લાખા બોલતા. ઉચ્ચ વર્ગના લોકો પાતળા અને ફેશનવાળા હતા. તેઓ મૂળ તો રંગે ગોરા હતા પણ મિસરના બગચાના તાપમાં નાહીનાહીને તેમની ચામડી બદામી રંગની ચર્ચાળી. સ્ત્રીઓ પોતાના વાળ કાપેલા રાખતી. પુરુષો ઉપરો હાં તેમજ દાદી ચોખ્ખી રાખતા પણ માથે જાત જાતની વીગ પહેરતા. વીગ સારી રીતે પહેરી ચકાવ માટે પુરુષો ઘણી વાર માથા પગના વાળ પણ કઢાવી નંખાવતા. રાણીઓ પણ ઘણી વાર વીગ અને મુગટ સહેલાઈથી પહેરી ચકાવ માટે માથું મુંગવેનું

રાખતી. સાધારણ રીતે એવી પ્રજાસિક્ષા હતી કે રાજની વીચ મૌથી મોટી જ હોવી જોઈએ. વીચનો આધાર જમાના પ્રમાણે બદલાતો રહેતો.

સૌંદર્ય-પ્રસાધનો : મિસરના લોકો ગાઢ ઉપર લાલી લગાવતા, તેમજ હોઠ અને નખ ઉપર પણ રંગ લગાવતા. માથામા તેજ નાખતા. રાજ દાદી, મૂઝ રાખતો નહિ પણ ખાસ પ્રસંગે બનાવટી લામી અને સાકડી દાદી પહેરતો. ઉચ્ચ અધિકારીઓ પણ ધણી વાર બનાવટી દાદી પહેરતા. સ્ત્રીઓ વાળની ખૂબ ઠાગણ રાખતી વાળ સફેદ થતા અટકાવવા માટે તેજની જુદી જુદી બનાવટો વાપરતી મિસરી લોકો શરીર તેજની માલિશ કરતા, આખમા ઠાગણ આજતા તેમજ પોપચા ઉપર પણ કાળો રંગ લગાવતા તેમની દબંગેમાથી યુગારના પ્રસાધનો, જેવા કે અરીસા, દેરપીનો, વાકરિયા વાળ કરવા માટે કલ્પ, દાસકા, વગેરે ધણી મળી આવ્યું છે. અરીસા તાબાના અને દાસના, લાકડા કે લાથીકાતના લાથામા બેસાડેલા મળી આવ્યા છે. અરીસાનો ચળકાટ ટકાવી રાખવા તેઓ તેને વપગણ બાદ ચામડાના કવરમા મૂકીને સાચવતા. તેઓ શરીર ઉપર છૂંદણા પણ છુટાવતા. આ ઉપરાંત, તેઓ જુદી જુદી જાતના અતરો પણ વાપરતા. તેઓ અત્તર શરીર ઉપર તેમજ કપડા ઉપર પણ છાંટતા. ધરને સુગંધિત કરવા માટે ધૂપ કરતા.

પહેરવેશ : છોકરાઓ તેમજ છોકરીઓ બાર વર્ષની ઉંમર સુધી નગ્ન ફરતા. મિસરમાં સોયની શોધ થઈ હોવા છતાં સીવણ અંગેનું એક પણ ચિત્ર મળતું નથી તે ધણું જ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. સ્ત્રીઓ તો કપડા મીવેલા જ પહેરતી હશે.^૧ સ્ત્રીઓ બપોલથી તે ધૂંટી સુધી પહેર્યતો લાભો શણનો પૌશાક પહેરતી. ખભા ઉપરના બે પટ્ટા વડે તે લટકતો રહેતો. ગળા આગળનો આકાર V આકારનો હતો. આવા ઝબ્જાતે બાહુમાં સીવણનો સાધો અને નીચેની કિનારી વાગેલાં જ હશે. તેમ જ પટ્ટાની બે બાજુઓ V આકારની કિનારી તેમ જ જગત્ર નીચેના છેડા પણ શરીર સાથે ઘસાય નહિ માટે ઓટેલા હશે. સ્ત્રીઓ ધણીવાર ફોક ઉપર પાતળો ઝબ્જો પહેરતી. સામાન્ય યુગ સુધી આ ઝબ્જા સાદા જ હતા. નૂતન યુગમાં તેમાં ચપડીઓ રાખવામાં આવતી. પછીથી નીચેના સ્કટની લંબાઈ વધારવામાં આવી હતી, ઉપરના ભાગમાં ટેનીસ બાંધ અને કમરના ભાગમા કમરપટો

૧. મામરિટ એ. મુરે, સ્પ્રિન્ગર ષેટ વોલ ઇલિપ્સ પૃ. ૧૨૦ પ્લેટ નં. ૧. ૧, ૨.

રીટાગીને શરૂ થયો હતો ધણી વાર કમરપટાનો છેડો છેક પગ સુધી લમડતો રાખનામા આવતો.

પુરુષો કમરપટાથી બાધેરી ટીચણ સુધી પહોંચતી દૂકી લુગી (કૌપીન) પહેરતા ગ્રામીન રાજ્ય દરમિયાન ધણી વાર કૌપીનની પાટનીના ભાગમા ચપગીઓ ગખરામ આવતી સામત યુગમા લુગીની લબાઈ વધારીને પીડી સુધીની વધારામા આવી હતી પણ નૂતન યુગના અતમા ઈખ્તેતોનના સમય દરમિયાન લુગીની પાટનીના ભાગમા ધણી જ ચપગીઓ રાખવાની ફેશન શરૂ થઈ હતી^૧ ઓગણત્રીસમા રાજવશનો રામીસીસ બીજો ગણાથી તે છેક ધૂની સુધી પહોંચતો આખા શરીરને ઢાકી દેતો લામો ઝમ્મો પહેરતો ઝમ્માની બાય ચપગીરાગી દૂકી અને ધટાકારની હતી આવો ઝમ્મો સીબ્યા વગર તો ન જ બનાવી શકાય.

કાપડ ઉપર ભસ્ત ભગવાનુ મિસરના લોકો જાણતા ન હતા, પણ છબ્બીસમા રાજવશનો અકોડીથી ભરેના ભરતકામનો નમૂનો (crochet) મળી આવ્યો છે એટલે પરદેશો સાથે સબંધ વધ્યા પછી તેનો ઉપયોગ શરૂ થયો હશે પણ ભરત ભરવાની ફેશન ખાસ પ્રચલિત ક્યારેય થઈ ન હતી ગૂંથવાનું પણ તેઓ છેક રોમન લોકોના સહવાસથી શીખ્યા હતા તેમના ગૂંથેના મોજા મને છે આ મોજામા અગૂંદા માટે જડું ખાતું હોય છે.

ધરેણા :

મિસરની પ્રજા ધરેણાની શોખીન હતી સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોને ધરેણાનો સરખો શોખ હતો તેઓ ગણામા, છાતી ઉપર હાથમા, કાડા ઉપર અને ધૂટી ઉપર ધરેણા પહેરતા તેમની માગાઓ ત્રિવિધભરેની છે તેઓ માગામા પેકન્ટ પણ રાખતા તેઓ કિમતી પથ્થરમાથી પણ બ્રેસલેટ, વીંગી બનાવીને પહેરતા દરેક લકિયો તેમજ વેપારી પોતાની પામે સોના કે આદીનું સીન રાખતો દરેક પુરુષ વીટી પહેરતો સ્ત્રી માળા પહેરતી અઢારમા રાજવશ દરમિયાન તો એની પ્રથા જ પડી ગઈ હતી કે દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, છોકરી, છાત્રાના મન વીધેના હોય જ નોંધ્યો.

ખોરાક :

ગ્રામીન રાજ્યની કમરોમા અર્પણ કરવામા આવેલી ખાદ્ય પદાર્થોની યાદીઓ મળી આવી છે તે પરથી તેમના ખોરાક વિશે થોડું ઘણું જાણી શકાય છે.

આ યાદીમાં પંદર જાતની રેટી અને કેક ગણાવવામાં આવી છે. તે યાદી પરથી જણાય છે કે, તેઓ ખોરાકમાં મધનો સાગે ઉપયોગ કરતા. શાકમાં ફક્ત કાંદાનો ઉપયોગ કરતા. માંસની નવ જાતો ગણાવવામાં આવી છે. તેઓ બતક, હંસ, કબૂતર, જળકુકડી પાળતા. તેઓ પનીર પણ બે જાતનાં બનાવતાં.

પાણી, ખીચર, દારૂનો ઉપયોગ પીણા તરીકે કરતા. ખીચરની ઘણી જાતો હતી. તેમાં કાળો ખીચર શ્રેષ્ઠ ગણાતો. યાદીમાં પાંચ જાતના દારૂ વર્ણવેલા છે. ઓએસિસ (Oasis)માંથી બનતો દારૂ ઉત્તમ ગણાતો. સામાન્ય રીતે બધા જ લોકો દારૂ પીતા. જમ્યા પછી ફળો ખાવાનો રિવાજ પણ સામાન્ય હતો.

ખેડૂતોના ખોરાકમાં ફક્ત રેટી, કાંદા, પનીર અને માછલીનો જ સમાવેશ થતો. પાણીમાં તેઓ જવનો જ ખીચર પીતા.

રહેઠાણુ તેમજ નગરો :

મિસરવાસીઓએ તેમનાં રહેવાનાં ઘર બહુ જ જડદીથી નાશ પામે તેવી સામગ્રીથી બાંધ્યાં હશે; કારણુ તેમનાં ઘરોનો એક પથ્થુ નમૂનો ટક્યો નથી. તેમણે ઘર છંટાથી બાંધ્યાં હશે. બારમા રાજવંશના સમયનાં ઘરો વિશે થોડું જણવા મળે છે. આ સમયનાં ઘર એક માળવાળાં હશે. ઘરની આગળ ખુલ્લો ચોક હોય છે. ઘરને વરંડા પણ હોય છે. માળવાળા ઘરને વરંડો ઉપર હોય છે. ઊપરા ઉપર જવા માટે દાદર પણ હોય છે.

નગરો :

કાદુન પામે બારમા રાજવંશનું સૌથી પહેલું નગરઆયોજન જોવા મળે છે. નગરની પશ્ચિમી દીવાલ છે જે નગરને બે ભાગમાં વહેંચે છે. પૂર્વ બાજુએ અધિકારી વર્ગનાં રહેઠાણુ આવેલા છે; જ્યારે પશ્ચિમ બાજુએ ગરીબ લોકોનાં ઘર આવેલાં છે. શહેરને ફરતી દીવાલ બાંધેલી છે. શહેરની બધી ગલીઓ એકબીજાને કાટખૂણે કાપે છે.

નગરના ઉત્તર ભાગમાં પાંચ મોટાં મોટાં ઘરો આવેલાં છે, જે એક બીજાને ઝડીને બાંધેલાં છે. આ દરેક ઘરનો વિસ્તાર ૧૩૮×૧૯૮ ફૂટ છે. ગલીમાં ચર્ચને ઘરમાં પેસવાનો દરવાજો છે. ઘરમાં અનેક ઓરણાઓ આવેલા છે. ઘરની અંદરના ભાગમાં સ્ત્રીઓ માટે અધ્યાયદી વ્યવસ્થા છે. કેટલાક ઓરણાઓની બીંતો ઉપર આદર્શિતચિત્ર દોરેલા છે.

ખીજું એક નગર તેલ્લ-એલ-અમર્ના આગળ ખોદકામ દરમિયાન મળી આવ્યું છે. આ બધાં શહેરો પિરામિડના બાંધકામ દરમિયાન બિર્લા કરવામાં

આવનાં અને પિરામિડ પૂરો થયા પછી અને રાગ્નના મૃત્યુ બાદ દરનવિધિ પછી લોકો એ શહેર ખાલી કરીને બીજે વસવાટ કરવા ચાલ્યા જતા. તેમજ-એક-અનર્ના આગળ મળી આવેલા નગરનું આયોજન કાલુન પામે મળી આવેલા નગરના આયોજન જેવું જ છે. આ શહેરમાં બધાં ઘરો એક જ ગરબા અને એકસરખા કદનાં છે. આ શહેરમાં મોટું ઘર એક જ છે. તેમાં નીચે ચાર ઓરડા છે આ ઘરનું આગળું પથ્થુ મહીમાં પડે છે. સામાન્ય રીતે મિસરના લોકોના ઘરનાં આરણ્ય મોટી શેરીઓમાં પડવાને બદલે નાની ગલીઓમાં જ પડ્યાં હોય એમ લાગે છે. આ મોટા ઘરના સપાટ છાપરા ઉપર એક નાનો ઓરડો છે જેનો ઉપયોગ કોઈ મહેમાન માટે વધારાના ઓરડા તરીકે થતો હશે. ઘરનો મુખ્ય દરવાજો લાકડાનો છે અને તે ખીનડા ઉપર ફેર છે.

આ શહેર પિરામિડ બાંધવા પૂરતું જ ભિન્ન કરાયું હશે એમ માનવાનું કારણ એ છે કે, અહીંથી મળી આવેલા માટીનાં વામણો તફાત સાદા જ, ફક્ત ઉપયોગિતાને અર્થે જ બનાવેલાં ચિત્રામણ વગરના છે. શહેરનાં ઘરોની બીતેનો ઓસાર ઘણો જ નાનો છે.

રાયરચીલુ અને ફરનિયર :

જૂનામાં જૂના રાયચીલાના નમૂના તરીકે પહેલા રાયચીલાની લાકડાંની ચાર પગલાળી નીચી પનંગડી મળે છે. પનંગડીની વચ્ચેની જગ્યા તેઓ દોરીથી જૂંધી લેના હશે તેમ ક'પના કરી ચકાસ છે. આરી જાનની પનંગડીઓ મિસરમાં દરેક યુગે મળી આવે છે.

પનંગડીઓ ઉપરાંત ખુરશીઓ પણ મળે છે ખુરશીઓનો ઉપયોગ પહેલા ફક્ત રાગ્નઓ પૂરતો જ મર્યાદિત હતો અને તે પણ રાગ્નગાદી તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવાતી હશે. પ્રાચીન કાસની ખુરશીઓને વાંચે ટેકવવા માટે પાઠળ પીંડ કે લાથ ટેકવવા માટે લાથા નથી હોતા. ત્રીજા રાયચીલાના રાગ્ન ઓસરના સમયથી ઉમરાવો અને તેમની પત્નીઓ ખુરશીનો ઉપયોગ કરતાં થયા હતા. ખુરશીઓ એક બેંક અને ઘણી વાર બે બેંકવાળી પણ હોય છે. બે બેંકવાળી ખુરશીઓ પતિપત્નીને સાથે બેસવા માટે વપરાતી હશે. વખત જતાં તેમાં પીંડ અને લાથા ઉમેરવામાં આવ્યા. ખુરશીની સામે પગ મૂકવા માટે નીચા બાજેડ પણ મૂકવામાં આવતા.

ટેમનનો ઉપયોગ શરૂ થયો ન હતો, પણ પાણી કે દારૂના વાગ મૂકવા માટે લાકડાના ઘોડા તો છેક પિરામિડ યુગથી વપરાશમાં હતા.

કપડાં મૂકવા માટે લાકડાની પેટીઓનો ઉપયોગ પણ સામાન્ય હતો. પિરામિડ યુગમાં રાચરચીકાનો ઉપયોગ રાગ અને ઉમરાવો પૂરતો જ મર્યાદિત હતો પણ સામંતયુગથી તેનો ઉપયોગ સામાન્ય વર્ગ પણ કરવા લાગ્યો. સામંતયુગમાં ખુરશી ઉપર કોતરકામ કરીને તેને મુશોભિત બનાવવામાં આવી હતી. ખુરશીના ચાર પગ વચ્ચે સળિયા ગોઠવીને તેની મજબૂતાઈમાં પણ વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. કબરોમાંથી મળી આવેલી મુંદર નકશીકામવાળી ખુરશીઓ જે તે સમયની કલાકારીગરીના ઉચ્ચતમ નમૂનાઓ પૂરા પાડે છે. કેટલીક ખુરશીની બેઠક ચામડાની દોરીથી ગૂથેલી છે.

પદ્મગોમાં પણ જમાને જમાને ફેરફાર થતા રહ્યા છે. પદ્મગો સહેજ હળતા થાય છે, જેમાં માથાનો ભાગ જરા ઊંચો હોય છે. રાગા તુતાન્એ મોનની કબરમાંથી બાળેક, ખુરશી, પદ્મગ, પેટી, વગેરેના મુંદર નમૂના મળે છે.

મિસરના રાજાઓ રાજ્યના વહીવટ અંગે માહિતી મેળવવા માટે વારંવાર મુસાફરી કરતા રહેતા તેથી મુસાફરીમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવા એટલે કે વાળી શકાય તેવા બાળેક, પદ્મગ, વગેરે પણ મળી આવે છે. બગીચા અને ફૂલો :

મિસરમાં બધા જ ગોટા ધરો બગીચાવાળાં હતાં. મિસરના લોકોને બગીચાનો પણો શોખ હતો. મિસરના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતાં જણાવું છે કે, તેમાં બાગબગીચાનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવ્યા કરે છે. દેવળની આસપાસ પણ બગીચા રાખવામાં આવતા હતા.

મિસરી લોકોને ફૂલોમાં પણ ભૂરા કમળ પ્રત્યે સવિશેષ મમતા હતી. બીંતચિત્રોમાં પણ કમળના ફૂલથી ભરેલાં ફૂંડાં, જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓ પોતાના વાળમાં ભૂરા કે ગુલાબી રંગનાં કમળ ખોસતી. ખંધારીઓ પણ તેમના ગળાની આસપાસ લાંબી દાંડીવાળાં કમળ વીંટાળતા. નર્તકીઓ પણ શણગારમાં કમળને મહત્વનું સ્થાન આપતી.

નૂતન રાજ્યમાં રાજમહેલો, ખાનગી ઘરો, કબરોમાં કમળ તેમ જ કમળની ખીંટતી કળીઓનાં ચિતરામણો ઘણા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. મિજબાની વખતે મહેમાનોના ગળામાં કમળના દાર આરોપી તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવતું. કમળનાં ફૂલ તેમને એટલા પ્રિય હતાં કે એ આકૃતિનું તેઓ ઘરેણામાં પણ અનુકરણ કરતા.

કમળ ઉપરાંત બીજાં ફૂલોમાં ફ્લોટ મી નોટ, બટર કપ, ભૂરા સેન્ટો-રીઆ, મોગરા, વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.

નાના છોડનાઓ તેમ જ મોટા ઝાડ બહારથી મગાવીને તેમનો ઉછેર શ્રવામાં આવતો હતો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પણ દેવનાના નગીયામાં વાવના માટે સુગંધનાળા ઝાડ બહારથી મગાવીને રોપવામાં આવતા હતા.

આ ઉપરાંત મપડ માટે શણ અને સ્ત્રીઓના નખ અને હથેલી રંગના માટે હીનાના છો (મિદી) બહારથી મગાવીને ઉછેરવામાં આવતા હતા. કબર ઉપર નિયમિત ફૂલ ચઢાવવાના રિવાજને લીધે તેના પરથી પણ ફૂલોના ઘણા અનુશો મળી આવ્યા છે નોકરો.

પ્રથમ રાજવંશ દરમિયાન માનિષ્ઠની સાથે જીરતા દાસદામીઓને પણ દફનાવવાનો રિવાજ હતો. મરણ પામેલા ખાડામાંથી ઘણા સ્ત્રી પુરુષોના અસ્થિ મળી આવ્યા છે. પગના વખનમાં દાસ દાસીઓના પૂતળા બંધાવવામાં આવતા હતા.

મોટા ધનમાં ઘણા નોકરો રાખવામાં આવતા હતા. રમોડાના ચિત્રોમાં ઘણા સ્ત્રીપુરુષો રસોડામાં ભ્રમરતા જણાય છે. સ્ત્રીઓ રોટલી બનાવતી આમીનુ બહુ કામ યુગ્મ નોકરો કરતા ચિત્રમાં તેઓ બન, બગ, વગેરે જૂઠાતા ચીતરવામાં આવ્યા હોય છે.

મિસર ગેતાગ મહેરા દોઈ ત્યા બગતણી ધણી તાણુ રહેતી તેઓ સૂત્રી સસરીઓનો બગતણુ તરીકે ઉપયોગ કરતા હશે એમ. અંગેના હરે ચિત્રમાં એ રમોઈઓ અગ્નિ પ્રજ્વલિત રાખવા માટે પખો નાખતો જોવામાં આવે છે.

દીવા-પ્રકાશનું આધોજન

મિસરના નોકરો પ્રાચીન કાળમાં મારીતા, મા દીવા પેગાવતા તેઓ ઘાસને વાગીને તેની વાળ બનાવતા વાળ બોળવા માટે પ્રાણીની ચરમી કે દીવેન વાપરતા ઐતિહાસિક જાનમાં તેઓ દીવાને બેસાડેલા હોય. ઉપર ગોઠવતા ધામિ કિનાઓ વખને પણ દીવા પેગાવવામાં આવતા મૃત્યુતિથિ ગંગવની વખને પણ દીવાનો ઉપયોગ ખામ કરવામાં આવતો. લગભગ બહારમાં ગરમીમાં સમપેટીના માથા અને પગ આગળ દીવા પ્રગેવા ગાખવાનો રિવાજ હતો. ફૂલ યુગમાં મીપુમત્તીનો ઉપયોગ સર થયો હતો ઘાડા અને નથ.

ત્યારે લગભગ અઢારમાં રાજવંશ દરમિયાન ઘોડા અને ગધેનો ઉપયોગ સારા પ્રમાણમાં સર થયો ત્યારે પેસાદાર નોકરો પણ અધવાન અને સાગથીને નોકરીએ રાખવા નાખ્યા એમોનહોનેષ પરેનોસી પ્રથમ ગધેનાનેવા મળે છે. છુતા-એમોનની યરમાંથી જ રથ મળી આવ્યા છે.

રથનું માળખું લાકડાનું છે. તેના ઉપર ચામડું મટેલું છે. રથની જમીન ચામડાની દોરીથી ગૂંથી લીધેલી છે, ને તેના ઉપર જનનવરનું ચામડું પાથરેલું છે. રથનાં પાછલાં બે પેડાં આગલા પેડા કરતાં મોટાં છે. રથના ચિત્રોમાં તેને બે ઘોડા જોડેલા હોય છે. ચારથી રથ બોલો બોલો જ હાકે છે. રથમા રહીને યુદ્ધ કરનાર પણ બોલો રહીને જ હાકે છે. ઘોડા અને રથનાં ધણાં ચિત્રો મળે છે. ઘોડાના નાકમાં લગામ બરાવેલી હોય છે

રમત-ગમતો .

મિસરમા બધા વર્ગના લોકોને રમતગમતનો શોખ હતો. પેસાદાર લોકો શિકારે જતા. તેઓ શિકારી કૃતરા સાથે લઈ જતા અને ધનુષ્યબાણનો ઉપયોગ કરતા તેઓ જીમરે ગંથી પક્ષીઓનો શિકાર કરતા. મોટી માછલીઓ પણ લાખાથી મુરતા.

મિસરમાં ઘોડાના આગમન સાથે રથમાં ફરવા જવાનો શોખ દેખાવા લાગ્યો હતો. આજે જે અર્થમાં આપણે રમત-ગમતો કહીએ છીએ એવી રમતગમતો તે વખતે ન હતી તેઓ શિકારે જતા ત્યારે પત્ની અને બાળકોને પણ તેઓ સાથે લઈ જતા

સામાન્ય વર્ગના નાના છોકરા અને સુવાનો કુસ્તીની રમત રમતા. કુમ્તીનો દેખાવ બારમા ગજવંશનાં ધણાં ચિત્રોમાં જોવા મળે છે

સૈનિકો યુદ્ધ-વૃત્ય કરતા તે પણ એક પ્રકારની શારીરિક કસરત હતી. રથાનિક કુમાર દરેક સગકા મનુષ્યને આ કસરત કરાવતો.

ધરમા બેસીને રમી શકાય તેવી એક મેગડાખાઈની જ રમત નોંધાયેલી છે. તે સિંહના આકારના દુકડાઓથી રમવામા આવતી.

સામાજિક સ્થિતિ

મિસરના સમાજનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે હતું :

(૧) રાજા

(૨) ઉમરાવો અને ધર્મગુરુઓ

(૩) મધ્યમ વર્ગ, જેમાં વેપારીઓ, જમીનદારો, કલાકારો, વગેરેનો સમાવેશ થતો

(૪) ગુલામો અને ખેડૂતો.

આવી સમાજરચનામા સ્વાભાવિક જ સૌથી નીચલા વર્ગનું ગોપણ બેહદ હોય છે. તેવું જ મિસરમાં પણ હતું. ખેડૂતો અને ગુલામોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક હતી.

મિસરના લગ્ન પિરામિડો, દેવળો, ઓળોલીફ્સ, સ્પ્રિંગ્સ, વગેરે જોઈને મિસરની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અહોભાવ જાગે છે. પણ આની પાછળ કેટકેટલાં મનૂરો તેમ જ ગુપ્તાભાનાં લોહી રેડાયાં હશે તેની આપણને કલ્પના પણ આવી શકે તેમ નથી તે જમાનામાં આવી તોતીંગ ઈમારતોમાં વપરાયેલા વજનદાર પથ્થરો બહારથી લાવવા અને તેમને બધમેસના કરી મથારાને ગોઠવવા એ નાતું સનું કામ ન હતું. આજે તો આવા મોટા પથ્થરો ભેંચવા માટે અનેક મશીનોની મદદ લઈ શકાય તેમ છે. તે જમાનામાં મનૂરો પોતાના બાહુબળ વડે જ આવા વજનદાર પથ્થરો મીઝ લગાડેલા લોકોના ઢીંગલા ઉપર યઈને ચકાવતા.

નૈતિક મૂલ્યો-સમ :

મિસરમાં એક જ લોહીનાં સગાં સાથે પરણવાનો સ્વાજ સામાન્ય હતો. આવું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે, મિસરમાં વારસાહક માતા પછી પુત્રીને મળતો. પરિણામે ન્યાં સુધી પત્ની હયાત હોય ત્યાં સુધી જ પતિ મિશ્રકતનો ભોગવટો કરી શકતો. પત્નીના મૃત્યુ બાદ તે મિશ્રકતના ભોગવટાનો હક્ક પુત્રી અને જમાઈનો રહેતો. મિશ્રકત ઉપરનો ભોગવટો જતો કરવા કોણ તૈયાર થાય ? આથી મિસરમાં એકલોહીનાં સગા વચ્ચે લગ્નસંબંધ સામાન્ય પણે બધાનો. આવું જ રાજગાદીનું પણ હતું. રાણીને જે પછે તે જ રાજ ચઈ શકતો. આથી રાજ ઘણી વાર પોતાની બહેન કે પુત્રી સાથે પણ લગ્ન કરીને ગાદી ટકાવી રાખતો. સામાન્ય લોકો પણ પોતાની સગી બહેન સાથે પરણવામાં કંઈ, અશુભનું લેખતા નહિ. મિસરના કાચોમાં પણ બાઈ અને બહેનનો અથ' પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા જ થાય છે.

રાજ મોટું જનાનખાતું રાખતો. તેમાં કેટલીક લગાઈમાં પહોંચી સ્ત્રીઓ, કેટલીક ઉમરાવોની પુત્રીઓ અને કેટલીક રાજને બેટ રૂપે મળેલી કન્યાઓ હતી.

રાજનું જોઈને ઉમરાવો પણ એક કુળ વધારે સ્ત્રી પરણતા.

સામાન્ય લોકો તો મોટે ભાગે એક જ સ્ત્રી પરણતા. તેમનું કુટુંબ જીવન એકંદરે સુવ્યવસ્થિત અને સુખી હતું. પતિપત્ની બાંચે જ છૂટાછેડા લેતા. લગ્નજીવન દરમિયાન પત્ની જેવકા પુરવાર થાય તો પતિ કોઈ પણ જાતના વગતર વગર તેને છૂટાછેડા આપી શકતા. પણ જો કોઈ ખીજ કારણસર છૂટાછેડા લે તો પત્નીને કુટુંબની મિશ્રકતમાંથી અમુક ભાગ આપવો પડતો.

સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન :

મેકસમુક્કર લખે કે, “ પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ પ્રજાએ સ્ત્રીઓને કાયદેસરનું જીવનું સ્થાન, નાઈવ નદીની ખીણમાં વસતાલોકો જેટલું આપ્યું નથી.” સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ખાણીપીણીની મોજ માણી શકતી. સ્ત્રીઓને જાહેરમાં છૂટથી હસ્તાક્ષર દેવામાં આવતી હતી. સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર ધંધો કે વેપાર કરવાની પણ છૂટ હતી. ગ્રીક મુસાફરો આટલી છૂટથી દેવાધેજા ન હતા એટલે મિસરની સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા જોઈને ખૂબ જ આશ્ચર્ય પામતા. તેઓ મિસરના પતિઓને ‘કલાગરા કંથ’ કહી તેમની મરફરી કરતા.

સ્ત્રીનું ઉચ્ચ ધ્યાન સ્ત્રીને મળતા વારસાહકને જ આભારી હતું. સમાજમાં તેમજ કુટુંબમાં પણ સ્ત્રી આગવું સ્થાન હતું. સ્ત્રી ધરની અધિષ્ઠાત્રી હતી, અને બધી જ મિત્રકત માતા પછી પુત્રીને મળતી. રાજકુટુંબમાં પણ જ્યાં સુધી રાણી જીવિત હોય ત્યાં સુધી જ રાજા રાજ તરીકે રહી શકે. રાણીના મૃત્યુ બાદ રાજાને રાણીની વારસ, જે કોઈ પુત્રી કે બહેન હોય તેને પરણવું પડ્યું. પછી બહેન પુત્રી કે બહેનની ઉંમર ખૂબ નાની હોય. આથી જીવદુ, જ્યારે રાજા મરણ પામતો ત્યારે તેના પુત્રને રાજા બનવા માટે રાજાની પત્ની એટલે કે માતાને પરણવું પડ્યું. એટલે મિસરમાં પિતાપુત્રી અને માતાપુત્રના લગ્ન સામાન્ય હતાં આવાં લગ્નો કરવાનો હેતુ કુટુંબનો વારસો કુટુંબમાં જ જળવવાનો હતો.

શાંતિના સમયમાં સ્ત્રીઓ પતિની સાથે મિત્રકતનો વહીવટ તપાસવા સાથે જતી અદારમાં રાજવંશ દરમિયાન સ્ત્રીપુરુષોની સમૃદ્ધ મિજબાનીઓ પણ ગોઠવાતી. મહેમાનો ખુરશી ઉપર બેસતા અને કુવાન છોકરીઓ તેમને પીરસતી અને તેમના મળામાં મુગધિન દાર પહેરાવતી. ધણી વાગ એકલી સ્ત્રીઓની મિજબાનીઓ પણ ગોઠવાતી તે વખતે સ્ત્રીઓ આરામથી નીચે ફુંગણું વળીને બેસતી અને ગપ્પા મારતી.

પતિ જ્યારે શિકારે જતો ત્યારે ઘણી વાર પત્ની અને બાળકોને પણ સાથે લઈ જતો.^૧ આવું એક લેંતચિત્ર બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહાયેલું પણ છે.

હિક્સોસ લોકોના સપર્ક પછી સ્ત્રીના સામાજિક વ્યવહારમાં ફેર પડ્યો હતો. તેમનું સ્થાન થોડું નીચું જતનું હતું અને તોલેમીના વખતમાં એટલો બધો ફેર પડ્યો હતો કે સ્ત્રીઓ પાસેથી છૂટાછેડા લેવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો હતો. એકલા પુરુષો જ તે અધિકાર જોગવવા લાગ્યા.

૧. રજેકર પેટ વોઝ દિજીટ એમ એ મુરે. ૪. ૧૦૬.

હતા. જો કે આ ફેરફાર ફક્ત ઉપદ્રા વર્ગમાં જ નોંધાયો છે. સામાન્ય લોકો તો ઓળખી શકતા હતા અને આધિકાર જ માન્ય રાખીને વ્યવહાર કરતા હતા.

મિસરમાં બાળકોના પ્રમાણ નહિવત્ હતું. જન્મેલા દરેક બાળકને ઉછેરવામાં આવતું. ડીઓડોરસના લખેલા મુગ્ધ, જે માતાપિતા ઉપર બાળકોના આરોપ આવતો તેમને કાયદા મુજબ મૃત બાળકને ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ સુધી દાથમાં રાખીને બેસાડવાની સજા કરવામાં આવતી.

અનેક છોકરીઓને લીધે કુટુંબ ધણું જ મોટું થતું. રેસાફર વર્ગના લોકોને તો પોતાનાં છોકરીઓની ગણતરી કરવી અઘરી પડતી.

સંવનનની રીતમાં પણ ફેરફાર જ કરતી. મિસરના સાહિત્યમાંથી મળતા પ્રેમકાવ્યો તેમજ પ્રેમપત્રો સામાન્યતઃ સ્ત્રીઓનાં જ લખેલાં છે. લગ્ન માટે પણ પહેલી પ્રસ્તાવના સ્ત્રીઓ જ કરતી. મિસરમાં સ્ત્રી-પુરુષો જાતીય સંબંધો વિશે છુટથી ચર્ચા કરતાં. દેવળની દીવાલો ઉપર સ્ત્રીના અવયવોનાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવતાં.^૧ મિસરમાં શનની પાસે મૃત માનવીના આનંદ માટે ખીખસ સાહિત્ય પણ મૂકવામાં આવતું.

છોકરીઓ દસ વરસની ઉંમરે તો પરણવા જોઈ જતી. લગ્ન પહેલાં જાતીય સંબંધો છુટથી બાધી શકાતા. પુરુષો વચ્ચે પણ અકુદરતી સંબંધો સામાન્ય હતા.

નતંડીઓનું સમાજમાં માનભયું રથાન હતું. તેઓ સમાજનું મન અને તનથી મનોરંજન કરતી.

મિસરમાં નાના પાયા ઉપર ધાર્મિક વેસ્થાપતિ ચાલુ હતી. લગભગ રામન લોકોના આગમન સુધી યીજસના ઉત્થાન કુટુંબની સુંદર છોકરીઓને દેવ એમેનને પુજા કરવા માટે દેવળમાં અર્પણ કરવામાં આવતી. તેઓ “દેવદાસી” કહેવાતી. જ્યારે આ છોકરીઓ દેવને પુજા કરવા લાયક રહેતી ત્યારે એટલે કે ધરડી થઈ જતી ત્યારે તેમને માનભેર દેવળમાંથી છૂટી કરવામાં આવતી. તેઓ બહાર આવીને લગ્ન કરી સમાજના સૌથી ઉપદ્રા વર્ગમાં છુટથી હસીકેસી.

મિસરની દેવી ઈસીસ આદર્શ માતા અને પત્ની હતી. દરેક સ્ત્રીમાં ઈસીસનો અવિશાલ ભાવમાં આવતો તેથી જ સ્ત્રીનું મહત્ત્વ સવિશેષ હતું.

૧ પીલ દુરા : “અવર આરિયેન્સ હેરિટજ,” પૃ. ૧૧૬.

સ્ત્રીઓને માટે ચાર ધંધા ખુલ્લા હતા :

- (૧) પાદરીનો ધંધો (Priesthood).
- (૨) દામણનો ધંધો (Midwifery).
- (૩) રાજિયા ગાવાનો ધંધો (Mourning).
- (૪) નૃત્યનો ધંધો (Dancing).

શાહી યુવતીઓ ધણી નાની ઉંમરથી નૃત્યકથા શીખતી. તેઓ પવિત્ર ગીતો ગાતી અને પવિત્ર નૃત્યો કરતી.

તે જમાનામાં દામણો ધણી જ જિનઅનુભવી હશે, કારણ કે સુવાવડ દરમિયાન માતા તેમ જ બાળકનું મરણપ્રમાણ ધણું વધારે હતું.

રાજિયા ગાવાની તાક્ષીમ છોકરીઓ યુવાન વયથી જ પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ પાસેથી લેતી. ચિત્રમા તેઓ બંને હાથ જોડ્યા રાખીને બની શકે તેટલા ઉંચા અવાજે રાજિયા ગાતી જોવામાં આવે છે.

નૃત્યની તાક્ષીમ પણ છોકરીઓને બાળપણથી જ આપવામાં આવતી. છોકરાઓ નૃત્યની તાક્ષીમ કેવી રીતે લેતા હશે તે વિશે ખાસ માહિતી નથી. દફનવિધિ વખતે પુરુષો નૃત્ય કરતા તેથી પુરુષો પણ તે ધંધામાં પડ્યા હશે એમ માનવાને કારણ છે.

દરેક મોટા ઘરમાં સ્ત્રીનોકરો રાખવાનો રિવાજ હતો. જે લોકો એક જ નોકર રાખી શકતા તે હંમેશાં સ્ત્રીનોકર જ રાખતા. આ ગુલામ સ્ત્રી અનાજ દળવાથી માંડીને ઘરનું બધું જ મહેનતનું કામ કરતી.

સ્ત્રી વણવાનું તેમજ કાંતવાનું કામ પણ કરતી. ખેડૂતસ્ત્રીઓ માત્ર વેચવા બજારમાં પણ જતી.

મિસરના લોકો ઉપર ધર્મની પદ્ધતિ ધણી જ મજબૂત હતી. મિસરના ધર્મની વિનિયત અસર તેની કલા, સાહિત્ય અને રાજ્ય ઉપર પડેલી છે. જે કે સામાજિક વાતાવરણની અસર ધર્મ ઉપર વધારે પડતી. જેમ જેમ સામાજિક સંજોગોમાં ફેરફાર થતો તેમ તેમ ધર્મનું બાહ્યાંગ પણ ફરતું રહેતું. આથી મિસરના ધર્મમાં જન્માને જન્માને ફેરફારો થતા રહ્યા.

ખીજ દેશોની માફક જ મિસર પણ નાનાં નાનાં રાજ્યોમાંથી સામ્રાજ્યમાં પકટાયું હતું. પહેલાં દરેક નાનું રાજ્ય સ્વતંત્ર હતું. તેને પોતાનો દેવ અને રાજ્ય કરવી માટે રાજા હતો. મિસરના પ્રાચીન દેવ-ગણોમાં દેવ કરતાં દેવીઓની સંખ્યા વધારે હતી. દરેક દેવદેવી પોતાના રાજ્યમાં સર્વોપરી હતાં. એક રીતે કહીએ તો, આ એકેશ્વરવાદ જ કહી શકાય. સ્થાનિક દેવ પોતાના રાજ્યમાં જ સર્વોપરી હતો. પોતાના રાજ્યની બહાર તેનું કોઈ વ્યર્થ ન હતું.

આ દેવો અને દેવીઓ પણ આકારનાં જ હતાં. દેવ જે તે રાજ્યનો સર્વોપરી હતો. એટલે લગભગ હારજીત પણ દેવની જ ગણાતી.

વખત જતાં જતાં એક રાજ્ય ખીજ રાજ્યમાં ભળી જવા લાગ્યાં ત્યારે દેવદેવીઓ પતિ-પત્ની, માતા-પુત્ર અથવા પિતા-પુત્રી બન્યાં.

ધણી વાર વિગ્રહી બનેલા લોકો હારેલા લોકોના દેવને માનભંગ પણ કરતા.

દરેક જુદી જુદી જાતિને પોતાનું એક પવિત્ર ચિહ્ન હતું. તેનો આકાર પશુનો હતો. એની જ તેઓ પૂજા કરતા. આ દેવનું માથું પશુનું અને શરીર મનુષ્યનું હતું. દા. ત., અનુબીસ, હોરસ મિસરના લોકો પશુની પૂજા કરતા નહોત, પણ જે તે પશુમાં તે તે દેવનો આવિર્ભાવ જોતા. આ પવિત્ર પશુઓને તેઓ દેવળમાં પણ છૂટથી ફરવા દેતા-જેવી રીતે ભારતમાં ગાયને દેવળના આંગણમાં ફરવા દેવાય છે તેવી રીતે.

આમ, મિસરમાં આદિમ દેવો સુખ્યતઃ પશુરૂપે પૂજાતા. સરઆતથી તે છેવટ સુધી મિસરના ધર્મમાં મહુચિહ્નવાદ (totemism)નું મહત્ત્વ રહ્યું હતું.

મિસરના દેવોના ચાર પ્રકાર પડે છે :

- (૧) સ્થાનિક દેવો : મૂળ પશુઓ જ પલુ પછીથી પશુનું મોં અને માનવસરીર ધરાવતા દેવો.
- (૨) ઓસિરીસ અને તેના સહાયક દેવો.
- (૩) દેવળ વગરના દેવો : મૂળ ફક્ત રાખના જ દેવ હતા.
- (૪) સૂર્યદેવ અને તેને લગતા બીજા દેવો.

જો કે આ ચાર પ્રકારો એકબીજાથી તદ્દન જુદા તો પાડી શકાય તેમ છે જ નહીં, કારણ અમુક દેવો જેમની પૂજા ફક્ત રાખ જ કરતો તે દેવોની પૂજા વખતે જતાં સામાન્ય લોકો પણ કરતા થયા હતા. તો પણ છેવટ લગી ગળના દેવ અને આમળનતાના દેવ તેમજ શાહી ઉત્સવો અને આમસમુદાયના ઉત્સવોમાં થોડોક ફેરફાર તો મહેતો જ.

સ્થાનિક દેવો :

મોટામાં મોટો સ્થાનિક દેવ થીબ્સનો એમોન હતો. વખત જતાં આ દેવ ધ્યાનિક દેવ મટી સારાય સામ્રાજ્યનો સર્વોપરી દેવ બન્યો હતો. એમોનનું મોં હંસ કે મેહાનું હતું. મેંકાના મોંવાળું રૂપ જ વગરે પ્રચલિત હતું, જે છેવટ સુધી કામખ ચ્યુ હતું.

જેમ જેમ થીબ્સ શહેરની મહત્તા વધતી ગઈ તેમ તેમ એમોનની પણ ચડતી ચઢ. અગિયારમા રાજવંશ દરમિયાન થીબ્સ મિસરનું પાટનગર હતું. અહીં મેનુહોનેપ ત્રીજાએ પિગમિડ તેમ જ વિશાળ દેવળ બંધાવ્યા હતાં. બારમા વંશના મુવર્ણકામ દરમિયાન ઘણા રાખઓએ પોતાના નામ સાથે દેવ એમોનનું નામ જોડેલું હતું. હિક્સોસ લોકોના અમલ દરમિયાન દેશની સાથે એમોનની પણ પડતી ચર્ષ હતી. પણ ફરીથી જ્યારે હિક્સોસ લોકોને હાંકી કાઢવામાં મિસરના ગમઓ સફળ થયા ત્યારે ફરીથી પાછું એમોનનું વર્ચસ્વ પહેલા જેવું જ અપાયું હતું. નાઈલ નદીને બંને કાંઠે થીબ્સ નગરમાં એમોન માટે અનેક દેવળો બંધાયાં હતાં.

સ્થાનિક દેવોમાં બીજા નંબરે છુગાસ્તીસ નગરની મિવાડીના માયા-વાળી બાસ્ત નામની દેવી આવે છે. આ દેવીનું મહત્ત્વ પણ ધીમે ધીમે ખૂબ વધ્યું હતું. આ સ્થાનિક દેવી હતી તે જ બતાવે છે કે, તેની પૂજા પ્રાચીન કાળથી જ ચાલુ હતી દેવીને અર્પણ થયેલા દેવળના નામ પરથી

જ તે શહેરનું નામ પડેલું છે. મિસરના ઐતિહાસિક કાલમાં જુઆસ્તીસ મહત્વનું નગર હતું. મહાન ખુફુ રાજ્યએ આ દેવીના દેવળના બાંધકામમાં સારો ફાળો આપેલો છે.

આ દેવીની પૂજા મિસરમાં જુઆસ્તીસ સિવાયના બીજા પ્રદેશોમાં પણ થતી હતી. બાવીસમા રાજવંશ દરમિયાન જુઆસ્તીસનો કુમાર શિસ્નાક પહેલો સત્તા ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે આ દેવીને મહત્વનું સ્થાન આપ્યું. આખા દેશમાં તેની પૂજા થવા માંડી. પાછળથી દેવળના પાટરીઓએ આ દેવીને સિંહજીના માથાવાળી સેખમેત દેવીની સાથે બેળવી દેવાની કોશિશ કરી હતી.

રોમન લોકો આ દેવીની પૂજા ઈટાલીમાં લઈ ગયા. રોમ વગેરે શહેરોમાં આ દેવીના સંપ્રદાયની નિશાનીઓ મળે છે.

સ્થાનિક દેવોમાં મહત્તાની દૃષ્ટિએ થોથનો નંબર ત્રીજો આવે છે. એ વિદ્યાનો દેવ છે. આ દેવને અનેક ઉપનામો આપવામાં આવેલાં છે. જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાવાળા મહિષાઓ, ઇજનેરો, જ્યોતિષીઓ, ખગોળશાસ્ત્રીઓ, અને ગણિતશાસ્ત્રીઓ, વગેરે થોથની પૂજા કરતા. એટલે મિસરના જ્ઞાન-પિતાશુ વર્ગમાં આ દેવને મહત્વનું સ્થાન હતું. “થોથ” સમયનો માપક પણ બેખાતો અને ચંદ્ર પણ કુદરતી જ સમયમાપક હોવાથી ધણી વાર થોથને ચંદ્રનો દેવ પણ કહેવામાં આવતો. અને તેથી જ થોથના માથા ઉપર ધણી વાર ચંદ્રની બીજરેખા જેવાં ચિંહાં હોય છે. આ ઉપરાંત, થોથ જાદુનો દેવ હોવાથી મંત્રો દ્વારા તેનું આહવાન કરીને માંદા માનવીની માંદગી મટાડવા માટે પણ તેના ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આ દેવનું મોં સારસ જેવા પ્રાણીનું હોય છે. થોથ પછી મેંદિસનો વૃષભદેવ એપીસ આવે છે. એપીસની પૂજા પણ પ્રાચીન કાલથી ચાલી આવતી હતી. મિસરમાં મુખ્ય ચાર વૃષભદેવો હતા : (૧) મેંદિસનો એપીસ, (૨) ક્લિઝિઓપિડીસનો મ્નેવીસ, (૩) હરમોયિસનો જુવીસ અને (૪) કેનોપસનો સોનેરી વૃષભ. આ ચારમાં મેંદિસના એપીસનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે હતું.

આ વૃષભના શરીર ઉપર કેટલાંક નિશિષ્ટ લક્ષણો હોય છે. દિરોડોડસ નોંધે છે કે, જ્યારે જ્યારે આવાં નિશિષ્ટ લક્ષણોવાળા વૃષભનો જન્મ

યતો ત્યારે ત્યારે મિસરવાસીઓ આનંદોત્સવ ઊજવતા અને નૃત્ય રમી પાળતા.

એપીસ એ નાઈલ નદીનું જળીજીવ રૂપ હતું. અને તેથી જ એપીસને એસિરીસ સાથે સાકળવામાં આવે છે. એપીસને એસિરીસના આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવતો.

એપીસ ઈશ્વરનો આત્મા મનાતો હોવાથી તેની દેવની જેમ જ પૂજા કરવામાં આવતી. આ દૈવીવૃષભને ગ્રાહાવિક રીતે મરવા દેવાને બદલે તેને વિધિસર મારી નાખીને તેને સ્થાને નવા જન્મેલા વૃષભની પ્રતિદ્વા કરવામાં આવતી; જૂના વૃષભને મારી નાખીને તેના માંસની ઉગમણી કરવામાં આવતી; પછી તેની ચામડી, હાડકા અને શરીરના ખીજા અવયવોને મસાલા ભરીને શાહી દળદળાથી દહનાવવામાં આવતાં.

એપીસ-વૃષભોને દહનાવવાની જગ્યા સેરાપીઅમ સંકારામાં આવેલી છે. તે જમીનની નીચેના ભાગમાં છે. દરેક વૃષભને સળપેટીમાં જુદી કોટડીમાં દહનાવવામાં આવતો. દરેક કોટડીમાં એક તકતી રાખવામાં આવતી, જેના ઉપર કયા રાજાના કયા વર્ષ દરમિયાન તે વૃષભ જન્મેલો અને કયારે મરી ગયો અને કેટલાં વર્ષ જીવ્યો તે નોંધવામાં આવતું. આ તકતીઓનું ઐતિહાસિક મહત્વ ધણું જ છે, કારણ રાજાઓના અનુક્રમ ગોઠવવામાં તે રાજ્યઅમલદારનાં વર્ષો જાણવા માટે તે ધણી જ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

એસિરીસ :

દરેક દેશમાં સ્થાનિક દેવોની આસપાસ ધર્મ વણાયેલો હોય છે. લોકો ઉપર ધર્મની પકડ સાચી રાખવા માટે જેમ જેમ વિચારોનો ફેરફાર થતો જાય તેમ તેમ ધાર્મિક માન્યતાઓ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ફેરફાર થવા કરતો હોય છે. મિસરના ધર્મમાં આવા ફેરફારોના ત્રણ તબક્કા પડે છે.

(૧) પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં લગભગ ગાર્ઝિધન યુગમાં મનુષ્ય માનવભક્ષી મરી ખેતીની શરૂઆત કરી અનાજ ખાતો થયો ત્યારે તેણે વનસ્પતિમાં ઉદ્ભવતું પુનર્જીવન જોઈ તેમાં ઈશ્વરનો વાસ જોયો. આ જ ભાવના એસિરીસમાં સમાયેલી છે.

(૨) રાજાશાહી યુગમાં રાજાઓનું ગણચિહ્ન હોરસ (બાજ) હતું. આ લોકો ખીજા લોકો કે જેમનાં ગણચિહ્ન મગર અને હિપોપોટેમસ હતાં

તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા. મગર અને હિપોપોટેમસને “મેતેખ” નામથી પૂજતા. આમાંથી હોરસ અને મેતેખની દંતકથાનો ઉદ્ભવ થયો. પહેલાં આ દંતકથા ઓસિરીસની દંતકથાથી જુદી હતી. પણ પછીથી આ બંને સાથે સાંકળી લેવામાં આવી.

(૩) ધાર્મિક યુગપદ્ધતિનો ત્રીજો ‘તમકો ત્રીજા કે ચોથા રાજવંશમાં શરૂ થયો. આ વખતે સર્વપૂજનની શરૂઆત થઈ.

મિસરના ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં ઓસિરીસ સંપ્રદાયનું આગવું મહત્ત્વ છે, કાળજી આમાં સમાજના દરેક વર્ગને રચાતું હતું.

ઓસિરીસ અને રાજ :

ઓસિરીસની મૂળ ભાવના મનુષ્યમાં દૈવત્વ આરોપવાની છે. આવા દેવી માનવને સ્વાભાવિક જ કુદરતી મૃત્યુ ન હોય. તેને ધાર્મિક વિધિ કરીને મારી નાખવો જોઈએ.

આ દૈવત્વનો અધિકારી રાજા જ હોઈ શકે. તેનામાં ઈશ્વરનો વાસ હોઈને ઈશ્વરનો જ અવતાર માનવામાં આવતો. મિસરમાં રાજાને ઈશ્વર જ માનવામાં આવતો. મિસરવાસીઓ ઈશ્વરને પોતાની મધુસૂ નજરે જોઈ શકતા. મિસરમાં રાજાની સામે કોઈ થઈ શકતું નહીં એવું એક જ કારણ હતું કે રાજા ઈશ્વર હોય એટલે રાજા સામે થતું તે ઈશ્વરની સામે થવા બરાબર હતું.

મિસરમાં દેવી રાજાને અમુક મુદ્દા સુધી જ રાજ્ય કરવા દેવામાં આવતું. મુદ્દા પૂરી થતાં તેને ધાર્મિક સંસ્કરણ કરીને મારી નાખવામાં આવતો. પાછળથી આ રિવાજમાં સુધારો કરીને રાજાની અવેશમાં બીજા માનવનો ભોગ આપવામાં આવતો. રાજાની અવેશ ભગવાન મનુષ્ય થોડોક વખત રાજાનો જ ચલણ ભોગવતો અને એ વખત પૂરો થતાં તેને મારી નાખવામાં આવતો.

આ દેવી માનવને મારવાની ત્રણ રીત હતી :

(૧) હત્યા કરીને : આમાં તેનું લોહી જમીન ઉપર પડતું જડતી હતું.

(૨) જીવંતો સળગાવીને : આમાં તેનાં દૂધ બેગાં કરીને એતરોમાં ભભરાવવામાં આવતા.

(૩) ગૂંબજાવીને : આમાં તેના શરીરના ભાગો જુદા કરીને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં દાટવામાં આવતા.

ઓસિરીસના સહાયક દેવો :

આ દેવો ઓસિરીસ અને નુત (આકાશદેવી)ના બાળકો છે. આ દેવો પાંચ છે : ઓસિરીસ, ઈસીસ, નેપ્થીસ, હોરસ (અનુબીસ) અને સેતેખ. અનુબીસ-મૃત્યુ દેવ, સેતેખ-સહારક દેવ, હોરસ-પ્રેમ કમળો યોગક, ઈસીસ અને નેપ્થીસ અંતિમ ક્રિયા વખતે વિધાય કરનારી દેવીઓ. ઓસિરીસ વિશે મિસરમાં ધણી દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી.

ઓસિરીસની પૂજામાં માનવ-ભોગ પણ ધરાવવામાં આવતો. આમાં શ્રેષ્ઠ માનવ જ જોઈએ એટલે સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠ માનવ રાજા જ હતો. તેથી તેના ભોગ ધરાવવામાં આવતો. ધણીથી રાજાની અવેશમાં બીજા માનવનો ભોગ ધરાવાતો. અદારમાં રાજવંશમાં માનવબંધનું સ્થાન પશુબંધિ એ લીધું હતું.

દક્ષિણમાં એબીડોસ અને ઉત્તરમાં શુસિરીસ ઓસિરીસની પૂજાના કેન્દ્રો હતાં. બંને જગ્યાએ પૂજનવિધિમાં પણ ફેર હતો. એબીડોસમાં ઓસિરીસના મૃત્યુ ઉપર ભાર મુકાતો, જ્યારે શુસિરીસમાં તેના પુનર્જન્મ ઉપર.

દેવી ઈસીસનો સંપ્રદાય પણ ધણો પ્રચલિત હતો. આ દેવી અંગેની અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી. ઈસીસ ઓસિરીસની બહેન અને પત્ની હતી. આ બંનેના પુત્રનું નામ હોરસ હતું. મિસરવાસીઓ આ દેવીને ખૂબ ભાવથી પૂજતા. ઈસીસ આદર્શ માતા હતી એટલે હાકરાનીમાંદગી દરમિયાન તેની ખાસ પ્રાર્થના કરવામાં આવતી.

રાજાના દેવો :

કેટલાક દેવો અસહનના વખતમાં ફક્ત રાજાના દેવો ગણાતા, પરંતુ સમય જતાં તેમની ઉપાસના ગ્રંથમાં પણ વ્યાપક બની. આમાં બે મુખ્ય દેવીઓ છે. એક દક્ષિણની અને બીજી ઉત્તરની દક્ષિણની દેવીનું કામ રાજાનું રક્ષણ કરવાનું હતું. આ દેવી નેખેખ્તને ગીધનું ચિહ્ન એ ચાટે હતું કે અર્ધાં પક્ષીઓમાં તેની પાંખ સૌથી મોટી હોય છે, અને તે પાંખ પસારીને રાજાનું રક્ષણ કરેલી આ દેવી ફક્ત રાજાનું જ રક્ષણ કરતી, આમજનતાનું નહિ.

વાઝત નાગ દેવી ઉત્તરની હતી. તેનું કામ પણ રાજનું રક્ષણ કરવાનું હતું. નેષેખત રક્ત પાંખ પસારીને રાજને રક્ષણ આપતી જ્યારે વાઝત દુશ્મન ઉપર હુમલો કરીને રાજને રક્ષણ આપતી. ફેણવાળા નાગનું ચિહ્ન દરેક રાજ પોતાના મુગટમાં રાખતો.

દક્ષિણના રાજાઓ મુગટમાં ગીધનું ચિહ્ન રાખતા, જ્યારે ઉત્તરના રાજાઓ પોતાના મુગટમાં નાગનું ચિહ્ન રાખતા. જ્યારે ઉત્તર અને દક્ષિણ એક થયા ત્યારે મુગટમાં બંને ચિહ્નો રાખવામાં આવતાં.

કરતો થયો હતો. પણ મૂર્તિની પૂજાની સાથે સ્થાનિક દેવનું મહત્વ ન ઘટે તે માટે સ્થાનિક દેવના નામની પાછળ 'રે'નું નામ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું. દા.ત., એમેન-રે, સેમેક-રે, વગેરે મોટા ભાગની દેવીઓને દેવી ઈસીસમાં એળવી દેવામાં આવી હતી.

આ સૂર્યદેવ અંગે ઘણી દંતકથાઓ પ્રચલિત હતી. એક દંતકથા પ્રમાણે સૂર્ય આકાશદેવી નુતનો પુત્ર હતો. તે રાજ સવારે જન્મતો અને રાત્રે મરી જતો. આ દેવ અંગેની બીજી એક માન્યતા એવી હતી કે, સૂર્ય સવારથી આકાશી નાર્મકમાં વહાણુમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ફરતો. દિવસ દરમિયાનની મુસાફરી કોઈ પણ ખાસ બનાવ વગરની થતી. પણ રાતની મુસાફરીમાં તેને એપોલિસ નામના ભયંકર નાગનો બાકુ જ ભય રહેતો, કારણ આ નાગ દેવને મારી નાખવા હંમેશા તૃપ્ત રહેતો.

લગભગ ત્રીજી રાજવંશથી સૂર્યપૂજાની શરૂઆત થઈ હતી. યુન (મીક લોકોનું હિલિઓપોલીસ) એ સૂર્યપૂજાનું કેન્દ્ર હતું. સૂર્યદેવને સૌથી પહેલું મંદિર પાંચમા રાજવંશ દરમિયાન અર્પણ થયેલું છે. આ મંદિરમાં પિરામિડના આકારનો એક પથ્થર છે. એને પથ્થરના જાંચા દાંડા ઉપર ગોઠવવાથી ઓબેલિસ્ક બને છે. આ ઓબેલિસ્કની પૂજા તેઓ કરતા. પહેલાંનાં ઓબેલિસ્કો દૂંધાં હોય છે અને તે લંબચોરસ પીઠિકા ઉપર ગોઠવેલાં હોય છે. એની પિરામિડ ધાટીની ટોચમાં એક ચક્ર ગોઠવવામાં આવતું. એ ચક્ર ઢોળવાળી ધાતુનું હોઈ એમાં સૂર્યનાં કિરણો પ્રતિબિંબિત થતાં. આથી ઉપાસકોને એ પ્રતિમામાં સાક્ષાત સૂર્યદેવ રહેલા હોય અને એમનાં તેજસ્વી ખતી પ્રભાનું દર્શન થતું હોય એવો ભાસ થતો.

મિસરના ધર્મમાં આ બધા દેવો ઉપરાંત નક્ષત્રો, આકાશ, તારાગણો ગેરેને પણ સ્થાન હતું. મિસરના લોકો અમુક વૃક્ષને પણ પવિત્ર માનતા. તાડ વૃક્ષ (Palm-tree) રણમાં તેમને જીવો આપતું તેથી તેને પવિત્ર ગણ્યો. રેતીના રણમાં ક્યાંકે ક્યાંક નીકળતા ખીંકા પાણીના વીરણને પણ તેઓ પવિત્ર ગણ્યા અને તેમની પૂજા કરતા.

ધીરે ધીરે બધા દેવો માનવનું રૂપ લેવા લાગ્યા એના કરતાં કેટલાક માનવોને દેવત્વ અર્પણ કરવામાં આવ્યું એમ કહેવું વધારે ઉચિત લાગે

છે. આ માનવ-દેવોને સામાન્ય મનુષ્યની જેમ જ ભૂખ લાગતી ને તેઓ ખોરાક લેતા, તરબ્યા થતા અને પાણી પીતા. આ ઉપરાંત તેઓ ગ્રેમ કરતા અને જાતીય મુખ્ય ભોગવતા. તેમનામાં પણ વેગ, ઈર્ષ્યા, નિરસ્કાર, વગેરે હતી. આ દેવો ધન્ય થતા અને મરી પણ જતા. દા. ત., ઓસિરીસ. આ દેવ દર વર્ષે મૃત્યુ પામતો અને પુનર્જીવિત થતો.

મિસરના લોકો નાર્કિસને ઓસિરીસ તરીકે પૂજતા. તેઓ જ્વલમમાં પણ ઓસિરીસનો આવિર્ભાવ જોતા. જ્વલમને તેઓ ખૂબ જ પવિત્ર ગણતા અને ભક્તિપૂર્વક તેની પૂજા કરતા. જ્વલમનું મહત્વ તેની પ્રજનન શક્તિને લીધે સવિશેષ હતું. જ્વલમ શક્તિનો અવતાર હતો. તેઓ જ્વલમને પ્રકૃતિની સર્ગક શક્તિનું પ્રતીક માનતા. વિંગપૂજનાં સિંચ દેવજોની દીવાલો ઉપર પણ અક્ષિત કરેલાં હોય છે.

ધર્મશુરુઓ :

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે રાજા દેવાંધી હતો અને તેથી તે વડો ધર્મશુરુ હતો. દરેક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં તેમજ ઉત્સવોમાં તે મોખરે રહેતો. રાજામા રહેલા દેવી તત્વને લીધે જ તે લાંબા વખત મુખી રાજ્ય કરી શકતો.

આથી ધર્મશુરુઓ ગ્રન્થાદીના ટેકેદારો હતા. તેઓ સામાજિક વ્યવસ્થા પણ નાજવતા. મિસરમાં ધર્મશુરુઓનો એક જુદો વર્ગ જ હતો. તેઓ આમ-જનતાને નહુ અને વિશિષ્ટ ધર્મકાંડો દ્વારા દેવ સમીપ પહોંચાડતા. આ કોઈ પરંપરાગત હતો. આથી જ તેનો જુદો વર્ગ જોવા મળે તે લોકોની ધાર્મિક વૃત્તિએ અને ગણની રાજકીય ઉદારતાએ પોખ્યો. લોકો તેમજ ગણઓ ઉદાર હોય દેવજોને ડચ્ચ સમર્પણ કરે જ જતા. તેને લીધે આ વર્ગ ખૂબ જ પૈત્રાદાર થયો. ધર્મશુરુઓની સત્તા પણ અત્યાધિન હતી. ધર્મ ધર્મે તેમની સત્તા રાજ્યો અને સામંતો કરતાં પણ વધી ગઈ. અનાજ અને પીણા રૂપે ધરાવાતા ભોગો તેમનું પેટ ભરતા, દેવજની ત્રિયાજ ઈમારતો તેમને રહેવાનાં ઘર પૂર્ણ પાડતી. દેવજની જમીનોમાંથી તેમને અદનક આવક થતી. ઉપરાંત, આ વર્ગને મળતા ખાસ હક્કો-જેવા કે સરકારમાંથી, વેરામાંથી તેમજ વેઠે મનૂરી કરવામાંથી મુક્તિ-તેમને સમાજમાં માનસપુર્ અને ગૌરવવંતુ સ્થાન આપતા. જે કે આવા ખાસ હક્કો માટે તેઓ લાપકાત

ધરાવતા, કારણ તેઓ મિસરના યુવાનોમાં શિક્ષણ, શિસ્ત, જ્ઞાન અને સંસ્કારનું સિંચન કરતા.

પૂજનવિધિ :

દરેક દેવળમાં પૂજનવિધિ લગભગ સરખો જ હતો. દેવનો દૈનિક કાર્યક્રમ કંઈક આવો હતો. આ વિધિ દૈપ્યુન મદિરાના વિધિને ધણે મળતો આવે છે.

સવારમાં દેવને પ્રાર્થના કરીને ઉઠાડવામાં આવતા તે પછી નિત્યક્રમ શરૂ થતું. તે પછી દેવને સુમધિત પાણીથી નવઘ્રાવવામાં આવતા તે પછી કપડાં, મુગટ, વગેરે પહેગવવામાં આવતાં અને ત્યાર પછી સવારનું ભોજન-જેને આપણે મંગળાભોગ કહીએ છીએ-ધ્રાવવામાં આવતું. ભોજન બાદ દેવને દેવળના ગર્ભગૃહમાં બેસાડવામાં આવતા. અહીં દેવની દાજરીમાં અટપટા મુકદ્દમાઓનો નિકાસ કરવામાં આવતો. આ ઉપરાંત, ભોગો પણ સ્વીકારવામાં આવતા.

બપોરે દેવને ઊંઘાડવામાં આવતા અથવા તો તેમની સમક્ષ ગીત-નૃત્યનો કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવતો. ગીતનૃત્યથી ગીઝરીને દેવોને ઊંઘાડી દેવામાં આવતા.

સાંજે ફરીથી દેવ દર્શન હેતા. તે પછી આંજનું ખાણું લેતા. આ ખાણું-શયનભોગ બાદ તેઓ રાતની નિંદ્રા લેતા. રાતે સૂતી વખતે કપડાં, મુગટ, વગેરે ઉતારી લેવામાં આવતાં. તે પછી તેમની સામે ધૂપ કરવામાં આવતો અને પ્રાર્થના ગવાયા બાદ ગર્ભદ્વારનાં બારણાં બંધ કરી દેવામાં આવતાં જેથી દેવ શાંતિથી જાગી શકે.

કેટલાક ઉત્સવો દરમિયાન દેવોને દેવળમાંથી બહાર કાઢી વરધોડાણપે ફેરવવામાં આવતા.

દરેક દેવળને પોતપોતાના જુદા ઉત્સવો હતા, પણ દરેકનો પૂજનવિધિ લગભગ સરખો જ હતો. વિધિની વિગતોમાં દેવની જ્ઞાતિ પ્રમાણે થોડો ધણો ફેરફાર ગ્રહેતો.

દેવળના ઉત્સવો ઉપરાંત શાહી ઉત્સવો પણ યોજાતા. આ શાહી ઉત્સવોનું પ્રમાણ તેમ જ મહત્ત્વ ધણું હતું.

મરણોત્તર જીવનને લગતી માન્યતાઓ

મિસરના લોકોના મત પ્રમાણે મનુષ્યના શરીરના ૭ આધ્યાત્મિક અંગો હતા

- (૧) બા (આત્મા)
- (૨) મખુ (મકાશ)
- (૩) નામ
- (૪) હાયા
- (૫) હૃદય (બુદ્ધિ અને નાગણીનું સ્થાન)
- (૬) કા (શક્તિ)

માનનીને જે મૃત્યુ બાદ ફરી સજીવન થનારુ હોય તો ઉપરની ૭યે વસ્તુઓ સાચવતી જ્ઞાનસ્પષ્ટ ગણાતો વખત જતા આ માન્યતાઓ ખૂબ ગૃયવાગ્રહરૂં બની પરિણામે દક્ષિણવિધિ પણ તેવો જ ગૃયવાગ્રહરૂં મરે મિસરના લોકોની એ દૃઢ માન્યતા એ હતી કે ત્યારે ઉપર શરૂ થતા ૭યે તરનો જે મૃત્યુ વખતે છૂટા પડી ગયા હોય છે તે જવાને ફરીથી બેગા કરનામા આવે ત્યારે મૃત માનની ઓસિરીસ સાથે એકરૂપ અને હિ અને નેને ઓસિરીસ કરનામા આવે છે ને કે મૃત માનનીને ફક્ત ઓસિરીસનું નામ જ અપવામા આવે છે, ઓસિરીસના શુભો નહિ ધરણુ તેને ક્યારેય દેવ તરીકે માનનામા આવતો નથી

ઉપર જણાવ્યા તે ૭યે તરનો અત્યંત તરનો હતા પણ તેમા સૌથી મહત્વનું તરવ “મ” (શક્તિ) હતુ “કા”ના બેતણુ અર્થ કરનામા આવતા હતા તેનો મૂળ અર્થ “શક્તિ” બીજો અર્થ “ઓગક” પણ થતો હતો, ત્રીજો અર્થ “કાય” પણ થતો આ “કા”નું કદ મનુષ્ય કરતા નાનુ હોય છે કા-સ્વરૂપ માનનીના મૃત્યુ બાદ પણ જીવતુ રહે છે કા-સ્વરૂપને જીવવા માટે ખોરાક, પાણી અને રહેઠાણુ તો નેઈએ જ આથી કા-સ્વરૂપને જિવાડના માટે શમ આગ્રમ ખોરાક, પાણી, વગેરે મૂંધવાની જરૂરત પડતી અને ગહેંણુ માટે કમરની પણ જરૂરત રહેતી

જેમ જેમ ઓસિરીસના સપ્રદાયનો ફેલાવો થતો ગયો તેમ તેમ મરણોત્તર માન્યતાઓમાં અનેક ફેરફારો ઊભેલા થયા.

આ જગતમાં તેમજ બીજા જગતમાં (સ્વર્ગમાં) ઓસિરીસ ફળદ્રુપતા બદનાર દેવ હતા. સ્વર્ગમાં તો મુખ્ય જ મુખ્ય હતું ત્યાં જ્યાંપિ દુકાળ પડતો નહીં, પાક નિકળ જતો નહિ, કોઈને જમવું દુષ્કર નહિ પણ આવા સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવા માટે મન જીવનાં પરીક્ષા લેવામાં આવતી આ પરીક્ષા કઈ રીતે લેવામાં આવતી તે અદ્યક્ષના મગ્ગવશના ધાર્મિક પેપેરી ઉપરનાં ચિત્રો ઉપરથી જાણી શકાય છે તે કે આવા ચિત્રોમાં વિચારોના યજ્ઞો ગોઠાયા નજરે પડે છે.

ચિત્રમાં એક ત્રાજવું દોષ છે. મૃત્યુદેવ “અનુબીમ” તોવનાર દોષ છે. વજનની નોંધ રાખનાર “થોથ” ત્રાજવા પામે ઊભેલો દોષ છે “થોથ”ની પાછળ “એમેમ” નામનો રાક્ષસ દોષ છે. ત્રાજવામાં એક બાજુ દા અને બીજી બાજુ હૃદય મૂકેલાં દોષ છે. હૃદયનું વજન જે જગ પછી ઓછું થાય તો એમેમ તેને ખાઈ જવા તૈયાર જ દોષ છે. ત્રાજવું સમતોલ થાય તો જ મૃત માનવીને સ્વર્ગમાં પેસવાની અનુચ્છા મળે છે. ત્રાજવું સમતોલ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે તેણે પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધા પછી કોઈનું ખરાબ કાર્ય ન હોય, દેવતામાં ધગવેલાં ભોગોનો નાશ કર્યો ન હોય અને તેનામાં કોઈ પણ દુર્ગુણ ન હોય. પછી હોઠના મૃત માનવીને દાય પકડી તેને દેવ ઓસિરીસ સમક્ષ દોરી જાય છે. આ વખતે ઓસિરીસ આપણા શેપસાઈ વિંચુની માફક પાણી ઉપર મકેમાં સિંહાસન ઉપર બેઠેલા દોષ છે. હોઠના મૃત માનવીને ઓસિરીસ સમક્ષ લાવીને સ્વીકારવાની વિનંતી કરે છે. તે પછી મૃત માનવી પણ દેવને પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાની નિર્દોષતા જાહેર કરે છે. આથી તેને સ્વર્ગમાં આવવાની રજા મળે છે, ઘણાં ચિત્રોમાં તો મૃત માનવી ઓસિરીસના રાન્યમાં આનંદથી જીવતો બતાવવામાં આવે છે.

જે જે માનવીઓ આ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે તેઓને હંમેશાં માટે તેમની કબરની આંદર જ બૂખ્યાતરસ્યા સડવા કરવાનું દોષ છે. તેમને માટે મુનજીવિત થવાનું અશક્ય બને છે.

આ પરીક્ષામાં પસાર થવા માટે જીવિશાળી ધર્મગુરુઓએ અનેક નુસખા શોધી કાઢ્યા હતા જે ધર્મગુરુઓ પ્રસન્ન થાય અને તેમના આશીર્વાદ મેળે તેા નરખની યાતનામાંથી છૂટી શકાય એવજી નુસખા નીચે પ્રમાણે છે તે જેઈએ

(૧) કમરમાં ખેરાકે, પીણા, દાસદાસીઓ જગનર મૂકવા

(૨) દેવને ખુશ કરવા તેમને ગમતા આકારનાઃ માછલી, બાજ, નાગ, સ્કેન્ન & વગેરેના માદળિયા મૂકવા

(૩) સમ પામે ગતાત્માના માર્ગદર્શનનું પુસ્તક (The Book of the Dead) મૂકનું આ પુસ્તકમાં ધર્મગુરુઓએ પ્રાર્થના, મત્રો, જાદુના મત્રો, વગેરે લખેલા છે મિસરમાં ધર્મગુરુઓ આવા જાદુઈ મત્રો, જતરમતર, ગૃહ ક્રિયામંડો, વગેરે વેચતા લોકો પણ એવા અધશ્રદ્ધાળુ હતા કે તેઓ આ મત્રો ખરીદતા અને તેમાં કલ્પા પ્રમાણેકરીને આત્માની મુક્તિ મેળવ્યાનો આનંદ માણતા

મિસરનું ધાર્મિક સાહિત્ય :

સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં મૃત્યુની ભયંકરતા અને લીપણતા આબેહુમ આલેખામાં છે. આમાં પિરામીડ ટેક્સ્ટ-એટલે કે પિરામિડની દીવાલો ઉપર અંકિત કરેલું સાહિત્ય અને ગતાત્માના માર્ગદર્શનનું પુસ્તક (The Book of the Dead)નો સમાવેશ થાય છે. આમાં આલેખાયેલાં બહુધા મંત્રો, જંતરમંતર, પ્રાર્થના, વગેરેનો ઉપયોગ કરીને મૃતાત્મા નરકની પાતનામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મિસરમાં ઈશ્વરની ઇચ્છા બાંધવા માટે તેમજ ભવિષ્યકથન કરવા માટે બહુનો ગણોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ધર્મગુરુઓ સ્વપ્નના પ્રકાર ઉપરથી પણ ભવિષ્યકથન કરતા. બહુનો મુખ્ય ઉપયોગ વધીકરણ કરવા માટે થતો. આ ઉપરાંત, દુસ્મન વ્યક્તિ તે મારી નાખવા માટે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવાતા. આથી ઊંઘડુ, આવા ઉપાયો નિષ્ફળ બનાવવા માટે પણ બહુના મંત્રો તેમજ ઉપાયો યોજવામાં આવતા. મિસરવાસીઓ પોતાને બહુધા મંત્રોથી કંઈ નુકસાન ન થાય તે માટે શરીર ઉપર તાવીજો પહેરતા અને ઘરનાં બારીખાસણાં ઉપર પણ માદળિયાં લટકાવતા. આમ લોકોનાં અત્યાચાર, વહેમી સ્વભાવ અને અંધ-શ્રદ્ધાળુપણાનો ધર્મગુરુઓ ખૂબ લાભ ઉઠાવતા.

મિસરવાસીઓની સૂર્ય વિષેની કલ્પના પણ અદ્ભુત છે. મિસરનો મુખ્ય વહેવાર જળમાર્ગે થતો, તેથી તેઓ સૂર્યને પણ હોડીમાં જ મુસાફરી કરતો કલ્પે છે. તેઓ એમ માનતા કે સૂર્ય દિવસે તેમજ રાત્રે પણ હોડીમાં જ મુસાફરી કર્યા કરે છે. રાત્રિ દરમિયાન સૂર્ય ડ્યુઅટ (duat) નામની બીજી દુનિયામાં મુસાફરી કરે છે. ડ્યુઅટ બાર ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. દરેક વિભાગને પોતાનું નામ અને એ વિભાગમાં પેસવા માટેનો દરવાજો હોય છે. દરેક દરવાજે એક એક સંત્રી નીમેલો હોય છે. આ વિભાગો ત્રિના બાર કક્કાકને મળતા આવે છે. સૂર્યદેવની હોડી દેવદેવીઓથી ભરેલી

હોય છે. તેઓ સૂર્યદેવ રાત્રી રક્ષણ કરે છે. દરેક વિલાગની દેવી પોતાના દરવાજામાં ઘરેને હોડી હંકારે છે. આ દેવીઓની મદદ વગર ખુદ સૂર્ય ભગવાન પણ વિલાગોમાંથી પસાર થઈ શકે તેમ નથી. મિસરના લોકો એમ માનતા કે, દરરોજ સૂર્યસ્ત વખતે સૂર્ય મરી જાય છે. આ સમયે રક્ષણ કરીને દેવો રાત્રે હોડી હંકારે છે.

રાત્રી મુસાફરી દરમિયાન એ મોટા ખતોલો ખતે છે. એક તો ભયંકર નાગ (Apophis) આ સમયે નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ પ્રયત્ન હોડીમાં એકેવા દેવો નિષ્ફળ બનાવે છે. બીજો ખતોલો તે ઝેરખના ઉપમા ખેત્રી સમયની રાહ જુએ છે તે હોડી આવે છે ત્યારે ખેત્રીનો આત્મા અને રાત્રી આત્મા ભેગા થાય છે. ખેત્રી એટલે જીવન. આવી રીતે રાત્રી આત્મા પુનર્જન્મિત થાય છે અને ફરીથી સૂર્યોદય વખતે સજીવન થાય છે. મિસરના પ્રદેશ ઉપર જીવની વખતે સૂર્યનું જૂત સરીર હોડીમાંથી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આ કલ્પનામાં પણ અનેક ગોટાળા છે. ઈ. ત. એપોફીસનો નાશ થઈ શકે નથી. દરરોજ રાત્રે એક જ જગ્યાએ તે રાત્રી પ્રતીક્ષા કરે છે ! ઉપરાંત રોજ રાત્રે સૂર્યની સાથે મુસાફરી કરતા દેવો હોડીમાંથી બહાર નીકળી ભયંકર નાગ એપોફીસને બાધે, ભાગ્ય ભોંકે છતાં પણ તે જ નાગ ફરી પાછો બીજી ગતિએ સૂર્યના સમયે નાશ કરવા હાજર જ હોય ! આ બધું બધું જ બેહુકું લાગે છે !

સરખાતમાં તો સૂર્યની સાથે રાત્રે મુસાફરી કરવાનો ફક્ત રાગનો જ અધિકાર હતો. પણ વખત જતા આ અધિકાર ઉમરાવો તેમજ ધર્મશુરુઓને પણ મળ્યો. આ બધાના આત્માઓ સૂર્યની સાથે સૂર્યસ્તથી સૂર્યોદય સુધી સાથે ગહેતા. સૂર્યોદય થતાં આત્માઓ મૂળ માનવીની પામેપાછા આવી જતા. મગ્ગોત્તર જીવન વિભેતી તેમની બીજી કલ્પના પુનરાવતારની હતી.^૧ હિરોડોટસ કહે છે કે, “આત્મા અમર છે” એવું નિવેદન સૌ પ્રથમ કરનારા મિસર-વાસીઓ જ હતા તેઓ માનતા કે, જ્યારે દેહ વિવશ પામે છે ત્યારે ત્યારે આત્મા કોઈ બીજા પ્રાણીમાં પ્રવેશ છે. અને આત્માનું અસ્તિત્વ યાદુ જ રહે છે. પછી તે આત્મા પૃથ્વી, પાણી અને સ્વર્ગ ઉપરનાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ્યા બાદ ફરીથી તે પાછો માનવસરીરમાં પ્રવેશે છે. આત્માને આ ચક્રર મારી બીજી વાર મનુષ્યના સરીરમાં પ્રવેશતાં ત્રણ હજાર વર્ષ લાગે છે.

ઘટ્ટનવિધિ :

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મિસરના ધર્મમાં આત્માના અમરતા ઉપર ખૂબ ભાર મૂકનામાં આ એ છે જે ઓસિરીસ, નાર્ધન પ્રત્યેક વનસ્પતિ પુનર્જનિત થઈ શકે તે માનવી શા માટે નર્તિ ? કેઈ દિવસ માનવી પણ પુનર્જનિત થશે એવી શ્રદ્ધાથી મિસરના લોકો તેમના શમેને મસાના ભરીને કમરમાં સાચવીને મૂકતા. મસાના ભરીને શમને સાચવવાનો રિવાજ પહેલાં ફક્ત રાજાઓ પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. પછીથી જેમાદાર વર્ગ પણ મસાના ભરીને શમને સાચવના લાગ્યો હતો. જે કે, મસાના ભરીને આ શમેને સાચવનામાં ખૂબી એટલો થતો કે સામાન્ય માનવી તો તે ખર્ચા વેરી જ ન શકે એટલા માટે પણ આ રિવાજ રાજાઓ અને જેમાદાર વર્ગ પૂરતો જ મર્યાદિત રહ્યો હતો. ગરીબ લોકો તો તેમના શમેને રેતીમાં જ થોડા ખોરાક-પાણીના રાસણો સાથે દાટતો.

લગભગ ત્રીજા ગજવશ દરમિયાન રાજાના શમને મસાના ભરીને સાચવવાનો રિવાજ શરૂ થયો હતો. આ ઉપરાંત મૂર્તિપૂજા મોટી ધર્મારતોમાં પથ્થરનો ઉપયોગ તેમજ રાજા માટે પિગમિડ અને ઉમરાવો માટે મસ્તના બાંધવાની શરૂઆત પણ ત્રીજા ગજવશ દરમિયાન જ થઈ. મસાના ભરીના શમને સાચવના માટે બન્યું પિગમિડો ઊભા કમરમાં આન્યા આ પિગમિડો પિનાની ગરજ આરતા બ્યારે મૃત ગળા છવિત થાય ત્યારે તેને ઉપયોગી થાય તે માટે શમ પાસે છત્તનજરિયાનની વસ્તુઓ ખોરાક, પીણા, ઉપરાંત મોજશોખના સાધનો પણ મૂકનામાં આવતા.

મસાના ભરીને સાચવના શમને ‘મમી કહે છે અને મમીયંજુની વિધિને ‘મમીફિકેશન’ કહેવામાં આવે છે. આમાં શરીરની અદરના મગજ સિવાયના બીજા ભાગોને ઘડી લેવામાં આન્યા માદ તે પોનાણામાં મસાના (મુગધિત દ્રવ્યો, તેજના બેરે વગેરે) પૂરવામાં આવતા. ત્યાર બાદ શમને કાપડમાં પીટાગીને લાડાની રાખપેગીમાં મૂકવામાં આવતું. શરીરના અદરના કાઠી બીધેના અવયવોમાં પણ મસાના ભરી કાપડ પીટાગીને ચાર જુદી જુદી ઝરણીમાં અથવા તો ચાર ખાનાવાળી ઝરણી (Canopic jar)માં મૂકીને તેને શમની પાસે મૂકવામાં આવતી આ વિધિ પિગમિડ ધુગમાં પ્રચલિત હતી.

પણ સામંતયુગમાં ધર્મમાં જેમ જેમ સમાવવાદ પ્રસરતો ગયો તેમ તેમ મળતે સાચવવાનો અધિકાર સામાન્ય જન પણ મેળવતો ગયો. ઉપર જણાવી તે વિધિ તો ધબ્બી મોંઘી હતી. તેમાં ખૂબ કન્યની વસ્ત્ર પડે તેમ હતું. તેથી તે વિધિ તો સામાન્ય પ્રબળજનને પરવડે તેમ ન હતી. તેથી મહાત્મા ભરૂંને યજ્ઞ સંસ્કારનાં પૈસાદાર વર્ગને મોંઘી આમરમે' મળતી નીત મોંઘી આમાં યજ્ઞના ગરીબમાંથી એક એક અવધન ઠાડી સેવામાં આવતો. ત્યાર બાદ (યજ્ઞને) મીઠામાં કે દળી ચૂનામાં રાખતા. પછી તેને યજ્ઞી બાજુ રાખી મનુષ્યાધારની જ ગણપેટીમાં સુવાડતા. મનુષ્યાધારની પેટીને બીજી દુબ્બાની જેમ બંધ કરી દુધાપ તેવી પેટીમાં મૂકતા. આ બીજી પેટી ઉપર અંદરની અને બહારની બાજુએ પ્રાર્થનાઓ, મંત્રો અંકિત કરેલાં હોય છે. આ ઉપરાંત મગનારની મિસલનના દેખાવો પણ દોરેલા હોય છે. આ યજ્ઞપેટી ઉપરાંત ધબ્બી દળમાં જુદા જુદા કાગળાં રાક્ષાપેશા હોય તેવા નોકરોનાં કાકડાનાં પત્રોમાં પણ મહેલાં હોય છે. આ યુગમાં મગનારની 'મર્મી'ના રૂપમાં નાના હદની મૂર્તિઓ પણ મહે છે. આ નાની મૂર્તિઓ મગનારના કા-જ્વરપત્રું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હોય છે.

સામાન્ય યુગમાં મમીફિકેશન-મસાલા બરવાની વિધિમાં તેમજ દફનવિધિમાં પણ ફેરફાર નોંધાયેલો. આ ફેરફાર દિક્ષોસ લોકોના સદ્-વાચને આભારી હતો. આમાંના એ મુખ્ય ફેરફાર બરણી (Canopic jar) તેમજ મમીયમમાં મૂકવામાં આવતી મૂર્તિઓમાં નોંધાયેલો.

પ્રાચીન ગ્રન્થ દરમિયાન કેનોપિક બરણીઓનાં ઢાંકણ સાર્વજનિક હતાં; જ્યારે સામંતયુગમાં આ ઢાંકણ મનુષ્યના માથાના આકારનાં કરવામાં આવ્યાં. આ માથા બને તેટલાં, મગનારના માથાને મળતાં બનાવવામાં આવતાં. તે પછી ચાર માથાવાળાં ઢાંકણ બનાવવાં. આ ચાર માથાં દોરસના ચાર પ્રતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં. ચાર માથાં જુદાં જુદાં હતાં : (૧) મનુષ્યનું (૨) વાંઘનું (૩) સિંહનું (૪) બાજનું. આ ચાર માથાં ચાર દેવીઓ-ઈસીસ, નેપ્થીસ, નેથ અને મેક્રેતની દેખરેખ નીચે ગોઠવવામાં આવતાં. આ દેવીઓ મૃત માનવીનું રક્ષણ કરતી એમ માનવામાં આવતું.

બીજા ફેરફાર નાની નાની મૂર્તિઓનો દનો. આ મૂર્તિઓ પહેલાં તો મારનારને મળતી આવતી, પણ પછીથી તે નોકરોની આકૃતિઓને મળતી થઈ. ઉપરાંત, આ મૂર્તિઓ ઉપર મરનારનું નામ અંકિત કરવામાં આવતું.

એકવીસમા રાજવંશ દરમિયાન ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનાં શબોમાં મસાક્કા ભરવાની વિધિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. આમાં શબ જાણે કે જીવંત હોય એમ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આમાં શબના શરીરની ચામડી ઉપર ચામેા મૂકીને અંદર માટી પૂરવામાં આવતી. આ તરફીબથી ગાંધ ભરેલા લાગે તે પછી તેના મોં ઉપર રંગ લગાડવામાં આવતો. આ રાજવંશ દરમિયાન મળી ઉપર તાવીન્ને બાંધવાનો રિવાજ પણ શરૂ થયો હતો. નાના કદની મૂર્તિઓ—ઉપાશ્તીસની સંખ્યા પણ વધી હતી. આ મૂર્તિઓ ઉપર લેખો પણ કોતરવામાં આવતા.

તોલેમી તેમજ રોમન લોકોના અમલ દરમિયાનથી શબને ઝમરથી ભરવાનું શરૂ થયું હતું. આને લીધે શબ કાળાં અને એકદમ લાંબી જમ તેવાં થઈ જતાં.

હિરોડોટસના કથન મુજબ, મસાક્કા ભરવાની વિધિ સિરોરિવિસ ચાલતી, એ જ્યારે ઇરાની શાસન દરમિયાન મિસર ગયો હતો ત્યારે તેણે જાતે જોયું હતું. મસાક્કા ભરીને શબને તૈયાર કરતાં તો ચાલીસ દિવસ જ ચતા. પણ શબ ઉપર કાપડના પટ્ટા વીંટાળવામાં આવતા તેને ત્રીસ દિવસ લાગતા, કારણ દરેક પટ્ટો વિધિસર અને યોગ્ય પ્રાર્થના બાદ જ વીંટાળવામાં આવતો.

મસાક્કા ભરવાની રીત, પાટા વીંટાળવાની રીત, મઝાપેટીને વિનૂયિત કરવાની રીત અને કેનોપિક બરછીની જાત ઉપરથી ‘મમી’ના સમય નક્કી કરવો ઘણો સુગમ પડે છે. સાદાં શબો ઉપર ખાસ તે પ્રસંગ માટે વધુવામાં આવેલું ‘ઝીલું’ શબનું કાપડ વીંટાળવામાં આવતું, જ્યારે નીચલા વર્ગના લોકો જૂના અને ફાટી ગયેલા કાપડમાંથી જોઈતી પહોળાઈના પટ્ટા કાપી લેતા.

પ્રાચીન મઝાપેટીઓ સાદી અને ટોર્ષ પણ જાતનાં ચિત્રણો વગરની લાકડાની બનાવેલી હોય છે. અગિયારમા રાજવંશથી રાજાઓ ‘મોરેટ કોફિન’ બનાવડાવતા થયા હતા. આ મઝાપેટી મમીના આકારની બનાવાતી. તેના ઉપર મોડું પણ મરનાર માણસ જીવનો લાગે એવું જ કોતરવામાં આવતું. આ ફેશન લગભગ જીવીસમા રાજવંશ સુધી રહી પણ તે પછી લાકડાની અજાત વસ્તુતાં મઝાપેટીઓ કાટુનિજ (પૂંદા)ની બનાવાતી આમાં કેનવાસ ઉપર ચૂનો (stucco) લગાડીને તેને કડક કરી દેવામાં આવતું. પછી આવા કડક કેનવાસની મઝાપેટી બનાવવામાં આવતી. આની ઉપર ચિત્રકામ કરવાનું સરળ બનતું.

તોણેમી યુગમાં કેનવાસ ઉપર પ્લાસ્ટરનાં મોં બનાવીને ચોંટાડવામાં આવતાં અને પછી તેના ઉપર રંગ લગાડવામાં આવતો. પ્લાસ્ટરમાં કાચ કે પથ્થરની આંખો પણ ચોંટાડવામાં આવતી જોે જીનું શબ મેંડાય તે પ્લાસ્ટરમાં ધરેણાંનો આકાર પણ કોતરવામાં આવતો.

રામન કાકામાં તો લાકડાની તકતી ઉપર મોઢાનો આકાર ચીતરીને પછી તે તકતી કોફિનના મોઢાના ભાગ ઉપર જ પાટા વડે આંધી દેવામાં આવતી.

ધાર્મિક દાનો :

દેવગોના નિભાવ અર્થે રામન તેમજ પ્રગત તરફથી અલગલગ કબ્જા-ચીજવસ્તુના રૂપમાં અર્પણ કરવામાં આવતું હતું. અદારમાં રામવંશ દગમિયાન તો આ જાનનાં ધાર્મિક દાનોની અવધિ ન રહી. આ યુગમાં બે મુખ્ય દેવો એમેન અને એસિરીસ રામઓના માનીતા હતા. ‘એમેન’ની હોડી બનાવવા માટે લખણૂટ ખચ કરવામાં આવતું હતું. આ હોડી બનાવવા માટે કીમતીમાં કીમતી લાકડું વાપરવામાં આવતું. આ હોડીમાં મોતું, ચાંદી, વેદુયમણિઓ તેમજ કીમતી પથ્થરો જડવામાં આવતા.

આ ઉપરાંત, દેવળનાં બારણાં ઉપર પણ કીમતી ધાતુઓનાં પતરાં

શાપ :

દેવળને અર્પણ કરવામાં આવેલા દાનને હાથ લગાડનાર ઉપર શાપ વરસાવવામાં આવતા, કાગળ દેવળની મિલકત તે ધર્મગુરુઓની મિલકત હતી જેમ જેમ ધર્મગુરુઓની ચઢતી થતી ગઈ તેમ તેમ શાપની સખ્યા પણ વધતી ગઈ આ ઉપરાંત કબરમાં મૂકેલી વસ્તુઓને હાથ લગાડનાર પણ શાપનો ભોગ બનતા પહેલાં પહેલી પાંચમાં રાજવંશની કબર ઉપર શાપ કોતરેલો મળી આવે છે નામનો પણ તેમની કબર ઉપર શાપ કોતરાવતા.

નીતિમત્તા :

પ્રાચીન કાગળી જ મિસરવાસીઓનું નીતિમત્તાનું ધોરણ ધણું જ સુ હતું તેમની સાથે પહેલી ફરજ ધ્વિર પ્રત્યે હતી પણ મિસરમાં ધ્વિર અને રાજા બંને એકરૂપ જ હતા. તેથી પહેલી ફરજ રાજા પ્રત્યે પણ હતી.

મિસર જેવા સડા રજુપ્રદેશમાં કુકાળનો ભય સતત ઝંઝૂમ્યા કરતો આભાવિક જ ત્યાં ગરીબાઈ પણ હોય આથી અન્નદાનનું ગહત્વ ધણું હતું. આ ઉપરાંત, મિસરનો મુખ્ય વહેવાર જળમાર્ગે થતો આમાં હોડીની હોનારતો પ્રમાણમાં ઘણી થતી, એટલે હોડી વગરના ગરીબ ખાસીને હોડી આપવી તે સત્કર્મ ગણાતું.

દયાળુ રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર જુદામ ગુજારવામાં માનતો નહીં; અને જુદામ નહીં ગુજારવામાં ગૌરવ માનતો. તે પિતા વગરનાનો પિતા હતો, વિધવાનો પતિ હતો, અનાથોનો રક્ષક હતો, મા વગરના છોકરાંની પણ તે ખાસ કાળજી ગમતો. કુકાળના વખતમાં તે લોકોને અનાજની મદદ કરતો. તેના રાજ્યમાં કોઈ બૂખે મરતો ન હોય તેનું તો તે ગૌરવ લેતો

ન્યાયાધીશ તરીકે તે નિષ્પક્ષ ચુકાદો આપતો. મિસરમાં ન્યાયાધીશો સામાન્ય પણે નિષ્પક્ષ જ ન્યાય આપતા. અદારમાં રાજવંશમાં તો લાયક લેવી તે મોટો ગુનો ગણાતો.

મતાત્માના માર્ગદર્શકના પુસ્તક (The Book of the Dead)ના એકસો પચીસમાં પ્રકરણમાં ત્યારે આત્માને સ્વર્ગમાં પ્રવેશવા માટેની રીતો લેવાય છે ત્યારે આત્મા પોતે નહિ દરેલાં ખરાબ કર્મોની યાદી પાપે છે. આમાં યાદીમાં ગણાવેલાં ખરાબ કર્મો જેવાં કે ખૂન, પરબ્રીમન,

લૂંટ, ખોટી જુમાની, દેવ કે રાજની નિંદા, નિધવાની સાથે છેતરપીંડી, ગરીબોનું દમન, અનાથને લૂંટવો, પરનિંદા, ગુસ્સે થઈને ખોડવું, કોઈને દુઃખ દેવું, આંસુ સારતાં, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન પ્રભુઓમાં નીતિમત્તાનું આદર્શ જીવું ધોરણ કયાંય જોવા મળતું નથી. મિસરવાસીઓ આ આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવાનો જનતો પ્રયત્ન કરતા.

ધાર્મિક ક્રાંતિ :

મિસરના ઐતિહાસિક કાળમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૧૩૮૦ માં એમોનહોતેપ ચોથાના રાજ્યકાલ દરમિયાન ધાર્મિક ક્રાંતિ ચર્ષ હતી તે વિષે અગાઉ કેટલોક ઉલ્લેખ થયેલો છે.

એમોનહોતેપ આદર્શવાદી રાજા હતો. તેણે દેવ એમોનને નામે આશ્રીત ધાર્મિક વેશ્યાવૃત્તિ જોઈ. તેણે જોયું કે દેવને નામે ધર્મશુરુઓ આ વેશ્યાઓનો લાભ ઉઠાવતા અને જાતીયવૃત્તિ સંતોષતા. તેઓ દેવને પશુબલિ અઢારી તેના માસની ઉમણી કરતા. આ ઉપરાંત, તેઓ ધર્મનું શ્લેષ અને રાજકીય લાગવગ નિભાવવા જાડુ અને મંત્રોનો ઉપયોગ કરતા અને દેવગીતા ઉત્સવો પાછળ લખાઈ જાય કરતા. આ બધું જોઈ લાવના-શાળી યુવાન રાજાને એમોનના સંપ્રદાય પ્રત્યે ઘૂણા જાગી. તે પોતાની પ્રજાને ધર્મને નામે ગંદા વાનાવરણમાં અટવાતી જોઈ શક્યો નહીં અને પરિણામે તેને આત્માની અધીગતિના ભાગે જતી અટકાવવા તત્પર થયો.

તેણે એતોન નામના નવા જ દેવની ધોપણા કરી. આ દેવ જડ અને એતનમાં વસનારો અને જગતના બધા જ દેવોને સર્વોપરી દેવ હતો. આ દેવ પ્રેમ, શાંતિ અને નમ્રતાનો પ્રેરક હતો.

આ રાજાએ એકશ્વેરવાદની ભાવના દ્વારા ધાર્મિક ક્ષેત્રે એક નોંધપાત્ર પ્રકરણ ઉમેર્યું છે, કારણ તેણે ઇસાઈઆદના જન્મ પહેલાં સાતમો વર્ષ પૂર્વે એકશ્વેરવાદની ધોપણા કરી. તેણે એતોન દેવની પ્રશસ્તિ રૂપે એક મુંદર કાવ્ય લખ્યું છે, જે મિસરના ધાર્મિક કાવ્યસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

આ રાજાને 'એમોન' દેવ તેમજ તેના સંપ્રદાય પ્રત્યે એટલો બધો ધિક્કાર હતો કે તેણે પોતાનું નામ એમોનહોતેપ જેમાં 'એમોન' નું નામ

આવતું હતું તે બદલીને પોને ઉદ્દોષેના નરા દેવ એતોનના નામનો સમાવેશ થાય તેનું નામ 'ઈખ્નેતોન' રાખ્યું હતું.

આ સ્વપ્નદર્શી યુવાન રાજાની ભાવના, વણી ઉતાર દતી, પણ યુવાનીના તરવરાટને લીધે તેનામાં પીડતાનો અભાવ હતો. આથી તેણે ધીમે ધીમે ક્રાંતિ સર્જવાને ને લાગનારશ બની લોકોને જનહીથી આત્માની ઉન્નતિને માગે પ્રેરનાના અતિઉત્સાહમાં જે ઉતારનું જરી તેમાં સૌથી વધુ નુકસાન તેને પોતાને જ થયું.

મિસરની પ્રજાના તથ્યમાં સ્થાનિક દેવોની ઉપાસના હકમૂન ગેદની દતી, અને દેવાધિદેવ એમોનની આગાધના વણી લોકપ્રિય હતી. આ રૂઢ માન્યતાને લોકમત યજ્ઞના વિના રાજાના આદેશથી બદલી નાખવી મુશ્કેલ હતી એમાં એમોનના ઉપાસકો અને જૂના પાટનગર થીમ્સમાં (રાજા પાટનગર થીમ્સથી બદલીને નવા બાધેના એખેતેનોન નામના નગરમાં લઈ ગયો હતો) રહેના ધર્મગુરુઓનું સ્વયં એટલું પ્રમાણ હતું કે તેઓએ પોતાના સ્થાપિત દિતોના બચાવમાં રાજાના આ સુધાગ્ર પગના સામે ઉગ્ર ક્રુદ્ધેશ ઉપાડી પરિણામે લોકો રાજાની ઉતાર ભાવના સમજી શક્યા નહીં, એટલું જ નહીં પણ તેના સુવાર પગનાને ધાર્મિક અત્યાચાર માનવા લાગ્યા. આથી ઈખ્નેતોનનું શ્રુત્ય થતા એતોનની ઉપાસનાનો નવો સપ્રદાય જોનમેતામાં લુપ્ત થઈ ગયો અને એતોનની જગ્યાએ એમોનનું વ્યર્થ પુનઃસ્થાપિત થઈ ગયું.

મિસરની કલા અને સ્થાપત્ય

કલા-ધાતુકામ :

મિસરવાસીઓ નાની નાની કલામાં ખૂબ નિષ્ણાત હતા. તેઓ ધાતુઓનો ઉપયોગ મુશોભનમાં સારો કરી જાણતા. તેઓ ધાતુને ઢાળવાની રીતથી રાત હતા. ધાતુને ગરમ કરીને તેનાં પતરાં બનાવતા અને પછી તેને આકાર આપતા. લગભગ પહેલા રાજવંશથી ધાતુના ઘડા, દૂંડા, રાજા માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં. ત્રીજા રાજવંશથી ઉમરાવોએ પણ તેનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો હતો. અદારમાં રાજવંશમાં તો દેવળનાં બારણાંઓ ઉપર પણ ધાતુના પતરાં જડવામાં આવતાં હતા. છઠ્ઠા રાજવંશના રાજા પેપી પહેલાં તાંબાનું 'પ ફૂટ લૂંકે ધંચુ' પૂતળું તેઓ પર્યટર જેટલા જ ધાતુકામમાં પ્રવીણ હતા તે કથનને સાચું ઠેરવે છે.

તાંબુ અને કાંસુ :

પ્રાચીન કાળમાં લોખંડની શોધ થતા પહેલાં સૌથી વધુ વપરાશની ધાતુ તાંબુ અને કાંસુ હતી. જે કે કાંસાનો ઉપયોગ તાંબા કરતાં મહેજ મોડો ગર થયો હતો. તાંબાની તેમજ કાંસાની નાની નાની પૂતળીઓ દરેક મુગમાં મળે છે. પણ અદારમાં રાજવંશમાં તેમનું પ્રમાણ ખૂબ જ છે. અદારમાં રાજવંશમાં આ પૂતળીઓ મોટે ભાગે કાંસાની જ હોય છે અને તેમને માળા, કપડાં, બ્રેસલેટ, વગેરે પહેરાવીને શણગારેલી હોય છે.

સોનું :

તેમનું સૌથી સારું ધાતુકામ સોનામાં નેવા મળે છે. પહેલા રાજવંશના રાજા ઝેર (Zer)ની કબરમાંથી ચાર બ્રેસલેટના પ્રાચીનતમ નમૂના મળી આવ્યા છે જે તેમની કુશળતાની સાક્ષી પૂરે છે બારમાં રાજવંશનો સમય તો સોનાકામ માટે સુવર્ણકામ હતો. દાહશુર અને લાહુન આગળથી મળી આવેલુ સાહી જવેરાત આ કથનની સાબી પૂરે છે. આ જવેરાતમાં સુંદરતા સાથે વૈવિધ્યનો મુગેજ સંધાયો છે. અહીં મળી આવેલા મુગટો ઉપર જુદી જુદી ભાત અકિત કરેલી છે. તેમાં કિંમતી

પથરો પણ જડેલા છે. રાબતુતે-ખેમોનની કબરમાંથી વીંટી, વધમ (બ્રિસેટ), વગેરે ધણું મળી આવ્યું છે. સૌથી સુંદરમાં સુંદર તો આ રાબતુ કોફિન છે. તેમાં મોતું અને રત્નો જડેલાં છે. આ મડાપેટીનું ઢાંકણ મમીના આધારનું છે. તેના ઉપર રાબના ચહેરાને મળતો ચહેરો અકિત કરેલો છે. આ મડાપેટી તેમજ ઢાંકણ ઉપર ધણું જ સુશોભન કરેલું છે.

ઓગણીસમા રાજવંશથી આ કલામાં જડતા પ્રવેશે છે. પણ ફરી પાછા તોલેમી શાસનકાળ દરમિયાન ભાતમા ધૈર્ય જોવા મળે છે. તોલેમી કાળનાં વક્ત્રવોની ભાતોમાં નવીનતા છે અને સુંદરતાનો સુમેળ સધાયો છે.

ચાંદી :

પ્રાચીન કાળમાં ચાંદીની અછતને લીધે તેની વપરાશ ધણી ઓછી હતી, અને તેથી જ ચાંદીની કિંમત સોના કરતાં વધારે હતી. છેક અદ્વારમા રાજવંશ દરમિયાન ચાંદી પૂરતા પ્રમાણમાં બહારથી આયાત કરવામાં આવી હતી. તો પણ ધરેણાંમાં તેનો ઉપયોગ ધણો ઓછો થયો હતો. કદાચ એમ હોય કે, મિસરના લોકો રંગના શોખીન હોઈ ચાંદી કરતાં સોનાનો પીગો રંગ તેમને વધારે પસંદ પડ્યો હોય અને તેથી જ ચાંદી કરતાં સોનાનો ઉપયોગ ધરેણાંમાં ઓછો હોય. ચાંદીનો ઉપયોગ તેઓ રકાબી, કૂંડાં, વગેરેમાં કરતા. દેવળના ગર્ભગૃહની જમીન તેઓ ચાંદી જડીને સુશોભિત કરતા.

રોમન શાસનકાળ દરમિયાન જ્યારે મિસરનું મોટા ભાગનું સોનું કર રૂપે ઉધરાવાઈ જતું ત્યારે મિસરના લોકો ચાંદીનાં ધરેણાં બનાવીને પહેરતા. **લોખંડ :**

મિસરમાં છેક પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી લોખંડનો ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. ગાર્ગિયન સમયના લોખંડના મણકા મળે છે. તે પછી ગ્રેટ પિરામિડના બે પરથી વચ્ચેથી લોખંડનું પતરું મળી આવ્યું છે. આ ઉપરાંત, તુતા-ખેમોનની કબરમાંથી પણ લોખંડની કટાર મળી આવી છે. છઠ્ઠીસમા રાજવંશથી લોખંડ સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાતું થયું હતું. આમ છતાં છેક રોમન કાળ સુધી ઓખરો તો કાસાનાં જ બનતા.

કાચ જેવો ચળકાટ લાવવાની કળા :

મિસરી લોકો પ્રાચીન કાળથી ચળકાટ લાવવાની કળામાં કુશળ હતા. છેક અદ્વારમા રાજવંશ દરમિયાન તેઓ કાચ બનાવતા થયા હતા.

પણ આ કપાને ખાસ અગત્ય ક્યારેય મળી નહીં. છેક બદરિયન વખતથી તેઓ પથ્થરના મણકા બનાવીને તે ઉપર ચળકાટ લાવતા થયા હતા લગભગ આરમા રાજવંશ સુધી ચક્રમક પથ્થરના મણકા ઉપર ચળકાટ લાવતા. તેમણે ચળકાટ વાવવા માટે ખાસ વસ્તુની શોધ કરી હતી તેઓ જૂરા અને લીના રંગનો ચળકાટ વધુ પસંદ કરતા અદારમા રાજવંશમા બીજા રંગોનો પણ ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. ઇખ્નેતોનના વખતમા દારીગરોએ એક જ રંગમા બીજા રંગનો ચળકાટ લાવવાની કલા હસ્તગત કરી હતી. અદારમા રાજવંશની શરૂઆતથી તે છેક તોનેની કાગ સુધી કબરમા મૂકવામા આવતી ઉપાખ્તીસ મૂર્તિઓ પણ કાચિત ભાડ (glazed ware) માથી બનાવવામા આવતી સામ્રાજ્ય યુગ દરમિયાન આ ઉપાખ્તીસ મૂર્તિઓ પર લેખો પણ કેતરવામા આવતા કાચિત ભાડમાથી તાવીજને તેમ જ બીજા ધર્મને લગતી વસ્તુઓ બનાવવામા આવતી

કાચ અદારમા રાજવંશ દરમિયાન કાચ જોવા મળે છે પણ તે બહારથી લાવવામા આવતો હશે ગાર્જિયન યુગનું કાચનું ચક્રતુ (pendant) પ્રાચીનતમ નમૂનો છે એમીડોસમાથી પહેલા રાજવંશનો જૂગ કાચનો મણકો, તેમ જ કાચ જડેલી લાઝાની તામક પણ મળી છે પણ તે પછી લગભગ માગમા રાજવંશ સુધી કાચનું નામનિવાન નેચ મળતુ નથી થતમેસ નીમની વિજયવાનાઓમાથી ઘણા પરદેશી કારીગરો

ઐતિહાસિક કાળ દરમિયાન તેઓ બિન નદિ પણ વનસ્પતિના રેસામાંથી કાપડ વણતા. તેઓ મોટે ભાગે શણમાંથી જ કાપડ વણતા. આ વણવાનું અને કાંતવાનું કામ સ્ત્રીઓ જ કરતી. સ્ત્રીઓ ત્રાક વડે કાંતતી. આગ છતાં ચરખા (Spinning wheel) ની પણ કોઈ નિશાની મળતી નથી. વણવાની માગ બિભી તેમ આડી હોય છે. છેક રોમન કાળ મુધી સાળવીને કાંસો મળતો નથી. દોરીના દ્યાને હાથથી જ તાણામાંથી પસાર કરીને વાણા બનાવવામાં આવતા. આથી કાપડની પહેલાણાઈનું માપ રહેતું નહિ.

સામાન્ય લોકો સાદા કાપડનો જ ઉપયોગ કરતા. મળતો ભાતવાળા ઝબ્બા પહેરતા. કાપડ ઉપરાંત ગાદમાં, પડદા, તકિયા, વગેરે પણ તૈયાર કરતા અને તેના ઉપર મુંદર રૂપાકનો પણ પાડતા.

રંગાટી કામ :

મિસરવાસીઓને રંગાટીકામ વિશે ઝાઝી જાણકારી ન હતી. તેઓ કાપડ એક જ રંગમાં રંગી શકતા પણ એક જ રંગ ઉપર જુદા જુદા રંગ મઠાવતાં તેમને નહોતું આવડતું. તેઓ કાપડને કડક બનાવી શકતા. તેમણે રંગેલા કેટલાક કાપડનો રંગ હજી મેળૂં છે. કેટલાક રંગો કાચા પણ હતા. પ્રાચીન રાજ્યનાં ચિત્રો જોતાં માલમ પડે છે કે દરેક વર્ગની સ્ત્રીએ લાલ કે ઘેરાજૂરા રંગનાં કપડાં પહેરતી કોઈક વાર પીળા રંગનાં પહેરતી. પ્રાચીન કબરોમાંથી મળેલા કાપડ ઉપર કોઈ પણ જાતનો રંગ જોવામાં આવતો નથી. ઈરાનીઓના સદ્વાસને લઈને રેશમનો પણ ઉપયોગ શરૂ થયો હતો, પણ રેશમ લોકપ્રિય નીવડ્યું નહિ. કોપ્ટિક કાપડ^૧ (Coptic textile) ના નમૂના ઘણા જ મુંદર છે. તેમાંથી સુજામનેની ભાત, વણાટકામ, પહેરાનાં કપડા તેમજ તેમાં વપરાતી ચીજો વિશે ઘણું જાણી શકાય છે. આમાંથી ધર્મગુરુઓ મોટે ઝખ્ખા બનાવવામાં આવતા. સામાન્ય લોકો પણ કોપ્ટિક કાપડમાંથી સામાન્ય પોશાક બનાવીને પહેરતા. આનું ગૂંચણ મુંદર અને સરખું છે.

સોય : સોય જાડી અને મોટી હોય છે. આથી સીવણકામ બહુ સારું નથી હોતું.

રાયરચીકું :

તુતા-ખેમોનની કચરમાંથી વૈવિધ્યભરેલા અને મુંદર નમૂના મળી આવ્યા છે. આમાંની ખુરશીઓ ઉપર સોનાચાંદીનું જડતર કામ કરેલું

૧. રોમન સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરવાળો મિસરવાસી પ્રબલ

છે આ ઉપરાંત, પનગો, ઘરેણા મૂકવાની પેટીઓ, પ્રસાધનોની પેટીઓ, ટેમન ફૂનદાનો, વગેરે ઘણું મળે છે આ કમરમાથી મળેલા આનમેસ્ટરના વાસણો, એમોનહોતેપ ત્રીજાના થીમ્સમાના રહેણાણુમાથી મળી આવેલા કમળ આદરના પવાના, પાણી પીવાના વાડકા, વગેરે પરથી આ કલાની પ્રગતિનો ખ્યાન આવે છે

અંગીત :

ખ્રીષ્ટ અધી કલાની અપેક્ષાએ સંગીતની કલા વિશે ઘણું ઓછું જાણુતા મળે છે, કાગળ તેના નક્કર પુરાવા મળવા અશક્ય છે સંગીતના વાજિનો તેમજ સંગીત અંગેના દેખાવો પરથી થોડું ઘણું જાણી શકાય છે મિનસામ્રદાયિક સંગીત ફક્ત ધધાદાગીઓ પૂરતું જ મર્યાદિત હશે એમ લાગે છે, કાગળ ઉપર વર્ગનો માનની વાજિત્ર વગાડતો હોય એવો દેખાવ જોવા મળતો નથી સૌ પહેલા ગાયકની સાથે વાસળી અને સારંગી વગાડનામા આવતી અદારમા રાજ્યવશમા વાદ્યો સમૂહમા વગાડતા થયા હતા અદારમા રાજ્યવશમા એક ચિત્રમા ગાયક વગર પણ અમૂકવાદ્યો વગાડતા જોવા મળે છે આ ચિત્ર પેપીરસના વીટા ઉપર દોરેલું છે આમા વગાડનારાઓ માણસને બદલે પશુઓ છે ! અધેકુ સારંગી, મિલ વીણા, મગર તથુરો વગાડે છે, અને વાદરો ડમન વાસળી વગાડે છે

જીઓ નૃત્યને લીધે સંગીત જાણુતી હશે તેઓ જાતેજ વાદ્યો વગાડતી અને નાચતી તેઓ ફક્ત વીણા અને એક જાતની ગીટાર વગાડતી

ધાર્મિક સંગીતમાટે મિન્ટ્રમ નામનું વાજિત્ર ખાસ વપરાતું આવેલું મુખ્ય ઉપયોગ દેવીની ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે કરવામા આવતો સિન્ટ્રમની અવાજ એવી હતી, કે એક ધાતુની પગીને ગોળ વાગીને તેના બે છેડા એક લાથામા પકડાવેલા હોય ગોળાકારની અદરની બાજુએ સામસામે તથુ તથુ કાણા હોયજેમા ધાતુના પાનગા અગિરા નાખેલા હોય આ કાણા મોટા હોય જેથી નાજિત્રને દરારીને વગાડનામા આવે ત્યારે તેમાથી મજાકાર બે આમ, તાન આપરા માટેજ ખાસ આ વાજિત્રનો ઉપયોગ કરવામા આવતો ધાર્મિક સંગીત વખતે ટેથુરિન જેનું પણ ખીજુ વાજિત્ર વપરાતું હવા બરીને વગાડનાના વાજિત્રોમા વાસળી વપરાતી વાસળી બે પ્રકારની હતી એક દૂકી અને ખીજુ લાની ડમન પાઈપ નો પ્રથમ મારમા રાજ્યવશમા જોવા મળે છે અદારમા રાજ્યવશ લગી

રણશિંગુ વપરાતું ન હતું. લશ્કરને માટે જ તે વપરાતું. ઘુતાન્ખેમેનની કબરમાંથી આંદીનાં રણશિંગાં મળી આવ્યાં છે.

તંત્રવાદમાં સારંગી જૂનામાં જૂનું વાદ્ય છે. પ્રાચીન રાજ્યમાં ઘણે ભાગે પુરુષ ગાયકની સાથે સ્ત્રી સારંગી વગાડતી પણ પછીના કાળમાં પુરુષો જ સારંગી વગાડતા. સામાન્ય યુગ દરમિયાન મળતી સારંગી સુશોભનોવાળી છે.

સ્થાપત્ય

મિસરની સ્થાપત્યસિદ્ધિ અન્નેડ અને અપ્રતિમ છે. તેમાં ભવ્યતા, સુંદરતા, ઉપયોગિતા અને દક્ષાઉપશુનો સુમેળ સધાયો છે. મિસરવાસીઓનાં રહેઠાણ તો મોટે ભાગે માટીના જ અનેકાં હશે તેથી તેના જૂજ જ અવશેષો જડે છે. મિસરમાં સ્થાપત્ય માટે પથ્થરો બહારથી મંગાવવામાં આવતા, તેથી સામાન્ય ઈમારતો કે ઘરો માટે તેનો ઉપયોગ કરવો તે તેમના ગમ બહારની વાત હતી. તે જમાનામાં પથ્થર એ મોજશોખની વસ્તુ ગણાતી. એટલે ફક્ત રાજ્યો, ધર્મચરુઓ અને પછીના કાળમાં ઉમરાવો પૂરતો જ તેનો ઉપયોગ મર્યાદિત હતો. ખરી રીતે જોતાં તો રાજાના મહેલોનું બાંધકામ પણ સામાન્ય કોટિનું જ હશે, કારણ એ મહેલો પણ આજે રેતીમાં ભળી ગયા છે. ફક્ત રાજાઓની કબરો જેમને આજે આપણે પિરામિડના નામથી ઓળખીએ છીએ તે જ હજારો વર્ષોથી આજે પણ બહીષ્મ ભભીને તેમના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે. કબરોની સાથે તેમનાં દેવજો પણ થોડાં ઘણાં ટકી રહ્યાં છે.

મિસરના સ્થપતિઓ રણનાં તોફાન, તાપ તેમજ નાઈલનાં પૂર સામે ટક્કર મીલી શકે તેવાં દેવજો અને કબરો ચણવા અવિરત શ્રમ કર્યા કરતા.

મિસરના રાજાઓની કબરો તેમજ પિરામિડો આટઆટલાં વર્ષો સુધી કુદરતના ઝંઝાવાતો સામે ટકી શકવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે જમીનની નીચે અને તે પણ પથ્થરની બાંધેલી છે. ખીલ ઈમારતો તેમણે જમીનની સપાટી ઉપર જ બાંધી હશે એટલે નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે.

મિસરી લોકોને મન ધર કે મહેલ આ જીવન પૂરતાં જ મર્યાદિત હતાં. ફરી બાંધી શકાય તેમ હતાં. જ્યારે કબર જેને તેઓ = અમરત્વનો કિલ્લો (Castle of Eternity) ગણતા તે હંમેશાને માટે હતી. રાજાઓ કબરનું બાંધકામ પોતાના જીવન દરમિયાન જ પૂરું થાય તેવી રીતે

કરાવતા. બાંધકામ પૂરું થતાં પહેલાં જે રાજા મૃત્યુ પામતો તો મૂળ પ્લાન ફેરવીને બાંધકામ જલ્દીથી પૂરું કરી દેવામાં આવતું. આતું એક કારણ એ હતું કે જેમ અને તેમ મૃતાત્મા વિના વિધાએ તેમાં રહી શકે, અથવા તો મરનારનાં સગાંવહાવાં બાંધકામનો ખર્ચો બચાવવા પણ તેમ કરનાં હોય.

કબર પાછળ આટલી મહેનત કરવાનું કાળજી તેમની મરણોત્તર જીવન વિષેની કલ્પના હતી. એક માન્યતા એી હતી કે, મૃતદેહનો નાશ થતો અકાલવાળો જોઈએ, અને બીજી એ હતી કે શરીર અને આત્મા (Ka)ને સાચવવા માટે ભૌતિક જરૂરિયાતોની આવશ્યકતા હતી.

આ બે માન્યતાઓ સારાય મિસરી ઇતિહાસ દરમિયાન મદદરતનું સ્થાન પામતી રહી, અને તેને કારણે જ કબરોમાં ફેરફાર થતા રહ્યા પણ તેને જેમ અને તેમ વધારેમાં વધારે વખત સુધી ટકી રહે તેની મગબૂત બતાવવા માટે સર્વ પ્રકારની કાળજી અને યોજના હાથ ધરનાં રહ્યાં.

પ્રાઈમિટિવ સાક્ષિક યુગમાં તો મૃતદેહને રેતીમાં લંબચોરસ કે ગોળ ખાડો ખોદીને જ દાટવાનો રિવાજ હતો. આમાં મૃતદેહ સફાયાનીને સગીઓની સાદીમાં લપેટીને મૂકતા. મૃતદેહની પામે પ્રથમથી જ ભૌતિક મોજગોખનાં સાધનો જેવાં કે કંઠી, બંગડી, ચિકારનાં સાધનો, ખાવા-પીવાનું ભરીને વાસણો, વગેરે મૂકવાનો રિવાજ હતો. આવી કેટલીક કબરોમાં મૃતદેહની આસપાસ લાકડાનું મારગખું તૈયાર કરીને પણ મૂકતા-એક જાતની મગપેટી જેવું. આવી કબરોની ઉપર કંઈ વસ્તુમાં આવતું નહિ. ઉપર રેતીનો કબો જ કરવામાં આવતો. પણ વખત જતાં આ રેતી બિટી જતી ને મૃતદેહો ખુશ્તા થઈ જતા, જેને ફરીથી દાટવા પડતા.

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતમાં રાજાઓ અને ઉમરાવોએ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક યુગની કબરોનાં દસા જોઈને પોતાની કબરોની રચના બદલી. તેમણે કબરો ઉપર સરજના તાપે પકવેલી માટીની ઈટાનું ચણનર દરરા માંખું. આવી કબરો આજે મસ્તાબા (Mastaba) કહેવાય છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૪.)

સકારામાં જૂનામાં જૂનો મસ્તાબાનો નમૂનો મળી આવ્યો છે. આમાં છીંકરો લંબચોરસ ખાડો છે. તેના ઉપર લાકડાનું ઝાપડું છે. આમાં પાંચ ખાનાં છે. વચ્ચા ખાનામાં લાકડાની મગપેટીમાં મગનું શન અને બાકીના ખાનામાં કીખતી વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે છે. આ કબરની ઉપર

કમરના ક્ષેત્રફળ કરતાં મોટું ઇંટનું ચણતર કરવામાં આવેલું છે. આ ચણતરની અંદરની બાજુએ ૨૭ ખાનાં છે, જેમાં દારની બાટલીઓ, ખોરાકનાં વાસણો, શિકારનાં સાધનો અને જીવનજરૂરિયાતની બીજી વસ્તુઓ મૂકવામાં આવતી હશે.

આ ચણતરની બહારની બાજુની દીવાલનું ચણતર નીચેથી ઉપર ધીમે ધીમે અંદર પડતું થતું જાય છે. તેમાં પણ ૬ આડા અને ૩ જોડાં ખાનાં છે. આ મસ્તબા ઉપરના ઊપરાની તો કંપના જ કરવી રહી, કારણ આવા મસ્તબા ઉપરનું એક પણ ઊપર આજે નથી. આવા મસ્તબાને ફરતી બે છૂટી છૂટી દીવાલો ચણવામાં આવતી હતી. બંને દીવાલો તેમ જ મસ્તબા ઉપરના ચણતરને ચૂનાથી ઘોળવામાં આવતા હશે.

બીજા અને ત્રીજા રાજવંશમાં મસ્તબાનો આકાર તો એનો જ જ રહ્યો, પણ તેમાં થોડા સુધારાવધારા થયા. દીવાલની અંદરના ગોખલા ઝોળા કરીને ફક્ત બે જ રાખવામાં આવ્યા. મસ્તબાની અંદરનું ચણતર ધણું મોટું થવા લાગ્યું. તેમાં અનેક ઝોરડાઓનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો.

ચોથા રાજવંશ દરમિયાન પણ મસ્તબા ઘણા બંધાયા. પણ હવે ઘણે ભાગે ઇંટનું સ્થાન પથ્થરે લીધું. પહેલાં પથ્થરોનો ઉપયોગ રાખતો પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. પણ હવે સામાન્ય લોકો પણ મસ્તબામાં પથ્થરનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પથ્થરના મસ્તબાની ઉપરનું ચણતર પણ ચૂનાના પથ્થરથી કરવાનું શરૂ થયું. અંદરના ભાગનું ચણતર હકકી જાતના પથ્થરથી કરતા. આ રાજવંશ દરમિયાન ચણાયેલા ઇંટના કે પથ્થરના મસ્તબામાં ઘણા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. મડાપેટી મૂકવા માટેના ઝોરડાની દીવાલમાં જોડો ખાડો રાખવામાં આવતો. દફનવિધિ પત્યા પછી ઝોરડાનો દરવાજો ચૂનાના પથ્થરથી ઢાંકી દેવામાં આવતો. આ ઉપરાંત, બીજા પણ જૂજ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતા, જેવા કે કમરની અંદર મૃત માણસનું પૂતળું મૂકવામાં આવતું. સાથે સાથે કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓનાં પૂતળાનો પણ કમરમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો. આ ઉપરાંત અધ્ય અંડ (offering room)ની દીવાલો ઉપર ચિત્રણ કરવામાં આવતું અને ઘણીવાર બપોરેથી આકૃતિઓમાં દેખાવો પણ દોરવામાં આવતા. પાંચમા રાજવંશ દરમિયાન પૂતળાં મૂકવાનો રિવાજ ઘણો જ પ્રચલિત થયો. પાંચમા અને છઠ્ઠા રાજવંશમાં મસ્તબાની ઉપરના ચણતરની

અંદર ખાનાની દીવાલોમા અનેક નાની ઓરડીઓ તેમ જ ચાલણવાળા ઓરડાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ બધા ઓરડાઓની દીવાલો ઉપર બિપ્રમેશી આકૃતિઓથી મુજોલનો કરવામાં આવતાં. જુદા રાજવંશના એક મસ્તકામાં આવા મુજોલનોવાળા ૩૦ ઓરડાઓ છે !!! તેમાં નોકરો પોતાના શેઠને ખાવાનું તેમ જ પીવાનું આપતા હોય, શેઠ પોતાની મિલકતનો વહીવટ તપાસતો હોય, ખેતીનાં દસ્તો, ચિકારના દસ્તો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

હાંદારાઓથી બચવાને માટે તેમણે મૃતદેહને જેમ જેમ બીડે ખમેણો તેમ તેમ તેની વિપરીત અસર એ ધર્મ કે ગરમ રેતીમાં રહીને સુકાઈ જવાને બદલે હવે તે સડવા માંડ્યો. મૃતદેહને સડતો બચાવવા માટે તેમણે અનેક તરકીબો કરવા માંડી. પણ મસાદા ભરીને સાચવવાની કલા તેમને ધણી મોડી હાથ લાગી.

આથી મૃતદેહને બચડતો અટકાવવા માટે બહુનો ઉપયોગ શરૂ થયો. પૂતળાં મૂકવાનો રિવાજ પણ તેથી જ શરૂ થયો. પૂતળાં ઉપર મૃત માણસનું નામ અંકિત કરવામાં આવતું. દીવાલો ઉપર જુદા જુદા દેખાવો ચીતરવાનું મુખ્ય કારણ મૃતાત્મા મર્મા પછી પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકશે તેની ખાતરી આપવાનું હતું.

આ બંધુ હોવા છતાં અમુક અમુક દિવસોએ તાબ પદાર્થો કબર ઉપર મૂકવા જવાનો રિવાજ હતો. અધ્યના અંડની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં કૃત્રિમ બારણું મૂકવામાં આવતું તેની સામે વેદી ઉપર આ અધ્ય મૂકવામાં આવતા.

અધ્ય આપવાનો પહેલો દહ્મ પુત્રને હતો. પિતા ઓસિરીસ અને પુત્ર હોરસ મણાતા. તે પછી કબરને લગતા ધર્મગુરુઓ (mortuary priests) અધ્ય આપતા. ધર્મગુરુઓને તે બદલ અમુક જમીન આપવામાં આવતી. એ તો આભાષિક જ છે કે, ભૌતિક અધ્ય આપવાની ક્રિયા લાંબો વખત તો આવી શકે જ નહિ. એટલે તકતી ઉપર લખાણ લખીને કબર પામે મૂકવામાં આવતું. આવી રીતે માનસિક રીતે અધ્ય અપણુ કરવામા આવતા. આ તકતી ઉપર બહુના મંત્રો તેમ જ બિપ્રમેશી આકૃતિમા દેખાવ કોતરવામા આવતા. આ દેખાવમાં મૃત માનવી ટેબલ ઉપર બેઠેલો હોય અને તેની આગળ અધ્યના દગલો કરવામાં આવ્યો હોય એવું નેવામાં આવે છે.

મસ્તબામાંથી પિરામિડમાં થયેલું સંક્રમણ :

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, ત્રીજા મળવંશથી કબરમાં ઇટનું સ્થાન પથ્થરે લેવા માણ્યું હતું. પથ્થરની કબર સૌથી પહેલી ત્રીજા મળવંશના રાજા ઓસરે બધાવી આ કબર રાજાના સ્થપતિ ઇમ્હોતેપે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૧૫૦માં સકારામાં બાધી

આ કબર સ્ટેપિરામિડ તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે તે પગથિયાદાર છે (જુઓ આકૃતિ ૧૬) તેનું ક્ષેત્રફળ ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫૯૭ વાર અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩૦૪ વાર છે. આ પિરામિડને ફરતા નિશાળ યોગાનમાં પથ્થરની બીજી અનેક ઈમારતો આવેલી છે, જે જુદી જુદી ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે વાપરવામાં આવતી. આ બધી ઈમારતોને ફરતી પથ્થરની મળખૂત દીવાલ બાંધેલી છે. બધી ઈમારતો ઉપર બહારની બાજુએ દુરા-લાઈમ્સ્ટોન વાપરેલો છે જ્યારે અંદરની બાજુનું ચણતર સ્થાનિક પથ્થરથી કરવામાં આવેલું છે.

આ સ્ટેપિરામિડની ઊંચાઈ ૨૦૪ ફૂટ છે. પિરામિડને ચારે તરફ ફરતાં ૬ પગથિયા છે. આ પિરામિડના ભોંયતળિયાનું માપ આશરે પૂર્વથી પશ્ચિમ ૪૧૧ ફૂટ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૩૫૮ ફૂટ છે.

આ પિરામિડની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવી હશે.

સૌથી પહેલાં ૨૬ ફૂટ ઊંચો મસ્તબા બાંધવામાં આવ્યો હશે. આ મસ્તબામાં પણ અંદરની બાજુએ સ્થાનિક પથ્થર અને બહારની બાજુ દુરા લાઈમ્સ્ટોન વાપરવામાં આવેલો છે. આ મસ્તબાનો ભોંયતળિયાનો વિસ્તાર સમયોરસ—ચારે તરફ ૨૦૭ ફૂટ છે. આ કામ પૂરું થયા પછી દરેક બાજુ ૧૪ ફૂટનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો. આ વધારાના ભાગની ઊંચાઈ મૂળ મસ્તબા કરતાં ૨ ફૂટ નીચી રાખવામાં આવી. આથી મસ્તબાનો આકાર પ્રથિયાદાર બન્યો.

તે પછી મસ્તબાની પૂર્વ બાજુએ ૨૮ ફૂટનો વધારો કરવામાં આવ્યો, જોયો કમર પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબી થઈ. આ ઉમેરણની ઊંચાઈ પણ પહેલાના કરતા થોડીક ઘટાડવામાં આવી.

આ પછી ત્રીજું વિસ્તરણ કરવામાં આવ્યું જે દરેક બાજુએ ૯ ફૂટ સુધી લંબાયું. પરંતુ તેને આખરી સ્વરૂપ આપનાં પહેલાં સદંતર જુદી જાતનો ઘાટ આપવામાં આવ્યો. આ ત્રણ વિસ્તરણોવાળી ઈમારતની ઉપર એનાથી ઓછી પહોળાઈ વાળી એક બીજી ઈમારત, એ બીજી ઈમા-

૨૧ ઉપર એનાથી ઓછી પહોળી ત્રીજી ઈમારત અને તેના ઉપર એનાથી પહોળી ચોથી, પાંચમી, છઠી અને સાતમી ઈમારત ચણવામાં આવી. આવી રીતે ૭ ખંચાવાળો પગથિયાદાર પિરામિડનો ઘાટ થયો. મસ્તબામાંથી પિરામિડ-ઘાટ તરફ થયેલા વિકાસક્રમની આ વચલી સંક્રાંતિ-અવસ્થા સૂચવે છે.

ઓસરના પિરામિડ પાસે ઓછામાં ઓછા બીજા ચાર પિરામિડો ઊંચા કરવામાં આવ્યા હતા. આમાંની બે કબરો ગીઝાથી થોડા માઈલ દક્ષિણે જાયેત બેસ આઈનમાં બાંધેલી છે. આમાંની જૂની જે લેવર પિરામિડ તરીકે ઓળખાય છે તે પગથિયાવાળા બંધાયેલી છે. પણ આ કબરને બહુ જ નુકસાન થયેલું છે એટલે એના મૂળ આકારની ખબર પડતી નથી.

બીજી જે કબર છે તે પણ સ્ટેપિરામિડ જેવી જ બાંધવાની હતી. પણ તે તો સીધી પહેલો તબક્કો પૂરા થયા પછી તરત જ પડતી મુકાઈ છે. આ કબરનો અંદરનો ભાગ પૂરેપૂરો બોલી કાઢવામાં આવ્યો છે. તેમાં દફન ખંડ (tomb chamber) બાંધવાનો સરઆત કરવામાં આવી છે. આ અધૂરા પિરામિડના પથ્થરો ઉપર “નેન-કા” એવું નામ કોતરેલું છે. આ કબરનું બાંધકામ ત્રીજા વંશના સ્થાપત્યને મળતું છે. તેથી તે ત્રીજા વંશના રાજા “નેન-કા”ની હશે એમ માની શકાય. આ રાજાના નામ સિવાય બીજું કંઈ જ લખવા મળતું નથી.

આવી જ રીતે લેવર-પિરામિડમાંથી મળી આવેલા વાસણ ઉપર “ખા-ઓ” એવું નામ કોતરેલું છે. તેથી એ પિરામિડ પણ ‘ખા-ઓ’ નામના રાજાનો હશે એમ માનવું રહ્યું.

બીજો એક પિરામિડ દાહશુર (Dah-shur) પાસે બાંધેલો છે. મૂળમાં એનો ઘાટ સાચા પિરામિડનો યોગ્યો હશે પરંતુ તે એ પ્રમાણે પૂરો કરાયો નથી. આ પિરામિડનો કોણ અડધે આવ્યા પછી ઓચિંતો ઓછો થઈ જાય છે. આથી આ પિરામિડ “હેન્ટ-પિરામિડ” તરીકે ઓળખાય છે.

દાહશુરથી ૨૮ માઈલ દક્ષિણે મિડિયમ આગળ બીજો એક પિરામિડ આવેલો છે. આ પિરામિડનો ત્રીજો ભાગ હજી પણ રેતીમાં દટાયેલો છે—અને તે એટલો બધો નુકસાન પામેલો છે કે તેનો આકાર પિરામિડ કરતાં લંબચોરસ ટાવરને બધારે મળતો આવે છે. જો કે આ પિરામિડનો આવો

આકાર થોડો ઘણો તેની બાંધણીને આભારી છે. આ મિડિયમનો પિરામિડ પણ એસરના પિરામિડની માફક પૂરો થતાં પહેલાં અનેક રૂપાંતર પામેલો છે. આ પિરામિડની મૂળ જાંચાઈ ૭ તમ્બે વધારવામાં આવેલી છે. પિરામિડના મજદા પાછળથી પાડેલા છે. મૂળ પિરામિડ પૂરો કરીને પછી પથ્થરના ૬ થર ઊતરતા અનુક્રમમાં ગોઠવવામાં આવેલા છે.

સાત પગથિયાનો પિરામિડ પૂરો થયા પછી તેનો ટોચનો ભાગ કપૂટ બીચો કરવામાં આવેલો છે. આ પિરામિડમાં પણ બીજા પિરામિડોની માફક બહારની બાજુ દુરા-લાઈમસ્ટોન અને અંદરની બાજુ સ્થાનિક પથ્થરથી બાંધવામાં આવેલો છે.

આ પિરામિડના બધાં પગથિયાં પિરામિડ પૂરો થયા પછી સ્થાનિક પથ્થરથી પૂરી દેવામાં આવ્યાં છે, તે પછી તેના ઉપર દુરા લાઈમસ્ટોનનો થર કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ પિરામિડ કદાચ સ્ને રાખએ બંધાવેલો હશે એમ ત્યાંનાં શિલાલેખો પરથી લાગે છે.

સ્નેનો આ પિરામિડ જૂનામાં જૂનો સાચા પિરામિડનો નમૂનો છે.

સ્નેનો પુત્ર ખુફુ (ગિઓપ્સ) જે ગાદી ઉપર આવ્યો તેણે ગીઝાથી પશ્ચિમે પાંચ માઈલ દૂર અત્યંત વિશાળ પિરામિડ બંધાવેલો છે, એમાં રાજવંશના ખુફુ પછીના બીજા જે રાજાઓ ચીફેન અને મિસરીનસે પણ ખુફુના પિરામિડની પાસે એવાજ જે વિશાળ પિરામિડો બંધાવેલા છે. ખુફુનો પિરામિડ એટલો બધો વિશાળ છે કે તેના કદનું ચોક્કસ માપ હજી સુધી કોઈ કાઢી શક્યું નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે આ પિરામિડમાં બેથી અઠી ટન વજનના ૨,૩૦૦,૦૦૦ લુદા લુદા પથ્થરના બ્લોક વાપરવામાં આવ્યા છે. આમાંના કેટલાક બ્લોક તો પંદર ટન વજનના છે. ખુફુનો પિરામિડ મોટા પિરામિડ તરીકે ઓળખાય છે. આ પિરામિડ એટલો તો વિશાળ છે કે, તેની સરખામણીમાં કોઈ મકાન કે મહેલાત આવી શકે તેમ નથી. આ પિરામિડમાં એટલો બધો પથ્થર વપરાયો છે કે તેના વડે લગભગ આખા યુજરાત ફરતી ૧૦ ફૂટ જાંચી અને ૧ ફૂટ પહોળી દીવાલ બાંધી શકાય!

મોટા પિરામિડનું કદ માપવાનો જેટલી વાર પ્રયત્ન થયો છે એટલી વાર મિસરની બીજી કોઈ ઈમારતનું કદ માપવાનો પ્રયાસ થયો નથી.

આ પિરામિડનું પાયાનું માપ આસરે નીચે પ્રમાણે છે :

ઉત્તર તરફ - ૭૫૫-૪૩ ફૂટ.

દક્ષિણ તરફ - ૭૫૬-૦૮ ફૂટ

પૂર્વ તરફ - ૭૫૫-૮૮ ફૂટ.

પશ્ચિમ તરફ - ૭૫૫-૭૭ ફૂટ.

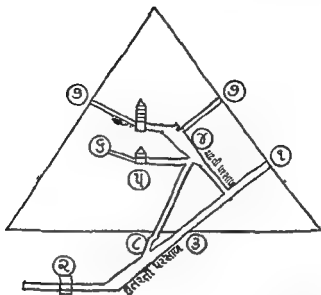
આ પિરામિડના ચારે ખૂણા લગભગ કાટખૂણા છે. તેની જાંચાઈ ૪૮૧-૪ ફૂટ છે.

અત્યારે ટોચ તુટી જવાથી તેની જાંચાઈમાં ૩૧ ફૂટનો ઘટાડો થયેલો છે. તેના ચારે ખૂણાનો દાળ જમીનને અડીને ૫૧°-૫૨° નો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૩.૧ એકર જેટલું છે.

દરથી જોતા આ પિરામિડ ધણો જ સરસ રીતે સચરાયેલો હોય એમ લાગે છે, પણ હકીકતમાં આ પિરામિડ લૂંટારાઓને હાથે ધણું જ તુકસાન પામ્યો છે. તેના શિખર ઉપરના લગભગ બારેક જેટલા પથ્થરના ખ્લોક ખમેડી નાખવામાં આવેલા છે. પિરામિડની બહારની બાજુનો દુરા-લાઈમ્સ્ટોનનો ધર પણ નીચકા લાગના થોડા છૂટક છૂટક લાગ સિવાય બાકી ગયેલો છે.

પિરામિડની ઉત્તરની બાજુએ મૂળ દરવાજાની નીચે એક મોટું બાકીડું પાડેલું છે. પિરામિડની અંદર ખજાનો હશે એમ ધારીને લૂંટારાઓએ તેને લૂંટવાના ખૂબ જ પ્રયાસો કરેલા છે; અને તેઓ આમાં સફળ પણ નીવડેલા છે. રાત્રીની પાસે જે અનેક વસ્તુઓ મુકવામાં આવી હશે તે બધી જ લૂંટાઈ ગઈ છે. પછીથી આ પિરામિડમાંથી પથ્થરો ખોદી ખોદીને ગીઝા અને કેંગા પુયો અને નહેરો બાધવા માટે લઈ જવામાં આવ્યા, તે ઉપરાંત દીવાલો, બીજી ઈમારતો તેમ જ ઘરો બાધવા માટે પણ અહીંથી પથ્થરો લઈ જવામાં આવતા.

મોટો પિરામિડ-અંદરની રચના :

પ્રવેશદ્વારમાં પેઠા પછી એક ૩ ફૂટ અને ૫ ઇંચ પહોળા અને ૩ ફૂટ અને ૧૧ ઇંચ ઊંચી પરસાજ આવે છે આ પરસાજ પહેલાં પિરામિડના અંદરના ભાગમાં અને પછી ખડકને કોરીને ૨૬° ૩૧' ૨૩" નો ઢાળ બનાવીને નીચે ઉતારવામાં આવેલી છે.

મૂળ પ્રવેશદ્વારથી લગભગ ૩૪૫ ફૂટ દૂર આ પરસાજ ઢાળવાળી મગી ઝોરમાં ફેરવાતા પહેલાં કરતા ૨૯ ફૂટ ઝાડી થઈ જાય છે.

પરસાજની પશ્ચિમ બાજુએ અને ઝોરડાના પ્રવેશદ્વારની પામે એક અધૂરો ખોદાયેલો ગોખનો છે ઝોરડાનું કામ પણ અવૂરુ છે આ ઝોરડો ૧૧ ફૂટ ૬ ઇંચ ઊંચો, પૂર્વ-પશ્ચિમ ૪૬ ફૂટ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૨૭ ફૂટ ૧ ઇંચનો છે આ માપ ૧૮૩૮માં લેવામાં આવ્યું. તે પછી તેની માપણી થઈ શકી નથી કારણ પછીના ખોદકામ દરમિયાન ઝોરડાની છત સુધી પધરના ગરમા ખડકાયેલા છે જે આજે પણ તેમના તેમ જ છે.

ઝોરડાના પ્રવેશદ્વારની સામી બીતે એટલે કે ઝોરડાની દક્ષિણ બાજુની દીવાનમાં બહાર જવા માટે એક બાકોરુ છે પણ આગળ રસ્તો બધ થઈ જાય છે આનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે મૂળ પ્લાન પ્રમાણે કદાચ આ ઝોરડામાં અને પરસાજમાં ચર્ચને બીજા ખડકાં જઈ શકાત પણ આ પ્લાન પડતો મુકાયો હોય તેમ લાગે છે.

જ્યારે આ પ્લાન પડતો મુકાયો ત્યારે ઉપરનું બાધકામ ધણુ બધું થઈ ગયું હતું તેથી મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની ૬૦ ફૂટ દૂર ઊતરતી પરસાળની ઋતમાં કાણું પાડીને ત્યાં ચડતી પરસાળની રચના કરવામાં આવી. આ પરસાળનું મુખ દક્ષિણે બાદ નૂતનાના મોટા પથ્થરથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું કે જેથી કરીને ઊતરતી પરસાળના ઉપરના ભાગમાં થઈ ને ચડતી પરસાળમાં જવા માટે રસ્તો છે એમ ખમર જ ન પડે. પથ્થરનું આ ગચ્ચું બરાબર મુકાયું નહિ હોય, કારણ ખોદકામ દરમિયાન આ ગચ્ચું નીકળી પડ્યું તે પરથી જ ખમર પડી કે ઉપર જવા માટે ચઢીયા રસ્તો છે.

ચડતી પરસાળ લગભગ ૧૨૬ ફૂટ લાંબી છે. ઊંચાઈ અને પહોળાઈમાં તે ઊતરતી પરસાળ જેવડી જ છે. તેનો ઢાળ પણ લગભગ ઊતરતી પરસાળ જેટલો જ ૨૧° ૨' ૩૦" છે. દર માત્ર એટલો જ છે, કે ઊતરતી પરસાળમાં ઢાળ ઊતરે છે અને ચડતી પરસાળમાં ઢાળ ઊંચે થાય છે. ચડતી પરસાળના નીચલા છેડા આગળ ૩ વજનદાર પથ્થરનાં ગચ્ચાં મૂકેલાં છે. તે એક પાછળ એક એમ મૂકેલાં છે.

ચડતી પરસાળ જ્યારે તે બંધાતી હતી ત્યારે દફનખંડ (burial chamber) જમીનથી બહુ ઊંચે નહિ એવી જગ્યાએ વચ્ચેવચ્ચે બાંધવાનો વિચાર હતો. આવો ખંડ ચડતી પરસાળના છેડાને નોડતા રસ્તા ઉપર બાંધવામાં આવ્યો પણ હતો. આને આરમો રાણીના ખંડ તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઓરડી ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુની વચ્ચેવચ્ચે કેન્દ્ર-સ્થાને આવેલી છે. તેનું માપ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૮ ફૂટ ૧૦ ઇંચ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૧૭ ફૂટ ૨ ઇંચ છે. તેનું છાપડું અણીદાર છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦ ફૂટ ૫ ઇંચ છે. ઓરડીની પૂર્વ બાજુની દીવાલમાં ગોખલો છે. તેની ઊંચાઈ ૩ ફૂટ ૫ ઇંચ છે. ગોખવાની ઊંચાઈ ૧૫ ફૂટ ૪ ઇંચ છે. અને તળિયાના ભાગની પહોળાઈ ૫ ફૂટ ૨ ઇંચ છે. આ ગોખલામાં કદાચ રાજાનું બાવડું મૂકવાનું હતું.

રાણીના ખંડનું કામ અધૂરું છે, કારણ આ પ્લાન પડતો મુકાયો હતો. તેના પુરાવા રૂપે ખંડની જમીન તદ્દન ખરાબ છે. જો ખંડનું કામકાજ પૂરું થયું હોત તો જમીનમાં સારા પથ્થરો જડવામાં આવ્યા હોત. ઓરડાની ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફની દીવાલમાં નાનાં લંબચોરસ બાકેરાં પાડેલાં છે. આમાં થઈને જો દાંડા નાખેલા છે તે ૬ ફૂટ અને ૬ ઇંચ સુધી આગળ

૨૬ પછી ૩૦° નો ખૂણો બનાવી ઉપર જાય છે. આ કાણા ત્યારે ખંડ બંધાતો હતો ત્યારે પાણીમાં આવેલાં નદીં હોય. રાણીના ખંડમાં જવાનો રસ્તો, જે ચડતી પરસાળને મળે છે, તેની જમીન પણ ખાડા-ટેકરાવાળી જ છે.

રાણીના ખંડની ચોળના પડતી મુકાયા પછી ચડતી પરસાળને માટીના આગળ વધતી બીજી મોટી ગેલેરી બાધવામાં આવી છે. આ ગેલેરી ગ્રાન્ડ-ગેલેરી તરીકે ઓળખાય છે. તે ૧૫૩ ફૂટ ઠીચી અને ૨૮ ફૂટ પહોળી છે આ ગ્રાન્ડ-ગેલેરીની દિવાલ ૭ ફૂટ અને ૬ ઇંચ સુધી એકદમ સીધી ઠીચે જાય છે. તેને ચૂનાના પથ્થરથી પોલિશ કરેલી છે તે પછી દીવાલ ૭ તબક્કે ત્રણ ત્રણ ઇંચ અદર જાય છે. દીવાલના ૭મા અને છેલ્લા તબક્કાની પહોળાઈ ૩ ફૂટ ૫ ઇંચ છે અને તેના ઉપર છત માટેના મોટા મોટા પથ્થરના ગચ્ચા ઢળતાં ગોઠવેલા છે ગેલેરીની બંને દીવાલોના નીચેના ભાગમાં ૨ ફૂટ ઠીચી અને ૧ ફૂટ ૮ ઇંચ પહોળી ગેલેરીની જ લબાઈ જેટલી લાંબી ઓટલી છે. એ બે ઓટલી વચ્ચેનો રસ્તો છે જેની પહોળાઈ છાપરા જેટલી જ એટલે કે ૩ ફૂટ ૫ ઇંચ છે આ રસ્તાને નીચલે છેડે અત્યારે ખાડો છે પણ મળે ત્યાં રાણીના ખંડને જોડતી આડી પરસાળ અને ચડતી પરસાળને જોડતો પથ્થરનો પ્લોક હશે આ ખાડામાંનો એક પથ્થર ટટાવતા એક ભોયડું દેખાય છે, જે પહેલા મીઠું અને પછી ત્રાસુ થઈ ગિતરતી પરસાળની પશ્ચિમ બાજુની દીવાલને મળે છે ગ્રાન્ડ ગેલેરીના આગલા ભાગ આગળ એક જિયુ' પગથિયું આવેલું છે, જેના ઉપર ચઢીને રાજાના ખંડમાં જવાનો રસ્તા ઉપર પહોંચી શકાય છે. આ રસ્તાની ઠીચાઈ અને પહોળાઈ ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. એ રીતે એક નાનો ઓગડો બને છે આ ઓગડાની દક્ષિણપૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુની દીવાલ લાંબા ટ્રેનાર્ષટની બનેલી છે. આ ઓગડાની પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુની દીવાલમાં ૪ પહોળા ખાચા પાડેલા છે ૩ ખાચા તો છેક જમીન સુધી પહોંચે છે ચોથો ખાચો લગભગ છત સુધી પહોંચે છે ત્રણ ખાચાઓ ૩ જાગીઓ માટે રાખવામાં આવ્યા હશે પણ હાલ તેમાં કંઈ મોજૂદ નથી. ત્રીજા દ્વંદ્વ ખાચામાં થઈ ને ઓગડાને વીધીને બે મોટા ટ્રેનાર્ષટ પથ્થરના એક ઉપર એક એવા મૂકેલા પ્લોકસ હજી પણ છે ત્રીજે સૌથી ઉપરનો પ્લોક જે છત સુધી પહોંચતો હશે તે પણ મૂકેલો હશે. પણ તે આજે નથી.

રાજાનો ખંડ ગ્રેનાઈટ પથ્થરથી બાંધેલો છે. તે પૂર્વપશ્ચિમ ૩૪ ફૂટ ૪ ઇંચ અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૭ ફૂટ ૨ ઇંચ પહોળો છે. તેની લંબાઈ ૧૮ ફૂટ ૧ ઇંચ છે. ખંડની ઉત્તર અને દક્ષિણ બાજુની દીવાલમાં જમીનથી ત્રણ ફૂટ ઊંચે દાંડા મૂકવા માટે લંબચોરસ કાણાં પાડેલાં છે. આ કાણાં પિરામિડના બહારના ભાગ સુધી પહોંચે છે, જે ઉત્તર બાજુ ૩૧° અને દક્ષિણ બાજુ ૪૫° નો ખૂણો કરે છે. આ કાણાં શા માટે કર્યાં હશે તે જાણી શકાયું નથી. આ કાણાં કાં તો હવા આવવા માટે કે કોઈ ધાર્મિક વિધિ માટે કર્યાં હશે.

પશ્ચિમ બાજુની દીવાલ પામે એક લંબચોરસ ગ્રેનાઈટની લંકણા વગરની દફનપેટી પડેલી છે, જેમાં ગળતનું શબ મૂકવામાં આવ્યું હશે શબ પેટીની અંદર લાકડાની દફનપેટીની અંદર મૂકેલું હશે.

રાજાના ખંડની છત સપાટ છે. તે લગભગ ૪૦૦ ટનના પથ્થરની ૯ શીશાઓની બનેલી છે, જેમાંથી પાંચ ખાના પડે છે. પહેલાં ચાર ખાનાની છત સપાટ છે; જ્યારે પાંચમા અને છેલ્લા ખાનાની છત અણીવાળી છે. ગ્રેનાઈટની આ ૯ શીશાઓમાં તરાડો પડી છે. છતાં આટલા બધાં વર્ષો થયા છતાં પણ જે તે સ્થળે જ ટકી રહી છે. ને નીચે નથી પડી ગઈ એ તવાઈની વાત છે.

બીજા પિરામિડોની આસપાસ અધિકારીઓ અને સર્ગાવહાલાંની કબરો જેમ તેમ બાંધેલી છે. જ્યારે આ મોટા પિરામિડોની આસપાસ બાંધેલી કબરો પદ્ધતિસરની છે. પિરામિડને ફરતી જે દીવાલ બાંધેલી છે, તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમ બાજુની દીવાલ આગળ અમુક ચોક્કસ ફરતે અંતરે સમાંતર દારમાં મસ્તબા આકારની કબરો બાંધેલી છે, જ્યારે દક્ષિણ બાજુએ આવી કબરોની એક જ દાર બાંધેલી છે. ઉત્તર બાજુએ કશું નથી. પૂર્વ બાજુની કબરો રાજાનાં મુખ્ય સર્ગાવહાલાંની છે. પશ્ચિમ બાજુની કબરો અધિકારીવર્ગની છે. આ બધી કબરો ઉપરનો બહારનો થર નીકળી ગયો છે, પણ બધી કબરો ઉપર એક જ સરખો દુરાવાધ્મિ-સ્ટોનનો થર કરેલો દેશે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે મોટા પિરામિડથી, થોડેક દૂર દક્ષિણ તરફ ચોથા રાજવંશના બે ગળાઓ ચિદેન, મિસિરીનમે પિરામિડો બંધાવેલા છે. મિસિરીનસના પિરામિડની દક્ષિણે બીજા ત્રણ નાના પિરામિડો આવેલા છે, પણ તેમાંથી એકેનું કામ પૂરું થયેલું નથી આ પિરામિડો કોણે બંધાવ્યા હતા તે હજી ચોક્કસપણે જાણી શકાયું નથી.

ચોથા રાજવંશના રાજ દેદેફા (Dedefra) ને ચિઓપ્સ અને ચિદેનની વચમાં થઈ ગયો હતો, તેણે આબુ રોઅશ (Abu-Roash) માં એટલે કે ગીઝાના મેદાનથી ઉત્તરે પાંચ માઈલ દૂર પિરામિડ બંધાવેલો છે. પણ આ પિરામિડને એટલું બધું નુકસાન થયેલું છે કે તેનું મૂળ કદ જાણી શકાતું નથી.

પાંચમા રાજવંશ દરમિયાન પિરામિડો તો બંધાવા હતા પણ તે બધા હલકી કોટીના છે. આથી અત્યારે તો તે બધા રેતી સાથે લગભગ લળી ગયા છે. પાંચમા રાજવંશના પહેલા રાજા ઉસરકાફ (Userkaf) સક્કારામાં સ્ટેપિરામિડની ઉત્તરપૂર્વ બાજુએ પિરામિડ બંધાવેલો છે. પાંચમા રાજવંશના ઉસરકાફ પછીના રાજાઓએ અત્યાગ્ના આબુ મીર (Abu-sir) પાસે પિરામિડો બંધાવેલા છે. આ પિરામિડોને પણ પારાવાર નુકસાન થયેલું છે.

છઠ્ઠા રાજવંશના ટેટી, પેપી પહેલાં અને મેરેનરેએ સક્કારામાં પિરામિડો બંધાવ્યા છે. આ પિરામિડો ઘણા નાના છે. મેરેનરે પછી આવેલા રાજા પેપી બીજાએ મિસરના બધા રાજાઓ કરતાં વધારે વર્ષો રાજ્ય કર્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે તેણે ૯૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેણે પણ તેના પહેલાંના બે રાજાઓએ બંધાવેલા પિરામિડોની દલિલો થોડે દૂર પિરામિડ બંધાવેલો છે. આ પિરામિડોના ફક્ત તળિયાનો પ્લાન જ મળ્યો છે. ઉપરનું કંઈ જ મોજૂદ નથી. છઠ્ઠા રાજવંશના બધા પિરામિડોની બહારની બાંધણી તેમજ અંદરના ખંડોની રચના લગભગ એક જ સરખી છે. આ પિરામિડોની દીવાલો ઉપર ઉપસાવેલી આકૃતિઓ ઘણી જ મજે છે. મિસરમાં પિરામિડોની પાસે બીજી પણ બધી ઘણી નાની નાની ઈમારતો, દેવગૃહો, વગેરે જિલાં કરવામાં આવતાં હતાં. આમાં ચાલણાઓ ઉપર ખૂબ સુસાલનો કરવામાં આવતાં. દેવગૃહોમાં પણ પૂરા કદના પૂતળાઓ અનેક મૂકવાનો રિવાજ પાંચમા અને છઠ્ઠા રાજવંશ દરમિયાન શરૂ થયો હતો. આ ઉપરાંત દીવાલો પણ ઉપસાવેલી આકૃતિઓથી વિભૂષિત કરવાનું શરૂ થયું હતું. ચાલણાઓમાં જુદા જુદા આકારો પ્રયોગવા શરૂ થયા હતા. ચાલણામાં ચૂનાના પથ્થરનો ઉપયોગ મતો હતો. બીજો ઉપર ઉપસાવેલી આકૃતિઓ કંઠારવાનો રિવાજ તો ચોથા રાજવંશથી શરૂ થયો હતો. પણ પાંચમા રાજવંશ દરમિયાન તે આકૃતિઓમાં અનેક વિષયો આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. પાંચમા રાજવંશના સક્કારામાં આવેલા

મસ્તમાની બિપસાવેલી આકૃતિઓ શ્રેષ્ઠતમ કોટીની છે. ૬ ફા રાજવંશ દરમિયાન પણ બિપસાવેલી આકૃતિઓ એવી જ ઉચ્ચ કોટીની છે.

પ્રાચીન રાજ્યના અંત પછી મિસરના રાજકારણમાં થોડો વખત અંધારૂં થી ફેવાઈ હતી. આ સમય દરમિયાન કલા તેમજ હુન્નરને પ્રિયકૃત પ્રોત્સાહન મળ્યું નહીં એટલું જ નહીં પણ પિરામિડ યુગના કેટલાક દેવગો અને કમરોનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ હતી. મેનેથોના કથન મુજબ સાનમા અને આડમા રાજવંશના રાજાઓએ મેફિસની ગાદી તો હાથ કરી પણ તેઓ માત્ર ધ્યાનિક રાજાઓ જ હતા. આ સમય દરમિયાન દેશના મોટા ભાગમાં ખૂબ અંધારૂં થી ફેવાઈ હતી. આની અસર એટલી વિસ્તૃત હતી કે દેશની મોટા ભાગની જમીન ખેડાયા વગરની પડી રહી અને કેટલાક પ્રાતોમાં તો દુકાળ જેવી પરિસ્થિતિ ધર્ધ ધર્ધ હતી. આડમા રાજવંશના પાછા સમય દરમિયાન દક્ષિણના લગભગ આઠેક પ્રાતોને અવગ્રહિત કરવાનો પ્રયાસ થયો હતો. લગભગ આવીએક વર્ષ પછી હેઝનીઓપોનીસ ખેટ્રો નામના રાજાએ આખું ઉપરું મિસર જીતી લીધું અને નવમા રાજવંશની સ્થાપના કરી. ખેટ્રોના વિજય પછી લગભગ એએક વર્ષ બાદ થીમ્સના એક ઇન્તેફ નામના રાજાએ તેના સમકાલીન હેરકનીઓપોનીસ રાજા સામે બડ ઉઠાવ્યું, અને પોતાને ઉપરા અને નીચમાં મિસરનો રાજા કહેવડાવવા લાગ્યો.

છેવટે અગિયારમા રાજવંશના મેન્ટુહોતેપ બીજાના રાજ્યઅમય દરમિયાન લગભગ અઢીમો વર્ષ પછી ફરી પાછી કમા પુનર્જીવિત થઈ. આ રાજાના અમય દરમિયાન શિષ્ય અને સ્થાપત્યનો ખૂબ સારો વિકાસ થયો. તેણે સ્થાપત્યમાં નવતર પ્રયોગો થોડા થીમ્સમાં વિશાળ અને નમૂનેદાર કબર-મદિર બંધાવ્યાં હતાં. આ કબરમદિરની પામે બીજા કબરો, કીર્તિમદિર તેમજ એક પિરામિડ પણ બંધાવ્યા હતા.

તે પછી બારમા રાજવંશના સ્થાપક એમેનેમહત પહેલાએ પણ પોતાને માટે પિરામિડ તેમજ તેની આસપાસ કબરમદિરો વગેરે બંધાવ્યાં હતા. આ પિરામિડ બંધી અગાસી જેવી પીડિકા ઉપર બંધાવ્યો હતો. બ્યાસપીકને ફરતી પથ્થરની દીવાલ કરવામાં આવી હતી.

આ પછી સેનુસત પહેલાએ એમેનેમહત પહેલાના પિરામિડની દક્ષિણે દોઢેક માર્દન દૂર પોતાને માટે પિરામિડ બંધાવ્યો હતો. આ બંને

પિરામિડની રચના લગભગ સરખી જ છે. પિરામિડોની પામે કમર મધિરો તેમજ બીજી કમરો પણ ચલેલા છે. મેનુસૂત પછીના નજીક રાજાઓએ દાદશુર આગળ પિરામિડોએ બધાના હતા મેનુસૂત નીચી પછી રાજાવાદી પર આવેલા એમેનેમહત નીચીએ બે પિરામિડ બધાના હતા આ રાજાના મૃત્યુ બાદ મધ્યરાજ્યનો અત આનો એમ કહી શકાય.

તેરમાથી સત્તરમા રાજવંશનો નજીક બમો વર્ષના ગાગાનો સમય પણ અધાધૂધીનો સમય હતો આ ગાગા દરમિયાન ગભ્ય કરનાર રાજાઓ ધણા નમગી રતા જેથી રાજાવાદી ઉપર ધણો ચોડો સમય ટપ્તા આ સમય દરમિયાન આખા મિસરમા ગેર-ન્યાયના પ્રવર્તી હતી.

અઢારમા રાજવંશનો આરંભોસ પહેલો પિરામિડ બાધનામા ડ્યુમેટ રાજા હતો તેણે એમીડોસમા જે ગીર્તિમંદિર બધા યુ હતું તે પિરામિડ આકારનું હતું તેણે એમીડોસમા તેની માતામી માટે કૃત્રિમ પિરામિડ (Dummy Pyramid) પણ મધ્યમાં રાખેલો.

આ પછી પિરામિડો બાધવાનો રિવાજ બધ પડે કારણ અનુભવથી રાજાઓને સમજાયું કે પિરામિડ આકારને લીધે કળગના મધ્યનની માહિતી એમદમ છતી થઈ જાય છે, તેમજ અનેક તરખીમો અજમાવ્યા હતા લૂટારાઓ તેની અંદર વૂસીને ત્યાં મુઝેલી રવી વસ્તુઓ ચોરી જાય છે. આથી સામાજિકયુગના રાજાઓએ તેમની કબરો અને મંજર-મધિરો નાઈનની ખીણમા આવેલા ખાદે ખોદીને ત્યાં બાધવાનો રિવાજ શરૂ થયો જે કે રચાપત્યમા પિરામિડ આકારનો ઉપયોગ તો છે. રામન લોમે આ ચા ત્યાં મુધી ચાલુ રહ્યો હતો.

સ્ફિન્ક્સ (Sphinx) *

મોટા પિરામિડ અને તેની પામે નીચી નામા આવેલી ઈમારતોની ઢિલિણે એક રાક્ષસી મદનુ સ્ફિન્ક્સ આવેલું છે આ સ્ફિન્ક્સ મોગ પિરામિડ બાધતા વધેના પથ્થરમાથી રાજા સ્ફિન્ક્સના વખતમા કેરી મદનામા આ યુ હશે એમ માનનામા આવે છે આ સ્ફિન્ક્સનું મુખ મનુષ્યનું અને શરીર સિટનું છે. આના ઉપર પ્હારટર પ્રત્યું હતો તેમજ રંગ લગાવેલો હતો આ સ્ફિન્ક્સની લંબાઈ ૨૪૦ ફૂટ લંબાઈ ૬૬ ફૂટ અને મોતી વધુમા વધુ પહોળાઈ ૧૩ ફૂટ ૮ ઇંચ છે. માથા ઉપર તાહી મુગટ છે બીજા શાહી

૧ આ આકૃતિ આખા ઇજિપ્ત સ્વરૂપને મળતી આવે છે કૃત્ત કમ ઊગરો છે એટલું જ.

પ્રતીકોમાં કપાળ ઉપર નાગ તેમજ હડપ્પી ઉપર ઘડી છે. આજે દાદી મોજૂદ નથી. સિંહકસના મુખને ખૂબ નુકસાન થયું છે જતાં તે રાજા સીદનેની પ્રતિકૃતિ ધરાવે છે. મિસરનાં પુરાણોમાં સિંહને પવિત્ર ધામેનો સ્થાન મનાયો છે.

ઘર :

મિસરવાળીઓ તેમનાં રહેવાનાં ઘરો અંધારાં રાખતા, કારણ સુપ્રદેશને કીધે સવારથી સાંજ સુધી આગીનાખનો તાપ અને સૂ વરસતાં. આ સૂથી બચવા તેઓ તેમનાં ઘરમાં ધણો જ આંછો પ્રકાશ પડે તેવી ચીવટ રાખતા. સૂર્યનાં મીઠાં કિરણોને તો ઘરમાં આવવા જ દેતા નહિ. પ્રકાશ માટે દીવાલમાં ઊંચેઆકેરુ' રાખતા; જ્યાંથી પ્રકાશ જ આવે, તાપ નહિ. સૂર્યનો પ્રકાશ ના આવે માટે તેઓ ઘરને બારીઓ રાખતા જ નહિ; અથવા ધગી ઘોડી રાખતા. બારણું ઉપર પગ સાફડી કે પડદા ટાંગી દેતા.

તેઓ તેમનાં ઘર માટીનાંખાંવા, જેથી ઉનાળામાં ઠંડક રહે. મિસરમાં લાકડું અને પથ્થર અને બદારથી કાચામાં આવતાં તેથી તે બહુ મોઘા પડતાં.

રણની વચ્ચે ટેકરીઓની તળેટીમાં મકાનો બાંધતા. સ્થપતિઓ પણ આવી મુશ્કેલીઓનો સામનો શુદ્ધિ અને હિંમતથી કરતા.

તેઓ મૂર્ત્યથી પકવેલી ઇટાનો મકાનો માટે ઉપયોગ કરતા. બધી ઇટા એક જ સરખા કદની બનાવતા. ઇટની ગોઠવણી પણ મુંદર રીતે કરતા. દીવાલો ૧૦ ફૂટ જાંચી અને ૪ ફૂટ પહોળી બાંધતા. ઇટા ગોઠવીને દાદરની રચના પણ કરતા.

તેઓ તેમની હિંમરતો નીચેથી પહોળી અને ઉપરથી સાકડી બાંધતા. આથી તેમાં વિશેષ મજબૂતાઈ આવતી. આવી રચનાથી જમીનના સંકોચાવા અને ફૂલવા સામે રક્ષણ મળતું. આ રક્ષણ મેળવવા તેઓ ધણી વાર દીવાલના વિભાગ પાડીને ચણતા, કોઈ વાર વાકવાળી ઇટાથી દીવાલ ચણત અથવા કોઈ વાર દીવાલને ટેકા મૂકતા.

સ્થપતિઓ કમાનનો સાથે ઉપયોગ કરતાં શીખ્યા હતા. તેઓ ઇટાની કમાન કરતા. તેઓ કૃત્રિમ કમાનનો પણ ઉપયોગ કરતા. આ ઉપરાંત, નળાકાર છતની રચના પણ કરી બાંધતા.

બાંધકામમાં પથ્થરનો ઉપયોગ તો પહેલાં રાજવંશથી શરૂ થયો હતો; પણ તે ઘણો જ થોડો. ૩ જ રાજવંશમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ પિરામિડ તેમજ કબર-મંદિરો (Mortuary Temples)માં થયો. આવી હિંમરતો નદીથી ઘણું દૂર બાંધતા કે જેથી જમીનના દુર્લભમયધનથી તેમને નુકસાન થાય નહિ. દેવનાં દેવળો તો નદીકિનારે જ બાંધતા. અથા માટે તેઓ ચૂના અને રેતીના પથ્થરો વાપરતા.

તેઓ પહાડમાંથી દેવળો કાતરતા. તેમાં છતથી શરૂ કરી પછી ધાંલકા ને પછી જમીન એમ બેઠો કામ રહેતો. આવાં દેવળો થોડાં છે.

ઘણા જૂના સમયથી મિસરમાં બે જાતનાં દેવળો બાંધવામાં આવતાં. એક તો સ્થાનિક દેવ માટે અને બીજું મૃત રાજા માટે.

દેવનાં દેવળોના પ્લાન સાદા હોય છે. તેના ચાર ભાગ હોય છે. બહારનો ચોક, અંદરનો ચોક, પ્રવેશખંડ (vestibule) અને ગર્ભગૃહ. ગર્ભગૃહ દરવાજાની સામે સીધી લીટીમાં જ આવેલું હોય છે. બહારનો ચોક જનતા માટે, અંદરનો ચોક મહત્વની વ્યક્તિઓ માટે, પ્રવેશખંડ અને ગર્ભગૃહ ધર્મગુરુઓ માટે રાખવામાં આવેલા હોય છે. વખત જતાં પ્લાનમાં વધારાના ઝોરડાઓ ઉમેરવામાં આવ્યા. લંબચોરસ તંબાવનો પણ ઉમેરો કક્ષામાં આવ્યો, જેમાં દેવદેવીઓ દોડીની મોજ માણી શકે.

કબર-મંદિર :

કબરને લગતા મંદિરમાં મૃત રાજાનું શરીર અથવા તેના શરીરના કેટલાક ભાગો સાચવવામાં આવતા. જે ઝોરડાઓમાં રાખેને રાખવામાં આવતું ત્યાં ખોરાકપાણી વગેરે મકવામાં આવતા. રાજાનું નામ કોતરેલી તક્તી ઉપર આ બધું મૂકવામાં આવતું. ગ્રામીન રાજ્યમાં દરેક પિરામિડ પાસે કબર-મંદિરો રાજાની શક્તિ અને મહત્તા પ્રમાણે બનાવવામાં આવતા.

રાજકીય અધાધૂંધીના સમય બાદ બારમાં રાજવંશમાં આ પ્રણાલિકા ફરી આવુ થઈ.

સામ્રાજ્યયુગનાં કબર-મંદિરો રાખેને છેડે ચીજસ આગળ, નદીને પશ્ચિમ કિનારે બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં મોટા ભાગનાં આજે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયાં છે. આમાંનું સૌથી સુંદર રામીસીસ જીજનુ 'રામીસિયમ' છે.

આ મંદિરના કિંચાકાંડો લગભગ દેવળના કિંચાકાંડો જેવા જ હોય છે. કેટલાક ઉત્સવોના દિવસે રાજાનું પૂતળું બહાર વરધોડાની જેમ ફેરવવામાં આવતું. તેને ખોરાક-પાણી અર્પણ થતાં. તેની પાસે સુગંધિત ધૂપ દરવાનાં આવતો, ફૂલ ચડાવવામાં આવતા તેમજ પ્રાર્થના અને મંત્રો બોલવામાં આવતાં. પ્રાર્થના અને મંત્રો દેવળમાં ઉચ્ચાગતા તે જ ઉચ્ચારવામાં આવતાં. દેવળ કગતાં આ મંદિરોમાં ફરક માત્ર ધમધમુઓની સંખ્યા તેમજ તેને મળતાં દાનોમાં રહેતો.

કીર્તિમંદિરો :

મંદિરનો આ પ્રકાર પણ ઘણો જાણીતો છે. આ પ્રકારનું સૌથી સારું મંદિર સેતેખી પહેલાંએ એખીડોસમાં બંધાવેલું છે. આમાં એક કરતાં વધારે દેવો છે. આ મંદિરમાં એક જ દારમાં ૭ દેવો છે. દેવમાં

૧ 'ગમીસિયમ'

અત્યારે નવા બંધાઈ રહેલા આસ્વાન બંધમાં પાણીનો સત્તો ડાચ જતા આ પ્રાચીન અપ્રતિમ દેવળ નષ્ટપ્રાય થઈ જાય તમ હવે. આથી ને બચાવવા મેં યુનેસ્કોનો સહાર મેળવવામાં આવ્યો. દેવળના મંત્રવર બાંધનાને જાયથી ત્રીસ ટનના લગભગ ત્રણસો વચાસ પ્લેકમાં ૧૧૫૫૫ જાતનું જાડ પદ્મ તુલસીન ન થાય તે રીતે અતિર વ દુરભવથી કાચીને ફેલા ફરી તેના મૂળ સ્થાનેથી ૨૧૦ ફૂટ ઊંચે લાવીને તેમને ફરીથી સાચી દેવ માં આવ્યા છે.

જુદા જુદા દેવનું સ્થાપન કઠનામાં આવેલું છે. આ દેવતામાંના ૭ દેવો તે પૂર્વ બાજુથી શરૂ કરતા અનુક્રમે રાજા મેતેખી, ટાહ (Ptah), હરખ્તી (Harakhti), એમોન, ઓસીરિસ, ઈસીસ અને હોરસ છે. વચ્ચેનું દેવળ એમોનનું છે.

શિલ્પ

શિલ્પનો મુખ્ય ઉપયોગ સ્થાપત્યને સુનોલિત કરના માટે થતો હતો. તેથી સ્થાપત્યને અનુકૂળ શિલ્પો વાતા મિસરના સ્થાપત્યો માટે ભાગે આડા અને ઊભા હોય છે. તેથી આની ઈમારતોના શણગારરૂપ શિલ્પો પણ ઊભા અને આડા હોય છે. મિસરની દરેક કના ધર્માભિમુખ હતી, અને ધર્મ શકિતુસ્ત હતો. પરિણામે કનાએ પણ તે જ પ્રકૃતિ અપનાવી હતી.

મિસરની કનાની લક્ષણો આવાર યુગ અને સાધનો ઉપર પણ અનન્ય છે. લાન ઝેનાઈટ જેનો તેઓ શિલ્પમાં ઉપયોગ કરતા તે ધણો જ ખર્ચાયડો હતો. આથી મોટી કૃતિઓમાં દરથી જોના માટે જ સારો લાગે નાની અને કનામય કૃતિઓ માટે તે નકામો હતો. આની અપેક્ષાએ કાગા ઝેનાઈટનો પથ્થર જે સામતતુગ અને સાત્રાન્યયુગમાં વપરાયો તે ધણો સારો છે. શિલ્પ માટે બાસ હતો પથ્થર પણ સારુ કામ આપતો. અદારમાં રાજ્યશાસક લીયો બાસ ટ અને ૭ વીસમાં રાજ્યશાસક નીલો બાસ ટ ધણો વપરાતો હતો. આ ઉપરાંત મૂર્તિઓ કઝારના માટે રોડ ડીઓરાઈટ ઓમ્નિસાઈન સ્કીંગ, વગેરે વપરાતા પણ આ બધા પથ્થરો પ્રતા ચૂનાનો પથ્થર સૌથી સુલભ આપતો. આ પથ્થર સુદર અને પોચો હોવાથી તેમાં કઝારની કૃતિઓમાં નાજુકાઈ લાની શક્તી અદારમાં રાજ્યશાસક સંધી આનામાઝટરનો ઉપયોગ ધણો ઓછો થતો.

પૂરા મદના પૂતળાઓ માટે ગોઈ સાર નાકઝનો ઉપયોગ પણ કરનામાં આવતો. પણ મિસરમાં લાકઝની અઘતને લીધે તેનો ઉપયોગ નાની આકૃતિઓ માટે વસારે થતો.

પ્રાચીન સમયમાં ધાતુની ધણી અઘત હતી, પણ ધીમે ધીમે ધાતુનો ઉપયોગ વધવા માડ્યો. મોટા પૂતળા બનાવવા માટે ધાતુનો ઉપયોગ કરવામાં નહોતો આવતો. નાની નાની દેવની મૂર્તિઓ કાસામાંથી બનાવતી અદારમાં રાજ્યશાસકો તેનું પ્રમાણ વધવા માડ્યું અને જીરીસમાં રાજ્યશાસકો દરમિયાન તે તેનું પ્રમાણ પુષ્કળ વધી ગયું હતું.

નાની નાની મૂર્તિઓ માટે મોતું પણ સારા પ્રમાણમાં વપરાતું. સોનામાંથી તારીખે પણ ઘણાં બનતાં. સોનામાંથી મોટી વસ્તુઓ પણ બનાવાતી હશે. પણ લૂંટારાઓને હાથે તે ચોરાઈ ગઈ હશે છે. પ્રાચીન સમયથી સોનાની મગપેટીઓ અને મહોરોઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ આપણને તો મોનાની એક જ મગપેટી અંદારમાં રાજવંશના રાજા તુતાન્એમેનની મળે છે. આ મગપેટીની સાથે મોનાતું મહોરું પણ છે. આ રાજાની જ કબરમાંથી ગાયતું સોનાતું માથું પણ મળી આવ્યું છે. એકવીસમા રાજવંશનાં મોના અને ચાંદીનાં મહોરાં મળ્યાં છે. પછીના વખતમાં તો પૈસાદાર વર્ગના લોકો પણ આવા મહોરાં બનાવવાની શક્તી. કબરોમાં એટલું જાણું મોતું મૂકવામાં આવતું હતું કે લૂંટારાઓ તે લેવા માટે લલચાયા વગર રહે જ નહિ.

મિસરમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળના લોકો હાથીદાંત તેમજ માદીનાં નાનાં નાનાં બાવણાં બનાવતા. પહેલા રાજવંશમાં પથ્થરનાં પૂરા કંઠનાં પતંગાં બનાવવાની શરૂઆત થઈ, પણ આ પૂતળાં સામાન્ય કોટીનાં છે. ત્રીજા અને ચોથા રાજવંશમાં લ્યારે સ્થાપત્યમાં પથ્થરનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો ત્યારથી શિંષ્ણો સુધરવા લાગ્યાં. ચોથા રાજવંશની મોટી તેમજ નાની પ્રતિમાઓ ખૂબ જ સુંદર છે. ચોથા અને પાંચમા રાજવંશનો સમય શિલ્પકૃતિઓનો, શુભલ્લુગ ગણાય છે.

મધ્યરાત્ર્યની શિલ્પકૃતિઓ પણ સરસ છે. આ યુગમાં પણ રાત્રાઓનાં પૂરા કંઠનાં પૂતળાં ઘણાં સરસ છે. પ્રાચીન રાત્રાનાં પૂરા કંઠનાં પૂતળાંમાં યુવાનીનો તરવરાટ છે, લ્યારે મધ્યરાત્ર્યનાં પૂતળાંઓમાં પ્રૌદના જેવા મળે છે. આ યુગ દરમિયાન રિફેકેસનાં ઘણાં પૂતળાં જોવા મળે છે. પણ આ સમયના રિફેકેસની મુખાકૃતિ મનુષ્યની હોવા છતાં તેની ગરદન ઉપર મિંદની યાજ અંકિત કરેલી હોય છે. (લુઓ આકૃતિ ૭)

આ પછી દિક્મોસ આક્રમણને લીધે અને તે પછી થુતમોસ પહેલા અને ત્રીજાની વિગ્લુઓને પરિણામે સામ્રાજ્યયુગ દરમિયાન મિસરની કલામાં અનેક પરિવર્તનો થયાં. આ કલાકૃતિઓ સુંદર અને નાજુક છે. આ યુગમાં મિસરની સમૃદ્ધિ અનેકગણી થઈ ગઈ હતી. તેથી પૈસાદાર વર્ગનાં લોકો મોટાં તેમજ નાનાં પૂતળાં બનાવવાવતા થવા લાગ્યા. સાધારણ શિંષ્ણોએ હાથે કંડારાયેલાં આમાંનાં કેટલાંક શિંષ્ણો તૃદન સામાન્ય કોટીનાં છે.

નૂતનયુગનું સારામાં સારું શિલ્પ લીલા બાસ્ટનું શ્રુતમેસ વીનનું છે. આ ઉપરાંત તેલ-એલ-અર્નામાના મળી આવતી કૃતિઓ ઘણી બાણીતી છે. આમાં રાણી નેફિતીનું મુખ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

રાજા હખ્સેનોનના અમલ દરમિયાન ઘણાં શિલ્પો કંડારાયેલાં છે, કારણ તેણે દેવળો, રાજમહેલો અને તેલ-એલ-અર્નામા અનેક શિલ્પકૃતિઓ કાઢાવેલી છે. આ સમયના બીજા ઉપર બિપસાવેલા ગોળાકાર શિલ્પો ઘણાં જ સુદર છે.

પણ પછી ધીમે ધીમે કલામાં પરદેશી આદર્શોના પગપેસારાને લીધે મિસરની પોતાની આગવી કલા બગડતી ચાલી.

આમ છતાં ૨૫મા રાજવંશ દરમિયાન કલામાં ફરી પાછો પ્રાણ આવ્યો. આ સમયની મનુષ્યાકૃતિઓ નોધવાલાયક છે. એસિરિયાનું આક્રમણ ન થયું હોત તો આ કલા ખરેખર વિકાસ પામત; પણ એસિરિયાએ આક્રમણ કરીને આખા દેશની ખાનાખરાબી કરી નાખી હતી. ૨૬મા રાજવંશના કલાકારો અંતરુદ્રણાને અભાવે પહેલાની સુદર કૃતિઓનું જ અનુકરણ કરવા લાગ્યા. આ સમયનાં પગ કદનાં પૂતળા ઘણાં ઓછાં મળે છે, પણ દેવોની કાંસાની નાની મૂર્તિઓનું પ્રમાણ ઘણું છે. આ સમયના પરંધરનાં પૂતળાં કાળા બાસ્ટનનાં બનાવેલાં છે. આ પૂતળાં ખૂબ ચક્રચકિત છે. આમાં ધરણાં ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે અંકિત કરેલાં છે.

તોફેમી કાલ દરમિયાન ગ્રીકકલાનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. પણ આથી તો મિસરની આગવી કલા તામશેષ થઈ ગઈ.

આકૃતિવાળી મહાપેટીઓ : (જુઓ આકૃતિ ૧૦)

પ્રાચીન સમયની મહાપેટીઓ સાદી જ હતી, પણ બારમા રાજવંશ દરમિયાન પરદેશો સાથેના સંસર્ગને લીધે નવી નવી દરપતાઓ ઉમેરાતી ગઈ અને ત્યારથી મમીની પ્રતિકૃતિ ધરાવતી મહાપેટી તૈયાર કરવાનો રિવાજ શરૂ થયો. આમાં સમને મળતી આવતી રેખાઓ અંકિત કરવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. આ દેશન વખતજતાં ઘણી જ પ્રચલિત બની અને અદારમાં રાજવંશમાં તો સામાન્ય લોકો પણ લાકડાનું મોં કાઢાવીને મનુષ્યાકારની મહાપેટી ઉપર ચોટા લાગ્યા. મહાપેટીઓ બનાવવાનો ધંધો કરનારા કારીગરો મનુષ્યાકારની મહાપેટીઓ તૈયાર જ રાખતા અને જરૂર

પડે લાકડાનું મોં ઢાંગને પેટી ઉપર જડી હોય. મુખને અને તેટલું છવિત દેખાડવા સારુ તેના ઉપર રંગ લગાવવામાં આવતો. આખ પથુ ચૂનાની બનાવીને તેની અંદર કાળો ઓપ્તિસિયન બેસાડવામાં આવતો જેથી સાચી આંખ જેવી જ તે આખ લાગે. છત્રીસમા રાજવંશમા લાકડાની અછત વસ્ત્રાતાં સામાન્ય લોકોને તે મોઢુ પડ્યા લાગ્યું તેથી અદરની પેટી માટે સસ્તું સાધન મેળવવામા આવ્યું. આ સમુ સાધન કાટુનેગ કહેવાય છે. આમા કેનવાસને પ્લાસ્ટર કે સ્ટુકો (Stucco) લગાડીને કડક બનાવાતું. જ્યારે તે બીનુ હોય ત્યારે તેને મડાપેટીનો આકાર આપી દેવામા આવતો, અને સુકાય પછી તેના ઉપર રંગ લગાવવામા આવતો. જો કે આ સાધન વડે આબેહૂમ પ્રતિફિતિ લાવી શકાતી નહી. તોફેમી યુગમા પ્લાસ્ટરનું મુખ બનાવીને તેને મમીના માથાની જગ્યાએ મડાપેટી ઉપર પાટા વડે બાંધવામા આવતું. ધીરે ધીરે શરીરનો આખો ઉપલો ભાગ આવી રીતે પ્લાસ્ટરનો બનાવીને બાંધવામાં આવતો. આમા ઘણી વાર માથું અને ખભા છૂટા પથુ રાખવામા આવતા.

રોમન રાજાઓના અગમ દરમિયાન આમા વધારે મુધારો કરવામા આવ્યો હતો. આમા તકતી ઉપર મુખ રંગીને પછી તે તકતી પાટાની નીચે સરકાવી દેવામાં આવતી.

આહુ બાસ્કર્થ (Bas-Relief);

લીસી સપાટી ઉપર ધન આકૃતિ દોરવી એ ધણું મુશ્કેલ કામ છે. આમાં પ્રાણીઓની આકૃતિ સહેલાઈથી દોરી શકાય છે, પણ મનુષ્યની આકૃતિ દોરવી ઘણી અઘરી પડે છે. પ્રાચીન મિસરની કલા ધર્માભિમુખ હોઈને રિલિયુસ્ટ હતી.

સૌથી જૂનાં બપસાવેલા સિંપો ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી એટલે કે પહેલા રાજવંશથી મળે છે. આમા મોટા ભાગના દેખાવો ઐતિહાસિક બનાવો અંગેના છે. તો કેટલાક ધાર્મિક તેમજ સુસૌભન અર્થે કરાયેના પણ હોય છે. પહેલા અને બીજા રાજવંશનાં ભાસ્કર્થો પ્રમાણમા ઘણા ઓછાં મળે છે. પણ ત્રીજા રાજવંશથી તો પિરામિડની અદરના ખડોમા દોરાયેલા ભાસ્કર્થો ઘણી ઉચ્ચ કોટિનાં છે. સારાથે પ્રાચીન રાજ્ય દરમિયાન કમરમદિરોની દીવાલો ઉપર સુસૌભન અર્થે કરેલાં ભાસ્કર્થો શ્રેષ્ઠ છે. આમાં કેટલાંક હવડી કોટિનાં નિખમ ભાસ્કર્થો પણ છે.

ચિત્રકલા :

મિસરના સારાયે ઇતિહાસકાલ દરમિયાન ચિત્રકલાનો સ્વતંત્ર રીતે ક્યારેય વિકાસ થયો ન હતો. મિસરમાં બધી જ સિદ્ધાંતિઓ ઉપર રંગ લગાવવામાં આવતો. દિવ્યરકોનપોલીસ આગળ મળી આવેલી કબરમાં ચિત્રકલાનો પ્રાચીનતમ નમૂનો મળી આવ્યો છે. તે પ્રાગૈતિહાસિક કાલનો છે પણ તેને કલાના નમૂના તરીકે સ્વીકારી શકાય તેવો નથી.

પહેલાં બે રાજવંશની ચિત્રકલાનો એક પણ નમૂનો મળતો નથી. ત્રીજા રાજવંશના નેશરમાઓતની કબરમાંથી એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે. આ જ યુગના બીજા એક કબર-મંદિરમાંથી પણ ચિત્રો મળે છે. આ નમૂનાઓ સારા છે. સારાપ્રાચીન રાજ્ય દરમિયાન કબર-મંદિરોમાં ચિત્રકામ કરવામાં આવેલું છે. આ ચિત્રોમાં રંગો સારા પ્રેરણા છે, પણ તેમાં કલાતત્વ સાવ સામાન્ય છે.

મધ્ય રાજ્યના ચિત્રકામના નમૂના પણ સાધારણ કોટીના છે. મેનત ખુફુના રાજકુમારોનાં કબર-મંદિરોમાં થોડું ચિત્રકામ જોવા મળે છે. આ યુગ દરમિયાન લાખકર્પુ' સ્થાન ચિત્રકલાએ લેવા માંડ્યું હતું પણ તેનું દારણ વખતનો અને મહેનતનો ખર્ચાવ તેમજ સસ્તા સાધનોને આભારી હતું.

અઢારમા રાજ્ય શ દરમિયાન ચિત્રકલાનો ઉપયોગ સુશોભન અર્થે શરૂ થયો. થીબ્સમાં આવેલા રાજકુમારો અને અધિકારીઓનાં કબર-મંદિરોમાં ખૂબ સરમ ચિત્રકામ કરવામાં આવેલું છે. એમોનહોતેપ બીજાએ કબરની દીવાલોને ચિત્રો વડે વિભૂષિત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ ફેશન લગભગ વીસમા રાજવંશના અંત સુધી ચાલુ રહી. એમોનહોતેપ પછીના રાજાઓએ ધાર્મિક દેખાવો ચિત્રરસવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રકારના સુશોભનનો સૌથી ઉત્તમ નમૂનો મેનેખી પહેલાની કબર પૂરે પાડે છે.

તેલ-એલ-અમર્નામાં આ કલામાં થયેલો ફેરફાર એકદમ નજરે પડે છે. આ ફેરફાર રાજ્ય ઇખ્નેતોનને આભારી છે. કલાકારોને નવી નવી કલ્પનાઓ મૂર્તિમંત કરવાનો સુયોગ મળ્યો. તેઓ પ્રાણીઓને ગતિ તેમજ ફોનોની સુંદરતાને અનુરૂપ રંગો આપી શક્યા. ઇખ્નેતોને નવા વસાવેલા શહેર એખેતોનના દરેક મંદિર અને રાજમહેલને શણગારવા માટે કલાકારોને પોતાની આવડનનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરવાનો સુયોગ સાંપડ્યો.

ભાસ્કરોમાં સપાટીની અંતર આકૃતિઓ અમિત મરનામાં આવે છે જ્યારે આઠા ભાસ્કરોમાં આકૃતિ દાર્યા પછી તેની જમીન કોરી માદનામાં આવે છે જેથી સપાટી કઠ્ઠા આકૃતિ આગળ આવેલી દખાય.

મધ્યસાગર દરમિયાન નિમન ભાસ્કરો ધણા પ્રચલિત બન્યા આ યુગનું ભાસ્કર ધણુ ઓછું સચવાયું છે જારણ હિમ્મેસ આક્રમણ દરમિયાન ધણુ દેવગોનો નાશ કરનામાં આ થો હતો.

હિમ્મેસ લોકોને હાળી માર્યા પછી દેવગો તેમજ અમરને મુશોભિત મરવાનો રિવાજ ફરીથી ચાલુ થયો આ યુગના પૂતળા તેમજ ભાસ્કરોમાં મુદ્રતા અને લાનણ્ય જેવા મને છે રાણી હતથેપમુતે દેર-એન-માહરીમાં મધાવેના વનગમાં આ યુગના મુદ્રમાં મુદ્ર ભાસ્કરોના તમૂના જેવા મને છે અદારમાં રાજવશ દરમિયાન બધાએના જર્નાક અને નક્ષેરના મદિરોના ભાસ્કરો ખૂબ સુર છે.

ઇખ્નેનોને ગાફી ઉપર આનતાની સાથે જૂના ધર્મની સાથે જૂની નાની પ્રજાનિમ્મઓનો પણ ત્યાગ મગ થો અને મનામાં નરીનતા આણી પણ બાને નીપે એમ નુમ્સાન એ થયું કે કનામાં અત મુન્દાનો અભાન થના અને પરિણામે મના રાનુ મધ્ય ફક્ત અનુકરણ મના પૂરતું જ મયાદિત રતુ ને કે આ યુગના કેટલા ભાસ્કરો પણ ઉચ્ચતમ કોનીના છે પણ મોટા ભાગનામાં તો ફક્ત અનુકરણ ગિનાય બીજું કંઈ દખાતું નથી.

તે પછીના સમયમાં ભાસ્કરો પણ એક જ પ્રજાનિમ્મમાં મારેના છે.

૭ રીસમાં રાજ્યશામાં ફરી પાછી પ્રચીન કૃતિઓનું હેતુપૂર્વકનું અનુપ્રણય ગ્યામાં આ મુ છે તોનેમી વાગના ભાસ્કરો એમ્મ એગપાર્થ આવે એના છે આમાં મુખ્ય વધુ પતા જગજ અને ગાન મ. જેવા હોય છે શ્રીઓની આકૃતિઓ અતિશય સામી ઓ તેમના શરીરો નડુ પડેના વળાક આપેના હોય છે શ્રીઓની દરે આકૃતિ એક જ સરખી સામી તેમજ બને હાથના અગૂ. એમ જ બાજુએ હોય છે તેમના પગ અતિથય નાના હોય છે, તેમજ શરીરના દરે અથવો ગોળ મહા જેવા બતાવવામાં આના હોય છે આ આકૃતિઓ ઉપર ધરેણા ઝીણી ઝીણી વિગતો સાથે કોરેનાં હોય છે વાળ પણ રીનમર ગો વેના હોય છે.

ચિત્રકલા :

મિસરના સારાયે ઇતિહાસકાલ દરમિયાન ચિત્રકલાનો સ્વતંત્ર રીતે કયારેય વિકાસ થયો ન હતો. મિસરમાં બધી જ શિલ્પકૃતિઓ ઉપર રંગ લગાવવામાં આવતો. હિયરોકોનપોલીસ આગળ મળી આવેલી કબરમાં ચિત્રકલાનો પ્રાચીનતમ નમૂનો મળી આવ્યો છે. તે પ્રાગૈતિહાસિક કાલનો છે પણ તેને કલાના નમૂના તરીકે સ્વીકારી શકાય તેવો નથી.

પહેલા બે રાજવંશની ચિત્રકલાનો એક પણ નમૂનો મળતો નથી. ત્રીજા રાજવંશના નેક્રમોઓતની કબરમાંથી એક ચિત્ર મળી આવ્યું છે. આજ યુગના બીજા એક કબર-મંદિરમાંથી પણ ચિત્રો મળે છે. આ નમૂનાઓ સારા છે. સારાય પ્રાચીન રાજ્ય દરમિયાન કબર-મંદિરોમાં ચિત્રકામ કરવામાં આવેલું છે. આ ચિત્રોમાં રંગો સારા પૂરેલા છે, પણ તેમાં કલાતત્ત્વ સાથે સામાન્ય છે.

મધ્ય રાજ્યના ચિત્રકામના નમૂના પણ સાધારણ કોટીના છે. મેનત પુકુના રાજકુમારોનાં કબર-મંદિરોમાં થોડું ચિત્રકામ જોવા મળે છે. આ યુગ દરમિયાન ભારકર્થનું સ્થાન ચિત્રકલાએ લેવા માંડ્યું હતું પણ તેનું કારણ વખતનો અને મહેનતનો બચાવ તેમજ સસ્તા સાધનોને આભારી હતું.

અઢારમા રાજવંશ દરમિયાન ચિત્રકલાનો ઉપયોગ મુશાભન અર્થે શરૂ થયો. થામ્સમાં આવેલા રાજકુમારો અને અધિકારીઓનાં કબર-મંદિરોમાં ખૂબ સરસ ચિત્રકામ કરવામાં આવેલું છે. એમોનહોતેપ બીજાએ કબરની દીવાલોને ચિત્રો વડે વિભૂષિત કરવાનું શરૂ કર્યું. આ ફેશન લગભગ વીસમા રાજવંશના અંત સુધી ચાલુ રહી. એમોનહોતેપ પછીના રાજાઓએ ધાર્મિક દેખાવો ચિત્રાવવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રકારના મુશાભનનો સોથી ઉત્તમ નમૂનો મેનેખી પહેલાની કબર પુરા પાડે છે.

તેલ-એલ-અમનામાં આ કલામાં થયેલા ફેરફાર એકદમ નજરે પડે છે. આ ફેરફાર રાજ્ય ઇખ્નેતોનને આભારી છે. કલાકારોને નવી નવી કંપનાઓ મૂર્તિમંત કરવાનો સુયોગ મળ્યો. તેઓ પ્રાણીઓને ગતિ તેમજ કૂત્રોની મુંદરતાને અનુરૂપ રંગો આપી શક્યા. ઇખ્નેતોને નવા વસાવેલા શહેર એખેતેતોનના દરેક મંદિર અને રાજમહેલને શણગારવા માટે કલાકારોને પોતાની આવડતનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરવાનો સુયોગ સાંપડ્યો.

એકનીસમા રાજત્વનું દરમિયાન એટલે કે લેટ પીરિયડમાં ચિત્રકામનો ઉપયોગ લોકકાળની નાની તકતીઓ ચીતરવામાં બહુ દરવામાં આવ્યો. આના ઉપરના દેખાવોમાં મોટે ભાગે લકાજન દેવ કે પોતાના વડાને વસ્તુઓ અર્પણ કરતો હોય એવું જોવા મળે છે. આમાંના કેટલાક નમૂના ખૂબ સુંદર છે. આ યુગ દરમિયાન ચિત્રકામ માટે પેપીરસનો ઉપયોગ પ્રચૂર પ્રમાણમાં શરૂ થયો. આમાં મોટે ભાગે ધાર્મિક વિષયો જ હોય છે— મૃત માનવીના હૃદયને તોડવાનો દેખાવ.

ગ્રીક નેપારની સાથે મિસરમાં દાખલ થયેલી ગ્રીક કલા પહેલાં તો મિસરની કલા ઉપર પદ્મ જમાવી સકી નહીં. ગ્રીક કલાની પહેલી અસર શિશુ ઉપર પડી, કારણ તોલેમીકાગ સુધી ચિત્રકલાએ સ્વતંત્ર વિકાસ સાધ્યો ન હતો.

મિસરમાં રોમનોના આગમન પછી ચિત્રકલાનો વિકાસ થયો, પણ તે પણ દેશના અમુક જ ભાગમાં. પણ આમાં મિસરના કલાકારોએ પરદેશી સાધનો અને પરદેશી કંપનાઓનું અનુકરણ કરવામાં પોતામાં રહેલી સર્જનશક્તિનો દ્વાસ કર્યો. પણ ત્યારે મિસરમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારવામાં આવ્યો ત્યારે એક નવી જ જાતની કલાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ કલા જૂની કલાને એટલી બધી મળતી આવતી હતી કે ક્ષણભર તો તે નવી છે કે જૂની કલા સંજ્ઞાન થઈ છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ બની જાય. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરવાળી નવી કલા કેપ્ટિક કલા તરીકે ઓળખાવી શરૂ થઈ.

વિદ્યા, શિક્ષણ, સાહિત્ય

કાર્પ પશુ દેશનો ઐતિહાસિક કાવ્ય ગ્રંથિત નોંધો મળે ત્યારથી શરૂ થાય છે. મિસરનો ઐતિહાસિક કાવ્ય ઈમ્પુના ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં શરૂ થાય છે. તે વખતે બોહાતી ભાષા લખાણમાં પહેલવહેલી ગતરી. તે પહેલાં તેઓ માટીનાં વાસણો ઉપર અમુક ચિહ્નો અંકિત કરતા જે કદાચ તેમાં ભરેલા માલ અને તેનો પ્રકાર સૂચવતાં હોય.

પહેલા રાજવંશની શરૂઆતથી જ બને જાતનાં હાઈરોગ્લિફિક અને હિરેટિક લખાણો જોવા મળે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે કાં તો તેમણે લખાણપદ્ધતિ શરૂ કરી હશે અથવા તો જે લખાણપદ્ધતિ આમલી આવી હશે તેનો વિકાસ કર્યો હશે.

તેમણે લખાણની શરૂઆત, અસંખ્ય બીજા અનેક દેશોની માફક ચિત્રથી કરી. પશુ બીજા દેશોની માફક આ ચિત્રિત લખાણો તેમણે ક્યારેય છાંયમાં કે સહેલાઈથી સમજાય તે રીતે ગોઠ્યાં નહીં. ચિત્રિત ચિપિ ધાર્મિક લખાણો માટે વપરાતી.

ગ્રીક લોકો જેને હિરેટિક ચિપિ તરીકે ઓળખે છે તે ચિપિ ધર્મ સિવાયની બીજી નોંધો માટે વપરાતી.

ધાર્મિક લખાણો માટે વપરાતી હાઈરોગ્લિફિક ચિપિ ધર્મચિપિ કહેવાય છે, જ્યારે હિરેટિક ચિપિ બિનધર્મચિપિક લખાણો માટે વપરાતી.

હિરેટિક ચિપિમાં ચિત્રિત ચિહ્નો એટલાં તો દૂંઝાવી નાખવામાં આવતાં કે તેમનું મૂળ વસ્તુ માથેનું સરખાપણું કમચમ નાચૂં થઈ જતું. હિરેટિક અને હાઈરોગ્લિફિક વચ્ચેનો સંબંધ આજનાં દમ્તચિપિત લખાણ અને મુદ્રિત લખાણ વચ્ચે હોય છે તેવો છે. હિરેટિક ચિપિ લગભગ ઈ. પૂ. ૭૦૦ વર્ષ સુધી પ્રચલિત હતી. વખત જતાં હિરેટિક ચિપિનું પ્રાકૃતિક જેને ઈમેટિક તરીકે ઓળખે છે તે ચિપિમાં સંક્રમણ થયું. આ ઈમેટિક ચિપિ ઈમ્પુ ક્ષિપ્તના સમય સુધી ઉપયોગમાં રહી.

પછીથી આ અધરી લિપિ વાંચવામાં ઘણી અગવડતા ભરેલી હોય તે કારણથી અથવા તો ખીજા કોઈ કારણસર આ ડેમોટિક લિપિ છોડી દેવાઈ અને મિસરની ભાષા ગ્રીક લિપિમાં લખાવા માંડી.

ગ્રીક લિપિમાં કેટલાક અક્ષરો હાઇરોગ્લિફિકમાંથી લેવામાં આવ્યા. આ સંયોજન કોપ્ટિક તરીકે ઓળખાય છે. આ કોપ્ટિક ભાષા આજે પણ કોપ્ટિક દેવળની પૂજનવિધિમાં વપરાય છે. પાદરીઓ ઘણી વાર આ ભાષા ખોશવામાં પણ વાપરે છે.

ગ્રીક લોકો મિસરની હાઇરોગ્લિફિક લિપિ વાંચી શક્યા નહિ. તેઓ દેવળો તેમજ કનિસોની દીવાલો ઉપર અંકિત કરેલું ચિત્રિત લખાણ ઉઠેલી શક્યા નહીં. આનો લાભ મિસરના ગામડોએ ધણો ઉઠાવ્યો. તેઓએ આ લિપિને દેવલિપિ તરીકે ઓળખાવી અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ ફેલી રીને થયો છે એવું ગ્રીકોના મનમાં ઠસાવ્યું. મિસરના ધર્મગુરુઓ તેમજ લલિયાઓએ આનું જ્ઞાન પોતાની પાસે જ સાચવી રાખ્યું. આ ચિત્રિત લિપિને શિશ્પમાં ઉતારવાથી તે ખૂબ સુંદર લાગતી હતી તેથી તેઓએ આ લિપિનો ક્યારેય ત્યાગ કર્યો નહીં.

લિપિની સુંદરતા જાળવી રાખવા મિસરવાર્ગીઓએ તે લિપિ જુદી જુદી રીતે લખવાના પ્રયોગો કર્યા માંડ્યા. આ ચિહ્નો લખવાની એક રીત તે તેમને ચોરસ સમઢમાં ગોઠવવાની હતી. ખીજી રીતમાં લખાણ ગાંધી કે જમણી ગમે તે બાજુથી શરૂ કરી શકાતું. ત્રીજી બીજી લિપિ જમણી બાજુથી ગાંધી બાજુ લખાતી. દીવાલ ઉપરનો એક શાકી શિક્ષણેષ વચ્ચેથી શરૂ થઈ ગાંધી અને જમણી બંને તરફ લખાયેલો છે; ઘણી વાર મડાપેટી ઉપર કોતરાયેલી પ્રાર્થના ઉપરથી શરૂ થઈ નીચે બેગી થાય છે. આમાં એક બાજુ ઓસિરીસ અને ખીજી બાજુ અનુખીસને ઉદ્દેશી પ્રાર્થનાઓ લખાયેલી છે, તેમાં પણ એક પ્રાર્થના ગાંધીથી જમણી અને ખીજી પ્રાર્થના જમણીથી ગાંધી બાજુ લખાયેલી હોય છે.

હાઇરોગ્લિફિક ચિહ્નોમાં ઘણી વાર રંગો પણ પૂરવામાં આવતા. દા. ત., જે પક્ષીનું ચિહ્ન હોય તે ચિહ્નમાં તે પક્ષીના જેવો જ રંગ પૂરવામાં આવતો. મિસરવાસીઓ પાસે રંગો ઘણા થોડા હતા એટલે અમુક વસ્તુઓ માટે અમુક રંગ વાપરવામાં આવતો. દા. ત., મોનાનો ખીજો, શાકડાનો લીલો કે લાલ, પાણીનો ભૂરો અંદર કાળી લોટીઓ સાથે, કાપડનો લાલ. હાઇરોગ્લિફિકમાં ૫૦૦ ચિહ્નો હતા. હાઇરોગ્લિફિક લિપિ લખનાર

વિદ્યાર્થીને ૫૦૦ ચિહ્નો મોટે રાખવા પડતાં, આ ચિહ્નો જેમ જેમ દૂધાવાતાં ગયા તેમ તેમ વિપિતું રૂપ બદલાતું ગયું.

શિક્ષણ :

મિસરમાં ધર્મગુરુઓ ઉચ્ચ કુટુંબનાં છોકરાંઓને શિક્ષણ આપતા. દરેક દેવળની સાથે નિશાળ સંકળાયેલી હતી શિક્ષકોનું કામ કારકુની કામ માટે લલિયાઓ તૈયાર કરવાનું હતું. પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરવા શિક્ષકો લણતરના કાયદા ઉપર નિર્બંધ લખતા.

સામ્રાજ્યયુગની અનેક કોપીશુકો મળી આવે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓએ કરેલી બૃહો મુદ્રાએલી છે. મોટે ભાગે શ્રુતલેખનથી વિદ્યાર્થીઓને લણાવવામાં આવતા.

શિક્ષણના અનેક વિષયો હતા. મિસરવામીઓ ઉપયોગિતાને મહત્વનું મહત્ત્વ આપતા. વ્યવહારમાં વેપારનું મદદર થતું હતું. તેથી વિદ્યાર્થીઓને વેપારીતાન આપવામાં આવતું.

શિક્ષણમાં સદૃશ્ય અને શિસ્તને ધણું મહત્વ આપવામાં આવતું હતું. શિસ્તગાયન માટે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને મારવાની આકેરી સજા કરતા.

પ્રાથમિક શિક્ષણ દેવળની શાળાઓમાં પૂરું હતી, ઉચ્ચ શિક્ષણનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યની કચેરીઓ સાથે સંકળાયેલી શાળાઓમાં લેતા. આ શાળાઓ માનવજાતિદામમાં મૌપ્રથમ ગ્રન્થમચાસિત શાળાઓ હતી. અહીં વિદ્યાર્થીઓને જાહેર વહીવટનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. આ શિક્ષણ પૂરું થયાં પછી તેઓ કચેરીમાં કામ કરવાનું શરૂ કરતા.

લેખનનાં સાધનો :

ઉચ્ચ અભ્યાસમાં વિદ્યાર્થીઓને કાગળ વાપરવાની છૂટ આપવામાં આવતી. મિસરવામીઓ પેપીરસ નામના જાડા છોખાંથી લાંબી લાંબી પટ્ટીઓ કાપી તેમાંથી કાગળ બનાવતા. આની રીતે મિસરવામીઓએ જગતને મૌપ્રથમ કાગળની ભેટ આપી. આ કાગળો એટલા તો સાગ છે કે આજે પણ હજાર વર્ષ થયાં છતાં પણ હજી જેવા ને જેવા છે. તેમજ તેના ઉપર લખેલું લખાણ આજે પણ ઘણી જ સહેલાઈથી વાંચી શકાય છે.

૧. અંગ્રેજ "paper" શબ્દ એમાંથી આવ્યો છે.

તેઓ પેપીરસની લાંબી પટ્ટીઓને એકબીજાની સાથે ગુંદર વડે નેડી ઈથ લાખા લાખા વીંટા (Rolls) તૈયાર કરતા. આ વીંટામાના કેટલાક તો ૪૦ વાર અને કેટલાક તો તેથી પણ લાંબા છે.

તેઓ પાણી, મેંશ તથા વનસ્પતિનો ગુંદર એકઠો કરીને કાળી શાદી બનાવતા.

સાદી મળીને મો આગળથી છૂદીને ઘસ જેવું બનાવીને તેનો કસમ તરીકે ઉપયોગ કરતા.

સાહિત્ય

પ્રાચીન મિસરનું મોટાભાગનું સાહિત્ય હિરેટિક સ્તિપિમા લખાયેલું છે. સાહિત્યના છૂટાછવાયા નમૂના જ મળે છે. આમાં પણ મોટા ભાગનું કાવ્યસાહિત્ય જ છે. કાવ્યની જે છૂટીછવાઈ પકિતઓ મળે છે તેમાં બીજા દેશોની કાવ્યપકિતઓની માફક જ પકિતઓનું આવર્તન, અનુપ્રાસ તેમજ સમાનતા નોવા મળે છે. મિસરના કાવ્યોમાં તાલનું ધણું મહત્ત્વ છે.

મિસરમાં ધાર્મિક સાહિત્ય વધારે મળે છે, કારણ મોટે ભાગે ધર્મગુરુઓ જ લખી જાયતા. મોટા ભાગનું ધાર્મિક સાહિત્ય પાચમા અને છઠ્ઠા રાજવંશ દરમિયાન બંધાયેલા પાંચ પિરામિડોની દીવાલ ઉપર અક્ષિત કરેલું છે. તેમાં મત્રો તેમજ પ્રાર્થનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સાહિત્ય પિરામિડ ઓછો તરીકે ઓળખાય છે. આમાંના કેટલાક દફરાઓનો અનુવાદ થઈ ચક્ર્યો છે. પિરામિડ ઓછોમાં મૃત રાજાના સુખ અર્થે મંત્રો તેમજ મોત્રો લખેલાં છે. આ સ્તોત્રો તેમજ મત્રો પરાપૂર્વથી ગોખાતાં આવ્યાં હતા. હિક્સોસ આક્રમણ દરમિયાન મિસરની સંસ્કૃતિના પ્રત્યેક અંગને ખૂબ વેડવું પડ્યું. આમાં પિરામિડ ઓછોનો પણ સમાવેશ થાય છે. કેટલાક મત્રો 'ગતાત્માના પુસ્તક'માં પણ સંગ્રહાયેલા મળ્યાં આવ્યા છે. આ પુસ્તકમાં ધણું પ્રકરણો છે. તેમાં એક પ્રકરણને તેના પછીના પ્રકરણ સાથે સંબંધ હોવો જરૂરી નથી હોતો.

ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત મિસરના સાહિત્યમાં જાતજાતની દૂંડી વાર્તાઓ પુષ્કળ મળે છે. તેમાં જૂતની વાર્તાઓ, જનસસ કથાઓ, રાજકુમારીની પ્રેમવાર્તાઓ, રાજરાણીની વાતો, જૂનામાં જૂની સિંદૂરવાની વાર્તા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચીન રાજ્યનું ધાર્મિક સાહિત્ય ધીરે ધીરે સામંતયુગમાં બિનસાંપ્રદાયિક રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રેમકાવ્યો પણ ધણું મળે છે. મિસરમાં

ભાઈમહેનની વચ્ચેના લગ્નસંબંધ સામાન્ય હતો. એટલે બંનેએ એક-બીજાને ઉદ્દેશીને પ્રેમકાવ્યો લખેલાં છે.

આ ઉપરાંત, વ્યાવહારિક કાગળો, કાયદેસરના દસ્તાવેજો, ઐતિહાસિક પૃત્તાતો, બહુને લગતા સિદ્ધાંતો, અપગં રનોત્રો, પ્રેમગીતો, પ્રેમકથાઓ, સુદગીતો, નીતિસૂત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા નિર્મધોના અનેક છટ્ટાછવાયા ફકરા મળે છે. દ્રંકમાં કહીએ તો, ફક્ત મહાકાવ્ય અને નાટક સિવાય સાહિત્યનાં બધા અંગો મળે છે.

મિસરમાં રાજ્યો ઐતિહાસિક નોંધો ઘણી જ ચીવટથી સિદ્ધાંતો દ્વારા રખાયતા. સરકારી ઇતિહાસકારો, રાજ્ય જે જે દેશ ઉપર ચક્રાર્થ લઈ જતો ત્યાં ત્યાં સાથે જતા, અને પછી વિજયકૃત્યનું વર્ણન આપેખતા. લગભગ ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦ થી મિસરના વિદ્વાનોએ રાજ્યોના નામોની યાદી તૈયાર કરીને વરસનાં નામ રાજ્યના નામ પરથી પાડવાનું શરૂ થયું હતું. તેઓ દર વરસના મદત્તવના બનાવોની પણ નોંધ લેતા.

વિજ્ઞાન :

મિસરમાં વિદ્વતા ધર્મશુરુઓમાં જ હતી, કાગળ તેમને અનેક સગવડો વગર મળે મળી રહેતી. તેમને મહેનત કરવાની નડોતી એટલે આરામનો સમય ખૂબ મળતો. આ સમયનો તેઓ વિજ્ઞાનનો વિકાસ કરવામાં સદુપયોગ કરતા.

ગણિત :

મિસરનો જગ્યાથી ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે ત્યારથી જ ગણિતનો સારો એવો વિકાસ થયેલો જ છે. પિગમિડ યુગના ભવ્ય પિરામિડો ગણિતના સંપૂર્ણ જ્ઞાન વગર અસ્તિત્વમાં આવી શક્યા ન હોત. મિસરવાસીઓનું જીવન નાઈલ નદી ઉપર જ નિર્ભર હતું. તેથી તેઓએ પ્રથમથી જ નાઈલ નદીનાં પૂર ચડવા અને ઓસરવાના અમયની નોંધો લેવા માંડી હતી. લહિયાઓ અને મોઝણીદારો જમીનની માપણી સતત કર્યાં જ કરતા, કારણ પૂરને લીધે સીમાબાંધ વારંવાર થયા કરતો. જમીનની માપણી

ચિહ્નો અને ફરી પાછું ૧૦૦૦ નું નવું ચિહ્ન. ૧૦,૦૦,૦૦૦ નું ચિહ્ન બતાવવા એક માણસનું ચિત્ર-માથા ઉપર બે હાથ જોડતું-દોરવામાં આવતું. આવી રીતે તેઓ ગણતરી કરતા. તેમના ગણિતમાં ૦ નું સ્થાન નહોતું. તેઓ ૯૯૯ લખવા માટે ૨૭ ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરતા.

તેઓને અપૂર્ણાંક પણ આવડતા. પણ તેમાં પણ ૧ ના અપૂર્ણાંકથી જ શરૂઆત કરવામાં આવતી. દા. ત., $\frac{૧}{૨}$ આવી રીતે લખતા $\frac{૧}{૨} + \frac{૧}{૨}$. તેમના ગુણાકાર અને ભાગાકારના કેસો તે પિરામિડ જેટલા જૂના છે.

તેઓ ભૂમિતિ વડે ચોરસ, વર્તુળ, સમઘન, વગેરેનું ક્ષેત્રફળ ગણી શકતા.

તેમના પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિશે કંઈ જાણવા મળતું નથી.

તેમણે ખગોળવિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. હમેશાં સ્વચ્છ રહેતા આકાશનું તેઓ ઝીણવટથી અવલોકન કર્યા કરતા. તેમને નક્કીનોંધે સ્થાન અને ગ્રહોની ગતિની ખબર હતી. ધર્મગુરુઓ પોતાના જ્ઞાનને જનતા સમક્ષ ધ્વજ કરતા નહિ પણ ખાનગીમાં નોંધો કર્યા કરતા. તેઓ ગ્રહણની નોંધો લેતા નહીં.

તેમણે વરસની ત્રણ ઋતુઓ નક્કી કરી હતી. ત્રણ ચાર ચાર

(૧) નાઈલ નદીમાં પાણીનું ઝડપું, ઉભરાવું, ઊતરવું.

(૨) ખેતણું કરવું.

(૩) પાક લેવો.

દરેક ઋતુના ચાર ચાર મહિના હતા.

દરેક મહિનાના ૩૦ દિવસ હતા. ચાર મહિનાને એક વરસનો નદીના પૂર અને સૂકાની ગતિ સાથે મેળ મેળવવા માટે ૫ દિવસનો ઉમેરો કરતા. વર્ષની શરૂઆત તેઓ જે દિવસે નદી ભરપૂર હોય અને જે દિવસે વ્યાધ (sirius) નામનો તારો આકાશમાં સૂર્યની સાથે જ ઊગતો તે દિવસથી કરતા. તેમના કેલેન્ડરમાં ૩૬૫ દિવસને બદલે ૩૬૫ જ દિવસ હતા, અને તેથી દર વર્ષે ૬ કલાકની ખોટ પડતી હતી. પણ આ બૂલ તેમણે કદી સુધારી નહિ. ઘણા વર્ષો પછી લગભગ ઈ. પૂ. ૪૬ માં એજિપ્શિયાના 'ગ્રીક ખગોળવેત્તાએ ક્લિડિયસ સીઝરની સૂચનાથી આ કેલેન્ડર સુધાર્યું' અને કેલેન્ડરમાં દર ચાર વર્ષે એક દિવસનો ઉમેરો કર્યો. આ કેલેન્ડર ક્લિડિયસ કેલેન્ડર તરીકે ઓળખાય છે. પોપ ગ્રેગોરી ૧૩માએ ૧૫૮૨માં

એક વધારે મુધારો દર્શો જેમા જે સેકાના વરસને ૪૦૦ એ ભાગી શકાય તે સેકામાં ફેબ્રુઆરીમાં એક દિવસ (૨૬મી તારીખ) ઉમેરવો. તે ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડર તરીકે ઓળખાય છે. આ જ કેલેન્ડર આપણે આજે વાપરી રહ્યા છીએ.

તમીળી સાન :

મિસરવાસીઓ મસાજા ભરીને શરીર સાચવવાની કળા બજાવતા હતા. છતાં તેમનું શરીર વિષેનું જ્ઞાન ઘણું થોડું હતું. તેમને ફક્ત હૃદયનું સ્તંભ્ય અને શરીરનાં મોટાં મોટાં હાડકા વિષેનું જ્ઞાન હતું. રોગનો સામનો કરવા માટે દવા કરતા લોકોને તાલીમમાં વધારે શ્રદ્ધા હતી. તેમને મન ગેગ એટલે ભૂતપિશાચના સંકળમાં આવવું તે હતું; અને તેથી આ સંકળમાંથી છૂટવા માટે મંત્રોપચાર કરવામાં આવતો.

આમ છતાં તમીળીજ્ઞાનનો સારો વિકાસ થયો હશે, કારણ મિસરમાં ઘણા તમીળો સ્ત્રીઓના રોગોના નિષ્ણાન હતા. કેટલાક નેત્રરોધો ઘણા હોશિયાર હતા અને તેમની ખ્યાતિ દૂર દૂરના દેશોમાં પ્રસારેલી હતી. એકવાર રાજા સુપરમે તેમને ઉપચાર અર્થે ઈરાન પણ બોલાવ્યા હતા. સામાન્ય તમીળો ગરીબ દર્દીઓની જ દવા કરતા. તેઓ ગરીબોને સૌંદર્યપ્રમાધનો, જેવાં કે વાળ કાળા કરવાના રંગો, ચામડી તેમજ શરીરનાં અંગો ઉપર લગાવવાનાં ખાસ પ્રકારનાં તેલો પણ આપતા.

તમીળીજ્ઞાનને લગતા પેપીરસના કેટલાક પીટા મળી આવ્યા છે. એક પીટો તે લગભગ ૧૫ ફૂટ લાંબો ૬ સ ૫ ૧૬૦૦ નો મળી આવ્યો છે. તેનો મૂળ આધાર ઘણા જૂનાં પુસ્તકોમાંથી લેવાયો છે જગતનો આ જૂનામાં જૂનો તમીળીજ્ઞાનને લગતો પદ્ધતિસરનો લેખ છે. તેમાં ૪૮ પ્રકારના રોગ અને વાદકાપના કેમો વર્ણવેલા છે. તેમાં દરેક કેસના શુદ્ધ શુદ્ધ મધ્યાગા નીચે પદ્ધતિસરનાં નિદાન આપેલાં છે. રોગીની તપાસ, રોગીની ચિકિત્સા, તેનું નિદાન, ગેરનાં લક્ષણો, તેનો ઉપચાર, વગેરે ટીકાસહિત આપેલાં છે. આ લેખને સોપ્રથમ નોંધ્યું છે કે, શરીરના નીચના અંગનો ઉપર અંકુશ મળતો છે. મિગના લોકો અને રોગો જેના કે કરોડરજીનો લઘ, પથરી, બળિયા, આગવકવા, એનિમિયા, મલિયા, અરન્નાગ, (epilepsy) ગાડિયો વા, (gout) એપેન્ડીસાઇટાઇસી પીતાના, ચાલી કે કેન્સરનો ઉપેષ નથી પણ દાંતના રોગો જેના કે પાયોરિયા જેના રોગ પિરામિડાયુમના નથી પણ પગીના વખતમાં થતા હતા.

આ રોગો માટે તખીજો આપણા આયુર્વેદ જેવો અથવા રાખતા તેમાં એક રોગ ઉપર અનેક દવા કેવી રીતે વાપરવી તે સુદ્ધા આપેલું હતું. લગભગ ઈ. પૂ. ૧૮૫૦ નું મળી આવેલું કાહુન પેપીરસ (Kahun papyrus) છે તેમાં ગર્ભનિરોધક ઉપચાર પણ આપેલો છે. ૧૧ માં રાજવંશની એક ગણીની કબ્રજાથી દવાની પેટી મળી આવી છે. તેમાં સુકાર્થ ગયેલી દવાઓ, મળિયા, ચમચા, વગેરે છે.

દવામાં ધીરેણીનું લોહી, મુવરના દાન અને દાંત, સડી ગયેલું માંસ અને ચરખી, કાચાના મગજ, તેલમાં ઉકાળેલું જૂનું પુસ્તક, મનુષ્ય, કૂતરા, ગધેડાં, સિંહ, બિલાડી, વગેરેના મળતો સમાવેશ થતો તાકા ઉપર વાળ ઉગાડવા માટે માથા ઉપર પ્રાણીની ચરખી ધસવામાં આવતી. આમાંના કેટલાક ઉપચારો મિસરવાસીઓ પામેથી ગ્રીકોએ, ગ્રીકો પાસેથી રોમનોએ અને રોમનો પામેથી યુરોપિયનોએ પણ અપનાવ્યા છે.

આરોગ્ય વિધા :

મિસરના લોકો જાહેર સ્વાસ્થ્ય સાચવવા માટે પૂરતાં પગલાં લેતા મિસરમાં ખોદકામ દરમિયાન મળતા નિકાસ ગાટની તાંબાની પાઈપે મળી આવી છે. તેમજ વરસાદનું પાણી એકઠું કરવા માટે પણ સગવડો કરવામાં આવતી. આ ઉપરાંત, લોકોને વારંવાર એનિમા લેવાની સલાહ આપવામાં આવતી. સુન્તન કરવાનો રિવાજ પણ તે અર્થે જ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્વાસ્થ્ય સાચવવા તેઓ ઉપવાસ, નિયમિત શુદ્ધાઈ કે એનિમા લેતા. હિરોડોટસ લખે છે કે, “મિસરમાં લોકો દર મહિને ત્રણ દિવસ લાગમગટ શુદ્ધાઈ લેતા કેટલીક વાર બસ્તી પ્રયોગ અને બવડી થાય તેવી ઔષધિઓ પણ લેતા. તેઓ એમ માનતા કે બધા રોગોનું મૂળ પેટમાં પડેલા વધારે ખજા ખોરાકમાં છે.”

તત્ત્વજ્ઞાન :

જગતમાં સૌપ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનની શરૂઆત કરનાર પણ મિસરવાસીઓ હતા. આ વિષયના પણ છૂટાછવાયા ફક્રા મળે છે. તે લગભગ ઈ. પૂ. ૨૮૮૦ ના સમયના છે. આનો પ્રાચીનતમ નમૂનો “ટાહ-હોતેપનો ઉપદેશ” (Instructions of Ptah-hotep) છે જુદા, કોન્સ્ટન્ટિનપોલિસ, અને મોંકેટ્રીસ પહેલા ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ જ્ઞાન જગતને મળેલું છે. ટાહોતેપ મે હિસનો ગવર્નર હતો અને રાજાનો વડોપ્રધાન હતો. તે પમા રાજવંશમાં

ચર્ચા ગયો નિવૃત્ત જીવન દરમિયાન તેણે આ ઉપદેશો પોતાના પુત્ર માટે લખ્યા હતા ખીન્ને તત્ત્વજ્ઞાની ઈપુવર (Ipuwer) ચર્ચા ગયો.

તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના લખાણો સંસારની અજ્ઞાનતા અને અવિધિાનથી ભરપૂર છે તેવું કારણ કદાચ હિંમોસ રાજાઓનું તેમના ઉપરનું દમન હશે હિંમોસ ગમ્મઓના અમન દરમિયાન તેઓ જીવનથી ટાળી ગયા હશે અને તેથી આના લખાણો લખ્યા હોય એમ બને.

મૂલ્યાંકન

મિસરનો દેહ બને કાળના અપ્પરમા હોમાર્ધ ગયો હોય પણ તેણે જગતને માનવતાને ચરણે જે અમૂલ્ય ભેટો ધરી તે દ્વારા હજી પણ તેનો આત્મા ચિરજીવ છે.

તેણે માનવજાતિને મગમ અને શાહી કેમેન્ડ અક્ષરમાળા અને સુન્નવસ્થિત અને જ્ઞાત સરખારની સૌપ્રથમ ભેટ ધરી તેણે વસ્તીગણતરી, ટપાન, પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણી ઉપરાંત જાહેર વહીવટ અને કચેરી અંગેની પાયાની તાલીમના પાઠો લખ્યા અને સાહિત્ય નિરૂપણ અને તમીમી શાસ્ત્રનો વિકાસ કરનારા અમૂલ્ય ફાગો આપ્યો.

સુમેરની સંસ્કૃતિ

પ્રદેશ :

મેસોપોટેમિયાનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ દક્ષિણપશ્ચિમ એશિયામાં આવેલો છે. મેસોપોટેમિયાનું મેદાન આજના બગદાદ શહેરથી તે હગલગ કુર્નાની નીચે, જ્યાં તે વખતે ધરિતના અખાતનું મોં આવેલું હતું ત્યાં સુધી વિસ્તરેલું હતું. ટાઈગ્રીસ અને યુફ્રેટીસ નદી આમેનિયાના પર્વતોમાંથી નીકળીને ધરિતના અખાતને મળતાં પહેલાં વચ્ચે જે ફળદ્રુપ મેદાન બનાવે છે તે જ આજે મેસોપોટેમિયા તરીકે ઓળખાય છે.

આ પ્રદેશ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક રીતે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે :

(૧) ઉપરું મેસોપોટેમિયા.

(૨) નીચલું મેસોપોટેમિયા જેમાં સુમેર અને “અક્કડ” નામના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો.

“સુમેર અને અક્કડનો” પ્રદેશ પછીથી સંયુક્ત રીતે બેબિલોનિયા તરીકે ઓળખાયો.

મેસોપોટેમિયાના મેદાનમાં ઉત્તર તરફ રૂણ અને ધાસિયા પ્રદેશો જ છે. છતાં અહીં આરસ, ચૂનાના પથ્થર, તાંબું, લોખંડ, સીસું, વગેરેનો વિપુલ જથ્થો મળે છે. જ્યાં બેબિલોન એટલે કે સુમેર અને અક્કડનો પ્રદેશ દર વર્ષે નદીઓમાં આવતા પૂરની સાથે ઘસાઈ આવેલો કાપ ફરવાથી ખૂબ ફળદ્રુપ બન્યો છે.

આ અક્કડ અને સુમેર આજના ઉત્તર ઈરાકમાં આવેલાં હતાં. ઉત્તરમાં અક્કડ અને દક્ષિણમાં સુમેર. વિદ્વાનો એમ માને છે કે, જૂના વખતમાં ધરિતની અખાતનું મુખ હાલના બગદાદની ઉત્તરે ઘણે માઈલ દૂર હતું. તે વખતે દક્ષિણ ઈરાક આખું પાણી નીચે હતું. પણ દરિયો ધીમે ધીમે પાછો હસતાં

અને એ નદીનો કાપ એકઠો થતા દરિયો પુરાવા લાવ્યો અને કાળક્રમે ત્યાં કુળકુળ મેદાન બન્યું. આ જમીન ખેતી માટે ખૂબ જ અનુકૂળ પડે તેમ હતી. તેથી અહીં અનેક જાતિઓ આવીને વસી. મિમરના લોકોને જેમ નાર્ધિય નદી ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો તેવી જ રીતે આ પ્રદેશમાં આવીને વસેના લોકોને ટાઈગ્રીસ અને યુફ્રેટીસ નદી ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. તેઓ આ એ નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી ખેતી માટે પાણી મેળવી લેતા.

અહીં આવીને વસેલી અનેક જાતિઓમાં એ મુખ્ય હતી—એક મેમિટિક અને બીજી મિન-મેમિટિક. મેમિટિક જાતિએ ઉત્તરમાં અક્કડ વસાવ્યું અને મિન-મેમિટિક જાતિએ દક્ષિણમાં સુમેર વસાવ્યું. આ બંને ગળયો વચ્ચે સીમાઓ બાબત કાયમ સઘર્ષ થતા કરતો. બંનેને પોતાની સ્વતંત્રતા રક્ષવા ખાતર પણ જાગ્રત રહેવું પડતું.

‘સુમેર’ ની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ :

સુમેરમાં ખોદકામ દરમિયાન સ્થાપત્યના અનેક અવશેષો મળી આવ્યા છે. અહીં જુદે જુદે ઠેકાણે કરેલા ખોદકામ ઉપરથી આ સંસ્કૃતિઓનાં નામ પાડેના છે. સુમેરનો ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થતા પહેલાં મળી આવેલા પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષોના નમૂના ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય તેમ છે. આ પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિનો જે નિકામકામ નક્કી કરી શકાય છે તે હવે જોઈએ સુમેરની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિના ત્રણ તમકા નીચે અમાણે છે :

(૧) અબ-ઉબાઈ (Ab-Ubaid)

(૨) ઉરુક (Uruk)

(૩) જેમદેત નાસ્ (Jemdet Nasr)

જે તે સંસ્કૃતિના નામ તે તે યજોથી મળી આવેલા અવશેષોના નમૂનાઓ પરથી પાડવામાં આવ્યાં છે.

અબ-ઉબાઈની સંસ્કૃતિ :

આ યજોથી દેવળ ઉપરાંત ભૌમિતિક ચિત્રણોવાળા માટીકામના નમૂના મળી આવ્યા છે. પામે જ “યુકાઈર” (Uquair) આગળ ગામને ફરતી એક મીટર ઉંચી દીવાન મળી છે. ગામની અંદર સેરીની પટોળાઈ ભર-

વાહક જનાવર આસાનીથી નીકળી શકે તેટલી છે. ધરોને બે બાજુ દરવાજા છે, તેમાં ચારથી છ ઓરડા પણ હોય છે.

આ લોકો કેવી હોડીઓ વાપરતા હશે તે મળી આવેલી માટીની હોડીઓના નમૂના પરથી જાણી શકાય છે. આ ઉપરાંત, માછલાં પકડવા માટે જાળીનાં જોળાકાર વજન (net-weights) તેમજ પથ્થરના કુબાડિયાં (stone-sinkers) પણ મળે છે. આ લોકો શિકાર કરતા હશે, કારણુ દોર્ધા દોર્ધા ધરમાંથી હરણુ વગેરે પશુઓનાં હાડકાં મળે છે. તે ઉપરાંત, જમીનમાં દાટેલી બરણીઓમાંથી માંસ ચોટેલાં હાડકાં પણ મળે છે. આ સ્થળેથી હાડકાંની સોમ અને કાંતવા માટે તકલીનાં ચકરડાં પણ મળે છે. આટલું મળી આવવા છતાં તે જમાનાના લોકોના દેખાવ તેમજ પહેરવેશ અંગે કંઈ જ જાણી શકાતું નથી. માટીની નાની નાની પૂતળાઓ પણ ઘણી મળી છે. સુમેરના ઐતિહાસિક યુગમાં આનાથી જુદી જાતની પણ માટીની નાની નાની પૂતળાઓને ધાર્મિક મહત્ત્વ ધણું અપાયું છે. એટલે અક્ક-ઉબૈદની મળી આવેલી પૂતળાઓ પણ ધર્મમાં મહત્ત્વ ભોગવતી હશે એમ કલ્પના કરી શકાય. અહીંથી જરૂરનાં માટીનાં ભાગેલા વાસણો ઉપર પણ પશુપક્ષીઓની આકૃતિઓ દોરેલી છે. ઈ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાંની આ સંસ્કૃતિએ નોંધપાત્ર વિકાસ કરેલો હશે એટલું તો ચોક્કસ પણે કહી શકાય જ.

ઉરુકની સંસ્કૃતિ :

સુમેરની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિનો બીજો તબક્કો ઉરુકમાં શરૂ થાય છે. અક્ક-ઉબૈદની સંસ્કૃતિના અનુસંધાનમાં જ આ સંસ્કૃતિએ વિકાસ કરેલો છે તેના અવશેષો પુરવાર કરે છે. મુખ્ય સાબિતી માટીકામના નમૂના પરથી મળે છે. અહીં વસતા લોકોનો સંવિશેષ કાળો સ્થાપત્યમાં છે. તેમણે અક્ક-ઉબૈદના લોકોએ બાંધેલી ઈમારતો કરતાં મોટી ઈમારતો જેવી કે દેવળો, મહેલો બાંધેલી છે. તેમણે કૃત્રિમ બ્યાસપીઠ ઉપર બેબિલોનના ઝિગુરત (Ziggurat) જેવું દેવળ પણ બાંધેલું છે. તેમણે જાહેર ઈમારતો કાળજીપૂર્વક અને ચોક્કસાઈથી લંબચોરસ માટીની ઇંટોથી બાંધેલી છે. તેમણે તેમનાં દેવધાનો બિંચી બ્યાસપીઠો ઉપર બાંધ્યાં છે. તે બતાવે છે કે, કદાચ સુમેરના લોકો પહાડી પ્રદેશમાંથી આવેલા હશે. તેમણે દેવળની દીવાલો ઉપર મુશોલનો અંકિત કરેલાં છે. અહીંના લોકો પથ્થર ઉપર બિપસેનું લારકર્ષ પણ કરી જાણતા.

લખાણની સૌપ્રથમ શરૂઆત કરવાનો યશ ઉરુકના લોકોને ફાળે ગય છે. તેઓ માટીની બીની તક્તી ઉપર સૂકી સળીની મદદથી આકૃતિ દોરતા, પણ તે ચિહ્ન હશે કે આકાશ હશે તે સમજી શકાતું નથી.

આ લોકોની બીજી વિશિષ્ટ શોધ તે નળાકાર મુદ્રાઓની છે. તેમને અક્ષરજ્ઞાન તો હતું જ નહીં, એટલે પોતાના નામની સહી કરી શકે તેમ તો હતા જ નહિ. આથી તેમણે નળાકાર મુદ્રાઓની શોધ કરી હશે. નળાકાર મુદ્રાની સપાટી ઉપર ઉપસાવેલી આકૃતિ દોરી રાખતા, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ આકૃતિને બીની માટીની તક્તી ઉપર ફેરવતા એટલે એ તક્તી ઉપર ચિત્રપટ્ટી જેવી (frieze like) છાપ ઊપસતી. આ છાપ ઓળખતી સહેલી હતી પણ તેની નકલ કરવી અઘરી હતી.

તાંબાની શોધ આ કાળમાં જ થઈ હશે. કારણ કે તાંબાનું 'ભાઝાનું' માથું (javaline head) સૌપ્રથમ અહીં જ મળ્યું છે.

જેમદેત નાસ :

સુમેરના પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો ત્રીજો અને છેલ્લો તખ્તો જેમદેત નાસમાં શરૂ થાય છે. અહીં થયેલા ઉત્ખનન દરમિયાન જણાયું છે કે, ઉરુક યુગની ઘણી વિશિષ્ટતાઓ આ યુગમાં અપનાવાયેલી અગર સુધારી લેવાઈ છે. બધા કરતાં આ યુગનાં શિલ્પો ઘણા સારા પ્રમાણમાં સુધરેલાં છે. ઉપરાંત ઉપસાવેલું 'ભારકર્મ' અને 'પૂર્ણ મૂર્ત' શિલ્પમાં સુંદર કામ થયેલું છે. અહીંથી પૂરા ૬૬૫ આરસનું મુખ મળી આવ્યું છે, જે જગતમાં પ્રાચીનતમ શિલ્પનો નમૂનો છે. અહીંથી પથ્થરનું ચાર ફૂટ ઊંચું 'કોનરકામવાળું કુંડ' (vase) પણ મળી આવ્યું છે.

આ યુગની ઈમારતો લગભગ ઉરુક યુગની ઈમારતો જેવી જ છે. લખાણપદ્ધતિમાં થોડો સુધારો નજરે પડે છે. ચિત્રિત-ચિહ્નો હવે સખ્તનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતાં થયાં છે.

આ યુગની માટીની તક્તીઓ લંબચોરસ છે, અને તે ઉપર એક કરતાં વધારે ચિહ્નો હોય છે.

અહીંથી ધાતુનાં ટાંકણાં, જરા, માછલી પકડવાના કાંસાના ઠોરા વગેરે મળે છે.

આ સ્થળો ઉપરાંત બીજાં સ્થળો ઉપર દરેલા ખોદકામમાંથી માનવ-

વસવાટના પુરાવા મળે છે. દા. ત, તેલ-હલાફ (Tell-Halaf). અહીંથી માટીકામના સુંદર નમૂના મળ્યા છે. પણ આ એક જ પુરાવા ઉપરથી તેનો સમય નક્કી થઈ શક્યો નથી. અલ-ઉબૈદની પણ પહેલાનો આ માનવ-વસવાટનો પુરાવો છે એટલું જ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ છે.

આ સંસ્કૃતિઓનો કાળ નક્કી કરવો લગભગ અશક્ય છે. તેથી આને સુમેરનો ઐતિહાસિક કાલ શરૂ થયા પહેલાંની સંસ્કૃતિઓના વેરવિખેર પહેલા મણકાઓને સાંકળવાનો પાંગળો પ્રયાસ જ કહી શકાય.

લોકો :

વર્ષોનાં સંશોધન છતાં આજેય સુમેરની પ્રજાની જાતિ નક્કી કરી શકાઈ નથી. તેઓ કઈ પ્રજા હતી ને ક્યાંથી આવી તે વિષે ચોક્કસ કંઈ જાણી શકાતું નથી. આ પ્રદેશમાં અનેક જાતિઓ આવીને વસી હતી. એટલે સુમેરના લોકોને કોઈ પણ એક જાતિનું નામ આપી શકાય નહીં. તેમને વિષે ફક્ત એટલું જ કહી શકાય કે, તેઓ મિથ પ્રજા હતી. અક્કડની પ્રજા સેમિટિક હતી તે ચોક્કસપણે કહી શકાય છે. એ પ્રજાથી આ પ્રજા જુદી હતી એટલે સુમેરની પ્રજાને બિન-સેમિટિક પ્રજા કહી શકાય.

આ પ્રદેશમાંથી માનવ હાડપિંજરોના છૂટાછવાયા અવશેષો મળી આવે છે. તે પરથી એમ લાગે છે કે, તેઓ ઠીંગણા, બાધે મજબૂત, લંચું લાંબું નાક, ઢગલું કપાળ અને નીચે ઢગતી આંખો ધરાવતા હશે. તેઓમાંના કેટલાક દાઢી રાખતા અને કેટલાક નહીં રાખતા. તેઓ ધણે ભાગે મૂંઝ તો મુઝવેલી જ રાખતા.

તેઓ ઘેટાંનાં ચામડાં તેમજ વણેલા લીનના ધાખળાથી તેમનું શરીર ઢાંકતા. પુરુષો કેડથી નીચેનો ભાગ ઢાંકતા. તેઓ શરીરનો ઉપરો ભાગ ખુલ્લો રાખતા. જ્યારે સ્ત્રીઓ એક ખભો ઉઘાડો રહે અને બાકીનું શરીર ઢાંકાયેલું રહે તે રીતે ધાખળો વીંટાળતી. ઘરમાં તો સ્ત્રીઓ પણ શરીરનો ઉપરો ભાગ ખુલ્લો રાખતી. સમય જતાં પુરુષો પણ ગળા સુધી શરીર ઢાંકતા થયા હતા.

પુરુષો માથા ઉપર ટોપી પહેરતા અને પગમાં મેંદર પણ પહેરતા. પેસાદાર વર્ગની સ્ત્રીઓ નુંવાળા ચામડામાંથી બનાવેલા દોરીવાળા બૂટ પહેરતી.

સુમેરની સ્ત્રીઓ પ્હોચી, માળા, તુપૂર, વીંટી, કુંડળ વગેરે આભૂષણોથી 'પોનાનું' શરીર શણગારતી.

રાજકીય ઇતિહાસ :

લગભગ ઈ. પૂ. ૨૩૦૦ માં સુમેરના વિદ્વાનો તેમજ કવિઓએ સુમેરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત કરી.

કવિઓએ “ઉત્પત્તિ” અંગેની દંતકથા લખી, જેમાં સ્વર્ગ તેમજ લયંકર જળપ્રલયની વાત આવે છે. આ જળપ્રલયની વાત સુમેરથી બેબિલોન તેમજ પહ્લવી દંતકથાઓમાં પણ રચાન પામી.

સુમેરના રાજકીય ઇતિહાસ વિષે આનુગતિક વૃત્તાંતો, રાજની નામાવલિઓ, ભાવિતું એંધાણ કહેતાં પુસ્તકો (omen texts), તેમજ શાહી શિક્ષાલેખ દ્વારા થોડું ઘણું જાણી શકાય છે. કીશ, કારા, ઉર. અક્ક-ઉમેક, ટેક્કો, લાર્કા, નિપુર, અશુર, વગેરે સ્થળો ઉપર થયેલાં ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલી સામગ્રીઓ ઉપર જણાવેલી લેખિત નોંધોને થોડે ધણે અંશે સાચા પાડે છે.

સુમેરના ઇતિહાસકારોએ આલેખેલો સુમેરનો ઇતિહાસ તો નાશ પામ્યો છે, પણ તેમના ઉતારા બેબિલોનના ઇતિહાસમાં સચવાયેલાં પડ્યા છે. તે ઉપરથી સુમેર વિષે જાણી શકાય છે.

રાજની નામાવલિઓમાં રાજ્યોનાં નામ, તેમજે કયા રાજવંશમાં રાજ્ય કર્યું, કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમજ કુલ કેટલા રાજવંશો ચર્ચ ગયા, વગેરે આપેલું છે. આ નામાવલિની શરૂઆત સુમેરમાં આવેલા મહાન જળપ્રલય પહેલાંના આઠ રાજ્યોનાં નામથી થાય છે. આ નોંધમાં કુલ એઝાણીસ રાજવંશો આપેલા છે.

આનો વારગો સુમેર પાસેથી બેબિલોન અને બેબિલોન પાસેથી એસિરિયાએ લીધો. એસિરિયાના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલા વિશાળ પુસ્તકાલયમાં આ નામાવલિઓ સચવાયેલી મળી આવી છે, અને હાલ તે લંડનના સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલી છે. માટીની તક્તીઓ ઉપર આ નામાવલિઓ કોતરેલી છે. જે કે આ નામાવલિઓ ઉપર બહુ આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, કારણ તેમાં ઘણી અસંગતતા જોવા મળે છે. આમાં એક તો કેટલાક રાજ્યોના રાજ્યકાલનો સમય આપેલો છે, તે ઘણા જ અનિશ્ચયોક્તિ ભરેલો છે. આ ઉપરાંત, ખોદકામ દરમિયાન જે રાજ્યોની ઐતિહાસિકતા સાબિત થઈ છે, તેવા રાજ્યો સમકાલીન હોવા છતાં તેમનાં નામો વારાફરતી આપેલાં છે. ખીલુ એ કે, આ નામાવલિઓમાં આપેલા કેટલાક

રાજાઓનાં નામ પછીથી દેવ કે પૌરાણિક દંતકથાના નાયક તરીકે દેખા દે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, સુમેરના કેટલાક રાજાઓને તેમના મૃત્યુ બાદ દેવત્વ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હશે. કેટલાક રાજાઓને તો તેમના જીવતા જ દેવત્વ અર્પણ કરવામાં આવેલું હતું. રાજાને દેવત્વ અર્પણ થયું હશે તેના પુરાવા શાહી કબરોમાંથી મળી આવેલાં અનેક દાંડપિજરો આપે છે. રાજાને માનવભોજ ધરાવવામાં આવતો તે પણ આ દાંડપિજરો સાબિત કરે છે. સુમેરના જળપ્રલયની વાત “જળપ્રલયના મહાકાવ્ય” (Deluge Epic)માં સચવાયેલી છે. આ કથામાં પણ બહુ અતિશયોક્તિ છે. આ કથામાં જળપ્રલયથી પ્રાણીમાત્રનો નાશ થયો હતો એમ આવે છે આ હદીકત માની શકાય તેમ નથી. જો કે એટલું ખરું કે, આ જળપ્રલયથી જનમાવની એટલી બધી ખુબારી થઈ હતી કે તેને ઐતિહાસિક સીમાચિહ્ન તરીકે ગણાવી શકાય. આ જળપ્રલયની અસર નીચલા મેસોપોટેમિયાના મોટા ભાગનાં નગરોને થઈ હશે. ઉર, વાર્કા કીશ, હારા, વગેરે સ્થળોએ થએલા ઉત્ખનન દ્વારા જળપ્રલયની સાબિતી મળે છે. આ સ્થળોએ જાડા માટીના થરની ઉપર તેમજ નીચે માનવવસવાટના પુરાવાદર્શક અવશેષો મળી આવ્યા છે. આમ જળપ્રલયની અસર ખૂબ જ હી હશે પણ તેથી પ્રાણીમાત્રનો નાશ થયો હશે તેમ કહી શકાય નહીં. જળપ્રલય પહેલાંનાં કેટલાંક નગરો જળપ્રલય પછી પણ બચી શક્યાં હતાં.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે નીચલા મેસોપોટેમિયાનાં બે નગર-રાજ્યો અક્કડ અને સુમેર વચ્ચે વખતોવખત રાજ્યની સીમાઓ બાબત લડાઈઓ થયા કરતી હતી. તેમણે વારાફરતી આખા પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, પણ આમાં છેવટે અક્કડના સેમિટિક લોકો વધારે બળવાન હતા. તેથી તેમણે સુમેરના બિનસેમિટિક લોકો ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેમણે સુમેરનાં એક પછી એક એમ બધાં શહેરો જીતી લીધાં અને આખા પ્રદેશ ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું. આમ છતાં અક્કડના સેમિટિક લોકોએ સંસ્કૃતિ તો બિનસેમિટિક લોકોની જ અપનાવી અને તેનો વિકાસ કર્યો. આમ જોતા તો રાજકીય વિજય અક્કડનો થયો પણ સાંસ્કૃતિક વિજય તો સુમેરનો જ થયો.

હવે આપણે સુમેરના રાજવંશો જોઈએ. શરૂઆતમાં જળપ્રલય પહેલાંના આંક રાજાઓ નોંધેલા છે. તેમણે પાંચ શહેરો વસાવ્યાં હતાં : નુન્કી, બાદ-તખીરા, હારક, સિપ્પર અને શુરુપ્પાક. તેમણે ૨,૪૧,૨૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું !

જળપ્રલય પછીના રાજવંશો

રાજવંશનું નામ	રાજ્યો	કેટલાં વર્ષો રાજ્ય કયું
(૧) કીશનો પહેલો રાજવંશ	૨૩.	૨૪૫૧૦ વર્ષ
(૨) ઇરેકનો પહેલો રાજવંશ	૧૨.	૨૩૧૦ વર્ષ
(૩) ઉરનો	૪.	૧૭૭ વર્ષ
(૪) આવાનનો રાજવંશ	૩.	૩૫૬ "
(૫) કીશનો બીજો રાજવંશ	૮.	૩૧૬૫ "
(૬) હમામીનો રાજવંશ	૧.	૩૬૦ "
(૭) ઇરેકનો બીજો રાજવંશ	૧૨૦.	૪૮૦ "
(૮) ઉરનો બીજો રાજવંશ	૪.	૧૦૮ "
(૯) અદમનો રાજવંશ	૧.	૯૦ "
(૧૦) મારીનો રાજવંશ	૬.	૧૩૬ "
(૧૧) કીશનો ત્રીજો રાજવંશ	રાણી	૧૦૦ "

ઉપર બતાવેલા ધણા રાજવંશો સમકાલીન દશે પણ તે ચોક્કસ જાણી શકાયું નથી. જ્યારે હવે પછીના રાજવંશો સમકાલીન હોવાની સાબિતી મળી છે. તે હવે તપાસીએ.

અક્ષકનો રાજવંશ	લગાશના ગવર્નરો
આ રાજવંશમાં ૬	લગભગ
રાજ્યો યર્ધ ગયા.	કીશનો ચોથો
અગેડનો રાજવંશ	રાજવંશ
આ રાજવંશમાં	લગભગ
પાંચેક રાજ્યો	સાત
યર્ધ ગયા.	રાજ્યો
	ગુટીયમનો રાજવંશ
લગાશના ગવર્નરો	આ રાજવંશમાં
લગભગ નવેક	લગભગ વીસેક
ગવર્નરો યર્ધ ગયા.	રાજ્યો યર્ધ
	ગયા.
	ઇરેકનો ત્રીજો
	રાજવંશ
	ઇરેકનો ચોથો
	રાજવંશ
	ઇરેકનો
	પાંચમો
	રાજવંશ

ઉરનો ત્રીજો રાજવંશ	ઈસીનનો રાજવંશ	લાસાનો રાજવંશ
એબિલોનનો પહેલો રાજવંશ	લગભગ આ ગજવંશમાં ૫૬૨૬ રાજાઓ ચર્ચ ગયા	બારેક રાજાઓ ૫૬૩ લાસામાં એકમના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું.

નામાર્ચકઓમાં ગજાઓના નામો પણ ગણાવેલાં છે આમાંના ટેટલાકની ઐતિહાસિકતા પુગ્વાર થઈ છે. આ બધા રાજાઓમાં ટેટલાક ગજાઓ ખજેખરા મહાન અને નામાદિત હતા સુમેરના નોધપાત્ર રાજાઓમાં ગિલ્ગમેશ, લુગલ-ઝગીસી, ગુડીઆ, ઉર-નમ્મુ, કુંગી વગેરે ગણાવી શકાય; બ્યારે અક્કદનો સાંગોન પહેલો મહાપ્રતાપી રાજા થઈ ગયો. તેણે અગેડમાં રાજધાની સ્થાપી હતી તેણે ઘણા શહેરો ઉપર ચડાઈ કરી હતી. તેણે સુમેરના લુગલ-ઝગીસીને હરાવ્યો હતો. તેણે એક પછી એક સુમેરનાં બધા શહેરો જીતી લીધા. તે ઉપરાંત, એકમ પણ જીતી લીધું. તે પછી પશ્ચિમ એશિયા ઓગાગીને લગભગ જૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી પહોંચી ગયો. આમ, તેણે ઇતિહાસમાં સૌપ્રથમ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

સારગોન પહેલો ખલાલે દયાળુ હતો તેથી જિતાયેલા લોકોના ધર્મ પ્રત્યે તેણે ઉદાર વર્તન દાખવ્યું. તેણે તેમના ધર્મને માન આપ્યું અને નવા દેવો બધાની દેવને અર્પણ કર્યાં. આ ઉપરાંત, તેણે દેવને ધણી લેટો પણ અર્પણ કરી. તેણે નિષ્પુરમાં એનકાત્તુ દેવના બધાંયુ, ઉરનું દેવજ સમરાંયુ અને પોતાની પુત્રીને ત્યાં દેવદામી તરીકે અર્પણ કરી.

સારગોન પહેલો પોતાના રાજ્યની સીમા વધારતો જાયો. જિતાયેલા બધા પ્રદેશો ઉપર એન્સરજો વહીવટ કરવાનું મુશ્કેલ હતું. પરિણામે જિતાયેલા પ્રદેશો તક મરે કરી કરીને બગવો કરતા. આમ, જિતાયેલા પ્રદેશો કરી કરીને જીતવા પડતા.

તેના પછી તેના ત્રણ પુત્રો વારાફરતી ગાદી ઉપર આવ્યા. આમાંના ત્રીજો નરમ-સીન નોધપાત્ર ગજા ગણાવી શકાય. આ રાજાની એક તકતી જેના ઉપર ખૂબ સરસ લાસ્કર્થ અંકિત કરેલું છે તે જાણીતી છે. આ તકતી અત્યારે લુન્નેના સમ્રાજ્યાનમાં સચવાયેલી છે. આ તકતીમાં બહાદુર અને શક્તિશાળી રાજાને તેના દુસ્મનોના મૃતદેહો ઉપર થઈને આગે બેઠો

દેખાડવામાં આવ્યો છે. રાજની પાછળ ઝંઝોસના પવતિ દોરેલા છે. આમાંની એક ટેકરી ઉપર કાચર લિપિ (cuneiform)માં નરમ-સીનના વિજયનું વર્ણન આલેખેલું છે.

દુસ્મનોના હાથે નગરનો સદંતર નાશ થયા છતાં ફરી પાછાં તે જ ઠેકાણે નગરો બિંધાં થતાં. સુમેરમાં આવેલા લાગેશ નગરનો ગુડીઆ પણ નામાંકિત રાજ ઘડી ગયો. તેણે લાગેશને ફરી પાછું સજીવન કર્યું. ત્યાં અનેક દેવો બંધાવ્યાં. તેણે ધણાં સારાં સારાં કામો કર્યાં હતાં. તેથી આ રાજ પ્રજાને ધણો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

આવી જ રીતે ઉરનો રાજ ઉર-નમ્મુ પણ પ્રતાપી રાજ ઘડી ગયો. તેણે સર્વ પ્રથમ સુમેરને કાપદો આવ્યો. તેણે ઉર શહેરમાં સુંદર દેવો બંધાવ્યાં. આ ઉપરાંત, લાસા, ઉરુક અને નિપ્પુરમાં પણ બીજા અનેક ઈમારતો બંધાવી. ઉર-નમ્મુનો પુત્ર કુંગી પણ આવો જ રાજ હતો. તેણે અટ્ટાવન વર્ષના લાંબા રાજ્યકાલ દરમિયાન એવું તો ઝડાપણુલરી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું કે, લોકોએ તેને દેવત્વ અર્પણુ કર્યું. લોકોને તેણે સુખશાંતિ અને આબાદી અપાવી. પણ આ સુખશાંતિ અને આબાદી ઝાઝો કાળ દરમ્યાં નહિ, કારણ પૂર્વમાંથી એલેમાઈટ લોકો તેમ જ પશ્ચિમ બાજુથી એમોરાઈટ લોકોએ ઉર ઉપર ચડાઈ કરી તેમના રાજને બંદીવાન બનાવીને લઈ ગયા અને શહેરને બાળી મૂક્યું. સુમેર ઉપર એકમ અને એમોરના લોકોએ લગભગ બસો વર્ષ લગી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી ઉત્તરમાંથી બેબિલોનના હેમુરબીએ એલેમાઈટ લોકો પામેથી લીધું અને ઈરીન પાછાં મેળવ્યાં. તેણે એકમ ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંના રાજને કદ કર્યો. હેમુરબીએ એમોર અને એસિરિયા ઉપર પણ ચડાઈ કરીને છતી લીધાં અને મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

રાજ્યતંત્ર :

પોતાના સામ્રાજ્યમાં વિલીન કરતો તે જ રીત એનાથી શક્તિશાળી રાજવી એના ઉપર જ અખત્યાર હતો.

હઝાર્થ વખતે રામ જતે લસ્કરને દોરતો. યુદ્ધમાં જેની હાર થતી તે રામ તેમજ તેના લખ્કરને ગુલામી કરવાની રહેતી. ઘણી વાર યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ હારેલા રામના લસ્કરની કતલ કરવામાં આવતી.

સામ્રાજ્યોની સમાજવ્યવસ્થા માટે ભાગે સામતો જ કરતા યુદ્ધમાં વિજય મળ્યા પછી રામ પોતાના બહાદુર સરદારોને જાગીરોની નવાજેશ કરતો. આ મિલકતને વેરામાંથી બાકાત રાખવામાં આવતી. આ લોકો પોતાને મજેશા મુલકમાં વ્યવસ્થા સાચવતા અને જ્યારે રામને જરૂર હોય ત્યારે સૈનિકો તેમજ પુરવઠો પૂરો પાડતા.

રામનો ખર્ચ વેરા પેટે ઉધરાવાતી વસ્તુઓ ઉપર નહતો. આવેલ વેરા રામના કોઠારોમાં એકઠો કરીને સાચવવામાં આવતો. રામના અધિકારીઓ તેમજ નોકરોને પણ ખચકાત વસ્તુમાં જ ચૂકવવામાં આવતો.

લસ્કરી તંત્ર :

હઝાર્થ માટે હંમેશાં તૈયાર રહેવાની જરૂરિયાતને લીધે રામનું લસ્કરી તંત્ર ખૂબ જ વ્યવસ્થિત રાખવું પડતું. ઉર અને કીશમાંથી મળી આવેલાં શસ્ત્રો તેમની લસ્કરી તાકાતનો ખ્યાલ આપે છે. રથયુદ્ધ મામાન્ય હતું. રામઓ રથમાં બેસીને જ લડતા. યુદ્ધ વખતે તેઓ તીર, કામઠાં, ભાધા, ઠાલ, કુહાડી, વગેરેનો ઉપયોગ કરતા. ઉરની એક કબરમાંથી સોનાનું શિરસ્તાણુ મળી આવ્યું છે.

કાયદા :

દરેક રામને પોતપોતાના કાયદા હતા. ઉરના બે રામઓ ઉર-એનુર અને કુગીએ રામને થોડા કાયદા આપ્યા હતા. આ કાયદાઓ જ હેમુરખીની પ્રખ્યાત ધારાસહિતાનું પ્રેરણાસ્થાન હતા. હેમુરખીનો કોડ બહુ સખત હતો, જ્યારે સુમેરના કાયદાઓ તેના પ્રમાણમાં ઓછા કડક હતા. હેમુરખીના કોડમાં બેવડા સ્ત્રીને મોતની શિક્ષા થતી, જ્યારે સુમેરના કાયદામાં બેવડા પત્નીના પતિને બીજી પત્ની કરી તેનું ગ્ધાન પહેલી પત્ની કરતાં જંચું આપવાનો હક હતો.

કાયદામાં ધંધાકીય તેમ જ જાતીય સંબંધો આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. સુમેરના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલી અનેક તકતીઓ આ કાયદાઓનું પાલન જરાજર થતું હશે તેની સાબિતી આપે છે. આ

તકતીઓમાં કાનૂની ચુકાદાઓ (legal decisions), ઝરાસો, વ્યાપારી બામતો (business affairs) નોંધેલા છે. ખુદુ જોતા જીવનના દરેક વ્યવહાર—ખરીદ અને વેચાણ કરાગે, વાગ્ગો, સમઘિધિ લગ્ન, લગ્નવિચ્છેદ—ને કાયદાનું બંધન હતું. આ દરેક બામતો અગે નાયદેસરનું લખાણ તેમ જ તેના ઉપર સાક્ષીની સહીનો મિલ્લો આરસ્યક હતો. આમાં જો કોઈ પણ વાધાઅરજી નોંધાવી હોય તો આ નામતમાં અસન દસ્તાવેજ રજૂ કરવા પડતાં.

ન્યાયતંત્ર

સુમેરમાં જે જાનની અદાનનો હતો (૧) દીરાની (૨) ધર્મ—ન્યાયનીય દરેક દેવના ન્યાયાધીશની ગરજ સારી. દરેક ધર્મગુરુને સુમરો આપનાનો અધિન હતો. આ ઉપરાંત, નાજ પણ ન્યાયાધીશો નીમતો. તેમજ રાજ્યના કેટલાક ઉચ્ચ અધિકારીઓ. ત, પ્રાંતના રાજ્યપાન પણ ન્યાયની ફરજને અદા કરતા. દરેક મુકદ્દમામાં છે ની અપીલ રાજાને કરી શકતી.

એક વખત સુમરો આપી દીવા પડી ખુદ ન્યાયાધીશ પણ તે ફેરની શકતો નહીં. તેમ છતાં જે તે સજ્જ ફેરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને નોકરીમાંથી છૂટો કરવામાં આવતો અને તેનો દડા રવામાં આવતો. ન્યાયાધીશ જે સુકાદો આપે તે પ્રમાણે સજ્જ થાય છે કેમ તે જોવાનું બામ અદાનતના સિપાઈનું હતું. સામાન્ય મુકદ્દમામાં દડા કે મિનકત જાહેર કરવાની સજ્જ પણ થતી. પણ શારીરિક નુકસાન માટે ‘આખ સાટે આખ’ અને ‘કાન સાટે કાન’ની સજ્જ કરવામાં આવતી. ભારે ગુના માટે દેહાત્તની સિક્કા પણ કરવામાં આવતી. ફરે મુકદ્દમાના ચુકાદાનું લખાણ હોવું આરસ્યક હતું. તકતી ઉપર તેની મુખ્ય મુખ્ય વિગત, વાદી, પ્રતિવાદી તેમજ સાક્ષીઓના નામો, ચુકાદો, વગેરે લખવામાં આવતું ત્યાર બાદ આ તકતી ઉપર અને પક્ષની મહોઝ મારવામાં આવતી. અદાનાની અદર આવી તકતીઓ લખિયમાં જરૂર પડે તો જોવા માટે સાચાવામાં આવતી.

આમ, સુમેરમાં સાધારણ ગુરુપ્રધાને પણ ન્યાય મળી શકતો. આમ—જનતા પણ તેને આપનામાં આવતી સવનતોનો પૂરો નાજ ઉઠાવતી.

કાયદામાં ખોટી સહી આપનારને આશ્રી સજ્જ કરવામાં આવી. દરેક માનનીને અત્ર અપીલ કરવાનો હક્ક આપીને રાજ્યે તરફથી સેવાતી વિપેક્ષા ઉપર દામ રાખ્યો હતો.

સામાજિક સ્થિતિ

સમાજ

મુમેરનો સમાજ ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાયેલો હતો. (૧) પહેલો વર્ગ સરકારી અધિકારીઓ, પાદરીઓ તેમજ લશ્કરના સૈનિકોનો હતો. (૨) બીજો વર્ગ વેપારીઓ, દુકાનદારો, શિક્ષકો, મજૂરો, મેદૂનો અને કારીગરોનો બનેલો હતો. ત્રીજો વર્ગ (૩) ત્રીજો વર્ગમાં એકના ગુનામો હતા ગુનામોના બે પ્રકાર હતા કેટલાક જન્મેના અને કેટલાક યુદ્ધમાં બહીરાન બનાવીને લાવાયેના. ૧૨ઘાની દૃષ્ટિએ દરેક વર્ગનું ધ્યાન નોખુ નોખુ હતું. એકના એક જ ગુના માટે સૌથી આશ્રી સજા ગુનામોને, તેનાથી ઓછી સજા મધ્યમ વર્ગને અને તેથી ઓછી સજા સૌથી હિંમત વર્ગને કરવામાં આવતી. ગુનામોને લશ્કરમાં લેવામાં આવતા નહીં, કારણ તેમના હાથમાં શસ્ત્રો આપવાથી કદાચ તેઓ જ સરકારની સામે થઈ જાય એવો ભય મેરાતો. ગુલામી પ્રથા :

ગુનામો તેમના માનિકની મિનમતના ભાગરૂપ હતા. આમ છતાં તેમને થોડાક કાયદેસરના હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા. ગુનામ પોતાના વેચાણ અંગે વિરોધ કરીને અદાનતમાં કેસ રજૂ કરી શકતો. તે જુમાની આપી શકતો, મિનકત ધરાવી શકતો, પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવી શકતો, જેસા ઉંધાર લઈને સ્વતંત્રતા ખરીદી શકતો. આથી જિનદુ, ગુનામોના માનિક તેને ઝામ કે ફટકા મારે અથવા તેની સાથે ગમે તેવું વર્તન દર્શાવે તો તેનો વિરોધ કરવાનો તેને હક્ક ન હતો. ગુનામ નાની જનાનો પ્રયાસ કરતાં પકડાઈ જાય તો તેને ખૂબ આકરી સજા કરવામાં આવતી ભાગી ગયેના ગુનામને આશરો આપવો તે પણ ગુનો ગણાતો.

કેટલા ગુનામો યુદ્ધદેહીઓ હતા જેમાં મુમેરના નાગરિકો પણ હતા, તો કેટલાક સ્વતંત્ર નાગરિકોને તેમના ગુના બદલ ગુનામ મનાવવામાં આવતા, કેટલાક મા-માપે દેવા પેટે ગુનામ તરીકે વેચેના છોકરાઓ પણ હતા. દેવા પેટે વેચાયેના છોકરાઓ ફક્ત ત્રણ વર્ષ માટે જ ગુનામ ગણાતા.

સ્વતંત્ર નાગરિક ગુનામજીને પરણીને તો તેની સ્ત્રી તેમજ બાળકોને તેના મૃત્યુ બાદ સ્વતંત્રતા મળતી જે લોઈ સ્વતંત્ર સ્ત્રી ગુનામને પરણતી તો તેના છોકરાને વારમાં બાપની ગુનામી નહીં પણ માની સ્વતંત્રતા મળતી. ગુનામ બાપના મૃત્યુ બાદ તેની અડધી મિનમત છોકરાને અને અડધી તેના માનિકને મળતી.

આમ, જે સમાજમાં, સ્વતંત્ર નાગરિક ગુલામ બને અને ગુલામ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે, ત્યાં ગુલામની સ્થિતિ બહુ ખરાબ ન હોય. સુમેરમાં ગુલામી પ્રથા હતી ખરી પણ ઘણી સિધ્ધિ હતી.

સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન :

કોઈ પણ સમાજને સમજવો હોય તો સૌ પહેલાં સમાજમાં સ્ત્રી આપવામાં આવતા સ્થાનને સમજવું જોઈએ.

સુમેરમાં સામાન્ય રીતે એકપત્નીત્વનો કાયદો હતો પણ હકીકતમાં પુરુષોને રખાનો સખવાની છૂટ હતી. આમ જતાં કાયદેસરની પત્નીના હક્કોને કાયદો પૂરતું રક્ષણ આપતો. ઘરમાં કાયદેસરની પત્નીનું સ્થાન રખાત કરતાં ઘણું ઊંચું હતું.

લગ્ન :

બંને પક્ષના વડીલો લગ્ન નક્કી કરતા અને વર તરફથી કન્યાના પિતાને અમુક ભેટ અપાયા પછી વિવાહ નક્કી ગણાતો. સંતોગવશાત્ વિવાહ તોડવામાં આવે તો કન્યાના પિતાએ તેને મરેલી ભેટ વરને પાછી આપવી પડતી. ઘણી વાર વરપક્ષ તરફથી કન્યાના પિતાને બેગણી ભેટ પાછી આપવાની ફરજ પણ પાડવામાં આવતી. પુખ્ત વયનાં યુવકયુવતીઓને જાતે હાથમગીને લગ્ન નક્કી કરવાની પણ છૂટ આપવામાં આવતી.

લગ્નવિધિ :

આ વિધિ ફક્ત તકની ઉપર લખાણ લખવામાં જ પતી જતી. તકતી ઉપર લખવામાં આવના લખાણમાં જાને પક્ષનું મહત્ત્વ શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવતું. બેવકાઈના બદલામાં હંડ તેમજ લગ્નવિચ્છેદ અંગેની શરતો પણ તેમાં સમાવી લેવામાં આવતી. લખાણ પૂરું થયા પછી તકતી ઉપર મુદ્રાની છાપ મારવામાં આવતી. લગ્ન બાદ ત્રિવાહ વખતે અપાયેલી ભેટ ઉપર કન્યાનો અધિકાર થતો. આ ઉપરાંત, કન્યા પોતાને ધેરથી ફરિયાવર તેમજ બીજા સગાંસંબંધીઓએ આપેલી ભેટો લાવતી. આ બધી મિલકત ઉપર એકલી કન્યાનો જ હક્ક રહેતો. કન્યા પોતાના મૃત્યુ બાદ આ મિલકત પોતાનાં છોકરાંઓને વહેંચી દેતી. જે તેને છોકરાં ન હોય તો આ મિલકત કન્યાના પિતાને મળતી. લગ્નકરણમાં એક ખાસ કક્ષમ ઉમેરવામાં આવતી કે, “ કન્યાની સંમતિ વગર, કમ પહેલાં કરેલા દેવા

પેટે પતિ કન્યાની મિનકત આપી ન શકે ” પણ લગ્ન જા કરેના દેશ માટે પતિ-પત્ની અને જવાનદાર હતા.

કન્યા પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના ગુનામ ગંખી કે વેચી શકતી તેને મ્યત્રપણે ધધો કરાવતો પણ દમ્પ હતો અને અત્યંતમા સાતી આપવાનો હક્ક હતો. પતિની ગેરહાજરીમા જે પુત્ર મોટો ન હોય તો પત્નીને તેની મિનમ્નનો વહીવટ કરાવતો હક્ક હતો. પતિના મૃત્યુ બાદ પતિની મિનકત ઉપર પત્ની તેમજ છોશ્ચાઓનો સરખો હક્ક હતો. પતિના મરણ બાદ ઇચ્છા હોય તો તે ફરી નમ કરી શકતી જે તે બીજુ લગ્ન કરે તો પોતાને નવે પેર પિતાને ઘેરથી આદેશી મિનમ્ન લઈ જઈ શકે, પણ પતિની મિનમ્તમાત્રી તેને દિવ્યો ન મળે દોડસર ઉપર પતિ ને પત્નીનો મરખો હક્ક હતો. બેજવાનદાર છોશ્ચાને વારસા હક્કમાથી દૂર કરાવતો તેને અધિકાર હતો. ઉદ્ધત છોશ્ચાને રામ દર્બને નગરની બહાર હાગી કાઢાવતો પણ તેને હક્ક હતો.

લગ્નમાં પુરુષના હક્કો

પતિને પત્નીને વેચી દેવાનો તેમજ ત્રણ વર્ષ માટે ગુનામ તરીકે આપી દેવાનો હક્ક હતો. લગ્નકરારમા ચોખવટ ન કરી હોય તો તે નશ્વત કાણેસર છૂટાડા આપી શકતો. આથી બલહુ, જ્ઞાને છૂટા-છેડા મેળવના માટે દલી મથારટ કવી પત્ની પરદુસ્સમાગમ જ્ઞાનો મોટો ગુનો ગણાતો. આ માટે તેને કીક કુબાડીને મારી નાખવાની પણ સજા કન્યામા આવતી. વાઝિયાપણ જ્ઞાને લગ્નના હક્કોમાથી રક્ષાતમ કનુ પુરુષને મતાન હતો જો પામેથી છૂટાદે. દેવા હોય તો તેને તેના રશિવર ઉપરત નુ સની પેટે થોડી નમ આપવી પત્ની પુરુષ છૂટાછેડા લીધા વગર બીજુ લગ્ન કરતો તો પરદી પત્નીના બરણપોપણ માટે તે જવાબદાર રહેતો. ઉપરાંત પહેલી પત્નીનું વચરેવ ધરમા પહેલા જેવું જ રહેતું બીજી જ્ઞી કાલદેસરની પત્ની ગણાતી પણ તેનું સ્થાન પહેલી કરના નીચું ગણાતું.

સંતાનો

સુમેળના કાયદામા સંતાનો ઉપર માન્યાપનો અમાધિત અધિકાર હતો. માન્યા ધારે તો સંતાનોને વારસાહક્કમાથી દૂર કરના અથવા તેમનો બદિષ્કાર પણ કરતા. માન્યાપને દેશ પેટે છોડાવને વેચવાનો અધિકાર હતો. સામાન્ય રીતે પિતાની મિનમ્ત છોડાવને સમાન ભાગે મળતી.

મિલકતની વહેંચણી કાયદેસર થતી. આમાં નાના છોકરાઓ માટે કન્યા-ખરીદીના પેસા જુદા મૂકીને પછી વહેંચણી કરવામાં આવતી. સુમેરના કાયદામાં પુત્રને પિતાની હયાતીમાં પણ પોતાનો વાગ્યો માગવાનો હક્ક હતો. માતાનો કરિયાવર પણ સંતાનોમાં સમાન ભાગે વહેંચાતો.

રખાતથી થયેલાં સંતાનોનું સ્થાન કાયદેસરની પત્નીનાં સંતાનો કરતાં નીચું હતું. સુમેરમાં બાળકોને દત્તક લેવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો. દત્તક પુત્રનું સ્થાન કાયદેસરની પત્નીના પુત્ર જેવું જ હતું. જો કે અપર માખાપ દત્તક લીધેલા પુત્રને પણ નકારી ગકતાં પણ તે સંજોગોમાં તેમણે દત્તક પુત્રને જંગમ મિલકતનો ભાગ આપવો પડતો. દત્તક લેવાનો રિવાજ ધાર્મિક વેશ્યાવૃત્તિને આભારી હતો. સુમેરમાં દત્તક લેવાના રિવાજને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હતું, કારણ ધાર્મિક વેશ્યાવૃત્તિને કારણે એવાં ઘણા સંતાનો ઉત્પન્ન થતા જેમના પિતાનાં નામ જાહેર કરી શકાતા નહીં. આવાં સંતાનોને જો કોઈ દત્તક ન લે તો તેઓ દેવળને ભારણ થઈ પડે.

ધાર્મિક વેશ્યાવૃત્તિ :

સુમેરના દરેક દેવળમાં સ્ત્રીઓનું એક જૂથ રાખવામાં આવતું હતું. સુમેરના દેવોને પણ માનવજેષ્ઠાઓ હતી. આ એવજ્ઞાઓ પૂજી કરવા માટે સ્ત્રીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. સ્ત્રીઓની ઉપરી એ દેવપત્ની ગણાતી બાકીની દેવની રખાતો ગણાતી. આ બધી સ્ત્રીઓને દેવદામી માનવામાં આવતી અને કાયદામાં પણ તેમને માનભર્યું સ્થાન હતું. ન્યારે એક નાગરિક પોતાની પુત્રીને આ માનભર્યા ધંધા માટે દેવળમાં વજાવતો ત્યારે લગ્નમાં આપે તેવો જ કરિયાવર આ પુત્રીને આપતો. એટલે એક રીતે તો આ પુત્રીનું દેવ જોડે લગ્ન જ હતું.

દેવપત્ની સમાજના સૌથી જાંચા વર્ગમાંથી આવતી. ઘણે ભાગે તે રાજાની જ પુત્રી હતી બીજા વર્ગની કન્યાઓ દેવની રખાતો ગણાતી તેમનું સંખ્યામત ઘણું હતું. આ સ્ત્રીઓ પણ દેવળમાં જ રહેતી. તેઓ અન્નદયા પુરુષો સાથે સમાગમ કરીને સંતાનો ઉત્પન્ન કરતી. આ સંતાનો માતાના નામથી ઓળખાતાં. ત્રીજા વર્ગની સ્ત્રીઓ તો વેશ્યાઓ જ હતી. આ સ્ત્રીઓ પરણી શકતી, ન્યારે બીજા વર્ગની સ્ત્રીઓને પગલુવાની મનાઈ હતી હિરોડોટસ નોંધે છે કે, “સુમેરમાં દરેક સ્ત્રીને પરણુતા

પહેલાં એક વાર દેવળમાં જઈને અભયપુરા પુરુષ સાથે સમાગમ કરવો ફરજિયાત હતું.” પણ આ રિવાજનો પુરાવો હજી મુધી મળ્યો નથી. એટલું ખરું કે સુમેરનાં દેવળોમાં અનેક દેવદાસીઓ હતી અને આ ધંધાને માનભયું સ્થાન હતું.

આર્થિક સ્થિતિ

ખેતી :

સુમેરની સમૃદ્ધિનો આધાર ખેતી અને વેપાર ઉપર હતો. તેઓ યોદ્ધસાધુપૂર્વક નહેરયોજના કરીને મજબૂત ધાન્ય ઉગાડતા. તેઓ જવ, મિલેટ ઉગાડતા. કાંદા તેમજ અન્ય શાકભાજી નહેરને કાઠે ધતાં. તેઓ ખજૂરની અનેક જાતો ઉગાડતા. સુમેરના લોકોના ખાણમાં ખજૂર મહત્વનો ભાગ ભજવતું.

મોટા ભાગની જમીન દેવળની માલિકીની હતી. રાજા તેમજ સૂબા-ઓને પણ પોતાની ખાનગી માલિકીની જમીનો હતી. આ ઉપરાંત, કેટલીક જમીન સામૂહિક માલિકીની હતી. જમીન ઉપર બધાના વ્યક્તિગત હક્કો સરખા હતા. દેશના એકેએક મુખ્યત્વે પોતાની માલિકીની થોડી જમીન તો હતી જ. જમીનના વેચાણ અને ખરીદ અંગેનું લખાણ અને તે ઉપર સાર્ક્ષાની સહી ફરજિયાત હતાં. એક જ નહેરમાંથી ખેતી માટે અનેકને પાણી મળતું એટલે જે જે લોકો એ પાણીનો ઉપયોગ કરતા તે બધા જ નહેરની ચાલુ હાલત માટે જવાબદાર હતા. નહેરને સાફ કરવાની જવાબદારી પણ બધાંએ સાથે જ ઉઠાવવાની હતી. કેટલાક જમીનદારો મજૂરો રોકીને પણ ખેતી કરાવતા. મજૂરોને પગાર પેટે જવ, શણ, પશુઓ તેમજ કોઈ વાર ચાંદી પણ ચૂકવવામાં આવતી. જે કોઈ ગરીબ માણસને ખેતી માટે બિયારણ કે ઓગરો વગેરે ખરીદવા માટે તેનું ખેતર ગીરે મૂકવું પડતું તો તેને લેણદાર સામે કાયદો રક્ષણ આપતો. ગરીબ માણસના પોતાના વાંક સિવાય જે પાક નિષ્ક્રમ નીવડતો તો તેને કરજના બ્યાગમાંથી છુટકારો મળતો. જમીન હોવા છતાં ખેતી નહીં કરવી તે મોટો ગુનો ગણાતો.

ખોરાક :

તેઓ જે ચપટા પથ્થરો વચ્ચે અનાજને દળીને તેનો લોટ બનાવતા. તેઓ ખજૂર અને લીલી દ્રાક્ષમાંથી દારૂ બનાવતા. * તેઓ

* 'ધી સુમેરિયન્સ' : સી. એલ. લેલી, પૃ. ૧૧૪.

ખૂરમાથી એક મધ જેવો પદાર્થ જેને આજના આર્યો “ડીઝ” કહે છે તે પણ બનાવતા દોર અને ઘેટા પામેથી તેમને પૂરતુ દૂધ મળી રહેતુ દૂધમાથી તેઓ માખણ અને પનીર બનાવતા નદી અને નહેરમાથી તેઓ માછલી પકડતા તે જમાનામા પણ માસનો ખોરાક પૈસાદારોને જ પરવડતો ગરીબ માણસ તો મુખ્યત્વે શાકાહારી જ રહેતો. ઉત્પવોના દિવસે ત્યારે બોગ ધગવાનો ત્યારે જ તે માસનો આહાર પામી શકતો આમ સુમેર ખોરાક પૂરતુ સ્વાવનબી હતુ

આમા પ્રદેશમા ઘેટા પુષ્કળ દોનાથી સુમેરના લોકોને જરિયાત કરતા પણ ઊન વધારે મળી રહેતુ આ ઉપરાત, દાપડ માટે શણ પણ ઉગાડનામા આવતુ સુમેરમા દેવગની સાથે સકળાયેના કાપડના ધણા કારખાના હતા આ ઉપરાત, ખાનગી કારખાના પણ ધણા હતા તેઓ કાપડ પરદેશ મોકલતા

વેપાર :

સુમેરના લોકોને ખોરાક અને કાપડ મિનાય બીજી બધી વસ્તુઓ બહારથી મગાવવી પતી તથા માન જંગમાર્ગે લાગતી હોડીઓમા લાવવામા આવતો કીટ અને સુનાદુર્ પ્રદેશમાથી ચિનાગિત, ઓમાનમાથી કોંકેસસ અને કોંકેસમાથી તાણુ, ઉત્તર સીરીસિયામાથી ચાદી, એમન, કેપાડોસીઆ, ખાણુ, અને સીગિયામાથી મોનુ, જેમેન, મીમરાન અને મુદ્દેનીસની ખીણમાથી ચૂનાના પથ્થર, ઈગ્નથી વૈદ્યખણિ લાવવામા આવતા હતા આ બધા કાચો માન મગાનીને તેના ઉપર સુમેરના દુગ્ધ કાળીગરો મુદ્દ કારીગરી નીને કરી પાઠો તે માન પરદેશોમા વેચના માટે મોકલતા આ ઉપરાત, તેઓ અનાજ તેમજ ખૂર પણ પરદેશ મોકલતા આની રીને સુમેરના લોકો આત્મપાસના પ્રદેશો ઉપર આત્મિક અને ગાંડીય અર્થોપરિતા બોગવના સુમેરની સ્ત્રીઓ પણ વેપાર દ્વામા પાવરથી હતી વ્યાપારી દ્વાર અર્જિત કરેની અસખ્ય તકતીઓ મળે છે આ તકતીઓ ઉપરનુ લખાણુ ચોક્કસપૂર્વક બખેનુ હોય છે દરેક લખાણુ ઉપર સાક્ષીની સહી આવશ્યક હતી જમા અને ઉધાગ પણ કાયદેસર રીને જ ચર્ચ શકતુ વ્યાજ પણ માવદાથી નિયતિત થયેનુ હતુ લખાણુ વગર વેપાર કરવો એ મોટો ગુનો ગણાતો અને તે માટે આકરી સજા કરવામા આતી

તે જમાનામાં ચપણી નાણુ ન હતુ તેથી જ્યાં વેપાર વસ્તુ-
વિનિમયથી જ આવતો ગ્યાનિક વ્યવહારમાં જવનુ ચપણુ હતુ. જન-
મોટી રકમ હોય અથવા ફર વેપાર ખેડવાનો હોય તો મોના અને ચાંદીના
દુકાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો દરેક લેવડદેવડ વખતે આ દુકાઓને
તોવવામાં આવતા

શ્રીઓ પણ પુરુષોની જેમ જ ખવન વેપાર કરી શકતી હશે તેની
સાબિતી સુમેરમાંથી મળી આવેલી શ્રીઓના નામવાળી અનેક વ્યાપારી
તકતીઓ પૂરી પાડે છે

સરકાર જાને પણ વેપારમાં જોડો રસ ધરાવતી, અને વ્યાપારી
પ્રવૃત્તિમાં સીવો ભાગ લેતી. સરકારે ધરખાણના, કોઠારોના, વહાણના અને
જમીનના ઓગામ ઓગા હર નક્કી કરેલા હતા. આ ઉપરાંત, સરકારે
શુદ્ધ જુઝા વર્ગના મજૂરોના, કારોગરોના પગારના દર પણ નક્કી કરેલા
હતા. જે કે આ દરો કેટલે અંગે અમલમાં મૂકી શકાયા હશે તેની તો કંપના
જ કરવી ગઈ પણ આનો ઉલ્લેખ મળે છે તે જ સુમેરના આર્થિક
તત્ત્વ ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

ધર્મ

સુમેરનો ધર્મ અનેકદેશવાદી હતો તેથી ત્યાં અનેક દેવો હતા. બધા
દેવોને આખા પ્રદેશમાં માનભર્યું સ્થાન હતું. આમ જનાં દરેક શહેરને
પોતાનો વડો દેવ હતો. ઇ. ત. બેબિલોનનો મરુદ, લાસાનો શમશ, ઉરનો
નન્નર, નિખુરનો એનથીય. શહેરનું મુખ્ય મંદિર મુખ્ય દેવને અર્પણ
કરવામાં આવતું. મોટા દેવળના ઓકમાં જ બીજા દેવોનાં દેવળ હતા.
કોઈક વાર નાના દેવને પણ સ્વતંત્ર દેવળ અર્પણ કરવામાં આવતું. પણ
આ બધા નાના દેવોનું ધ્યાન શહેરના સર્વોપરી દેવ કરતાં ગૌણ રહેતું.
આ સર્વોપરી દેવ ઓટલો મદાન હતો કે કોઈ સામાન્ય માનવી મીધો
તો તેની પાસે પટોચી જ ન શકે. તેથી દરેક માનવી આ ગૌણ દેવોની
મારફત જ સર્વોપરી દેવની પાસે પહોંચી શકતો.

સુમેરના દેવજોમાં વસતા દેવો મહાન પુરુષો જ હતા. તેઓ દેવળમાં
રહેતા અને સામાન્ય માનવીની જેમ જ ખાતાપીતા. તેઓ લક્ષ્મી ધરાવેલા
ભાગ આરોગતા, દેવદામીઓ જોડે સમાગમ કરીને બાળકો પણ ઉત્પન્ન
કરતા. તેઓ લગ્નના સમયમાં બરકર સાથે લગ્ન પણ જતા. લગ્નમાં
જ્યારે દુરમનોના દેવોને કેદ કરીને શહેરના મુખ્ય દેવળમાં લાવવામાં

આવે ત્યારે જ સાચી છત થઈ ગણાતી. આ દેવો તેમના લક્ષ્મીની સાથે જ દેશની સમૃદ્ધિ અને આપત્તિ બોગવતા. તેઓ સદ્ગુણીઓને સારો બદલો આપતા. અને દુર્ગુણીઓને દંડ હેતા.

દેવની પૂજા બોગ ધરાવીને કરવામાં આવતી. આ બોગ પાદરીઓ તેમજ દેવગોમાં કામ કરતા બીજા માણસો આરોગતા. તેમાં દાડ, બીઅર, દૂધ, રાંદી, ખજૂર તેમજ દરેક જાતના માંસનો સમાવેશ થતો. અમુક અમુક ઉત્સવોના દિવસે ખાસ પ્રકારના બોગો ધરાવવામાં આવતા. આ ઉપરાંત, પૂજા-પૂજનવિધિમાં મત્ર, તંત્ર ને જાદુનો પણ સમાવેશ થતો.

સુમેરના લોકો દેવજના ચોક્કમાં જિયુરત નામનું પાંચથી સત માણતું જાતું મકાન બાંધતા. આ મકાનને સૌથી ઉપલે માળે અમુક ધાર્મિક વિધિઓ કરવામાં આવતી, જે શહેરના લોકો દેવજની બહાર જોવા રહીને પણ જોઈ શકતા. સુમેરમાંથી મળી આવેલા શિક્ષાવેળો પરથી કહી શકાય કે પૂજા વખતે સુગંધિત દ્રવ્ય ધૂપ બાળવામાં આવતું. બોગ તરીકે પણ, પક્ષી, માછલી, પથ્થરના વાસણો, પ્રસાધનો, દાડ, ખજૂર, દૂધ, વગેરે ધરાવાતાં.

દેવજની અંદરની બીતો ઉપર ધાર્મિક ચિત્રો આલેખવામાં આવતા. દેવજના ગભગૃહમાં બોગ ધરાવવા માટે વેદી (altar) હોય છે. આ વેદીની પામે નાના નાના બાજઠો મૂકવામાં આવતા, તેના ઉપર બોગની વસ્તુઓ મૂકવામાં આવતી.

તેઓ નવા વરસની 'શરૂઆતમાં એક ઉત્સવ યોજતા. તેમાં એક નવયુવાન અને નવયુવતીને વિવિ માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવતાં, અને ઉત્સવ દરમિયાન તેમને ફળદ્રુપતાનાં દેવદેવી તરીકે ઓળખવામાં આવતાં. તે જાતેને સરધસાદારે બીજા દેવજોમાં થઈને જિયુરતમાં લાવવામાં આવતાં. ત્યાં તેમનું શારીરિક મિલન થતું. આ કર્તવ્ય પછી તેઓ મરી જતાં કે મારી નાખવામાં આવતાં અને દાટવામાં આવતાં. કબરમાં તેમની પામે જરૂરિયાતની ચીજો ઉપરાંત દાસ, દાસીઓ, સેનિકો, બાદ જોડેલી ગાડીઓ ઉપરાંત ઝવેરાત, મોનાચાંદીનાં વાસણો, સગીતના વાદ્યો, રમતગમતના સાધનો પણ દાટવામાં આવતાં. હિરમા જે સમૃદ્ધ કબરો મળી આવી છે તે કદાચ એમની જ હશે.

સુમેરના ધર્મમાં મુખ્યત્વે કુદરત-પૂજા હતી. જુદા જુદા દેવને કુદરતનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો અર્પણ કરેલાં હતાં. છ ત., ઈરીડુનો એન્કી પાણીનો અને

તે જમાનામાં ચલણી નાણું ન હતું તેથી અધે વેપાર વસ્તુ-
વિનિમયથી જ ચાલતો. ધ્યાનિક વ્યવહારમાં જન્મી ચાલુ હતું. બહુ
મોટી રકમ હોય અથવા ઘૂ વેપાર ખેડવાનો હોય તો મોના અને ચાંદીના
ટુકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. દરેક લેવડદેવડ વખતે આ ટુકડાઓને
તોલવામાં આવતા.

સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની જેમ જ અતંત્ર વેપાર કરી શકતી હશે તેની
સાબિતી સુમેરમાંથી મળી આવેલી સ્ત્રીઓના નામવાળી અનેક વ્યાપારી
તક્તીઓ પૂરી પાડે છે.

સરકાર જાતે પણ વેપારમાં જોડો રસ ધગવની, અને વ્યાપારી
પ્રવૃત્તિમાં સીધો ભાગ લેતી. સરકારે ધરભાડાના, કેદારોના, વહાણના અને
જમીનના ઝોજામાં ઝોજા દર નક્કી કરેલા હતા. આ ઉપરાંત, સરકારે
છુદા જુદા વર્ગના મજૂરોના, દારીગરોના પગારના દર પણ નક્કી કરેલા
હતા. જે કે આ દરો કેટલે અંગે અમલમાં મૂકી શકાય તેની તો ઠપ્પના
જ કરવી રહી. પણ આનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે તે જ સુમેરના આર્થિક
તંત્ર ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે.

ધર્મ

સુમેરનો ધર્મ અનેકેશ્વરવાદી હતો તેથી ત્યાં અનેક દેવો હતા. બધા
દેવોને આખા પ્રદેશમાં માનભર્યું સ્થાન હતું. આમ જનાં દરેક શહેરને
પોતાનો વડો દેવ હતો. દા. ત, બેબિલોનનો મર્દુક, લાસના શમશ, ઉરનો
નન્નર, નિપુરનો એનલીલ. શહેરનું મુખ્ય મંદિર મુખ્ય દેવને અર્પણ
કરવામાં આવતું. મોટા દેવળના યોગમાં જ ખીમ દેવોનાં દેવળ હતા.
કોઈક વાર નાના દેવને પણ સ્વતંત્ર દેવળ અર્પણ કરવામાં આવતું. પણ
આ બધા નાના દેવોનું સ્થાન શહેરના સર્વોપરી દેવ કરતાં ગૌણ રહેતું.
આ સર્વોપરી દેવ એટલો મહાન હતો કે કોઈ સામાન્ય માનવી મીધો
તો તેની પામે પહોંચી જ ન શકે. તેથી દરેક માનવી આ ગૌણ દેવોની
મારફત જ સર્વોપરી દેવની પામે પહોંચી શકતો.

સુમેરનાં દેવજોમાં વસતા દેવો મહાન પુરુષો જ હતા. તેઓ દેવળમાં
રહેતા અને સામાન્ય માનવીની જેમ જ ખાતાપીતા. તેઓ લોકોએ ધરાવેલા
ભોગ આરોગતા, દેવદામીઓ જોડે સમાગમ કરીને બાળકો પણ ઉત્પન્ન
કરતા. તેઓ લગ્નના સમયમાં લરકર સાથે લડવા પણ જતા. લગ્નમાં
જ્યારે દુશ્મનોના દેવોને કેદ કરીને શહેરના મુખ્ય દેવળમાં લાવવામાં

આવે ત્યારે જ સાચી છત થઈ ગણાતી. આ દેવો તેમના ભક્તોની સાથે જ દેશની સમૃદ્ધિ અને આપત્તિ ભોગવતા. તેઓ સદગુણીઓને સારો બદલો આપતા, અને દુર્ગુણીઓને દંડ દેતા.

દેવની પૂજા ભોગ ધરાવીને કરવામાં આવતી. આ ભોગ પાદરીઓ તેમજ દેવજોમાં કામ કરતા બીજા માણસો આરોગતા. તેમાં દારૂ, ખીચર, દૂધ, શેડી, ખજૂર તેમજ દરેક જાતના માંસનો સમાવેશ થતો. અમુક અમુક ઉત્સવોના દિવસે ખાસ પ્રકારના ભોગો ધરાવવામાં આવતા. આ ઉપરાંત, પૂજા-પૂજનવિધિમાં મંત્ર, તંત્ર ને જાદુનો પણ સમાવેશ થતો.

સુમેરના લોકો દેવજના ચોકમાં 'ઝિગરત નામતુ' પાંચથી સાત માળતુ 'ઝામુ' મકાન બાંધતા, આ મકાનને સૌથી ઉપલે માથે અમુક ધાર્મિક વિધિઓ કરવામાં આવતી, જે સહેરના લોકો દેવજની બહાર જતા રહીને પણ જોઈ શકતા. સુમેરમાંથી મળી આવેલા શિક્ષાત્રેઓ પરથી કહી શકાય કે પૂજા વખતે મુગધિત દ્રવ્ય ધૂપ બાળવામાં આવતું. ભોગ તરીકે પશુ, પક્ષી, માછલી, પથ્થરનાં વાસણો, પ્રસાધનો, દારૂ, ખજૂર, દૂધ, વગેરે ધરાવાતાં.

દેવજની અંદરની બાંતો ઉપર ધાર્મિક ચિત્રો આલેખવામાં આવતાં. દેવજના ગર્ભગૃહમાં ભોગ ધરાવવા માટે વેદી (altar) હોય છે. આ વેદીની પામે નાના નાના બાજઠો મૂકવામાં આવતા, તેના ઉપર ભોગની વસ્તુઓ મૂકવામાં આવતી.

તેઓ નવા વરસની 'શરૂઆતમાં એક ઉત્સવ યોજતા. તેમાં એક નવયુવાન અને નવયુવતીને વિધિ માટે ચૂટી કાઢવામાં આવતાં, અને ઉત્સવ દરમિયાન તેમને ફળદ્રુપતાનાં દેવદેવી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. તે બંનેને સરઘસાકારે બીજા દેવજોમાં થઈને ઝિગરતમાં લાવવામાં આવતાં. ત્યાં તેમનું શારીરિક મિલન થતું. આ કર્તવ્ય પછી તેઓ ભરી જતાં કે મારી નાખવામાં આવતાં અને દાટવામાં આવતાં. કચરમાં તેમની પામે જરૂરિયાતની ચીજો ઉપરાંત દાસ, દાસીઓ, સૈનિકો, બગદારીઓ ગાડીઓ ઉપરાંત ઝવેરાત, મોનાચાંદીનાં વાસણો, સંગીતનાં વાદ્યો, રમતગમતનાં સાધનો પણ દાટવામાં આવતા. ઊરમાં જે સમૃદ્ધ કચરો મળી આવી છે તે કદાચ એમની જ હશે.

સુમેરના ધર્મમાં મુખ્યત્વે કુદરત-પૂજા હતી. જુદા જુદા દેવને કુદરતનાં જુદાં જુદાં તત્ત્વો અર્પણ કરેલાં હતાં. દા ત., ધરીકુનો એન્કી પાણીનો અને

હાપ્સુનો દેવ, એનકીસ વરસાદ અને પવનનો દેવ, નાથુ વનસ્પતિનો દેવ, શમશ સૂર્યદેવ, ઇશ્તાર પ્રેમની દેવી. શહેરના સર્વોપરી દેવમાં ગૌણ દેવોનાં તત્ત્વો પણ સમાવતાં. આથી ઘણો ગોટાળો થતો. એક જ દેવ જુદા જુદાં શહેરોમાં જુદા જુદાં તત્ત્વો પણ ધારણ કરતો.

ધર્મગુરુઓ :

સુમેરનું રાજ્ય દેવસત્તાક હતું. શહેરનો મુખ્ય દેવ જ તેનો રાજા હતો. માનવ રાજવી તો ફક્ત દેવને નામે જ રાજ્ય ચલાવતો. તે દેવનો પ્રતિનિધિ હતો. આથી જ સુમેરના રાજવીઓને દેવત્વ અર્પણ કરવામાં આવેલું હતું. દેવળના મુખ્ય ધર્મગુરુનું રાજકીય મહત્ત્વ ખૂબ જ હતું.

સુમેરમાં રાજ્ય અને ધર્મ બંને એકબીજા સાથે એવાં સંકળાયેલાં હતાં કે રાજ્ય ધર્મગુરુઓ વડે ચાલતું, અને દેવળ એક રાજકીય સંસ્થા બની ગયું હતું. એટલે રાજ્યનો ધર્મ એ રાજકીય હથિયાર હતું.

ધર્મગુરુઓના ત્રણ વર્ગ હતા : બહુગરો, ભવિષ્યવેત્તાઓ અને ગાયકો. દરેક પ્રકારના અકસ્માત તથા અસામાન્ય બનાવોને તેઓ ભાવિનાં એંધાણ તરીકે ધટાવતા. ધર્મગુરુઓ પેઢી દર પેઢી અસામાન્ય બનાવોની તેમજ તેની સારીભાડી અસરોની નોંધ કર્યા કરતા. આવી રીતે ભવિષ્યકથનનાં પુસ્તકો લખાતાં. આ પુસ્તકોને આધારે ભવિષ્યવેત્તાઓ ભવિષ્યકથન કરતા.

હેટલીક વાર ધર્મગુરુઓ તાજા વધેરેલા ઘેટાના પિત્તાશયનું બારીકાઈથી અવલોકન કરતા. તેઓ એમ માનતા કે, જીવનું સ્થાન પિત્તાશયમાં છે. ધર્મગુરુ બાના અવલોકન પરથી દેવની ઇચ્છા બાણીને લોકોને કહેતા.

ઘણા ધર્મગુરુઓ ન્યાયાધીશ, લલિયા તેમજ શિક્ષકની ફરજને પણ બજાવતા. તેઓ દહીંને દવા પણ આપતા.

મરણોત્તર જીવન વિષેની માન્યતા :

મરણોત્તર જીવન વિષેની તેમની કલ્પના ઘણી જ અપ્રખર હતી. તેઓ સ્વર્ગ અને નરકમાં માનતા નહીં. તેઓ એમ માનતા કે, મૃત્યુ બાદ આત્મા બહુ જ ભલુંકર અને દુઃખી દુનિયામાં વસે છે.

આમ છતાં તેઓ એટલું તો ચોક્કસપણે માનતા કે શબની દફનવિધિ તો બરાબર થવી જ જોઈએ. તેઓ એમ પણ માનતા કે જો શબની પામે બોરાકપાણી મૂકવામાં ન આવે તો તેનો આત્મા મુસાફરોને

હેરાન કરે. આથી શબની પામે ખોરાકપાણી મૂકવાં તે શબને તેમજ હવિત મનુષ્યોને માટે પણ આવશ્યક હતું.

સુમેરના લોકો દેવોની આરાધના આ દુનિયાનાં ભૌતિક મુખો મેળવવા ખાતર જ કરતા.

શબને દફનાવવાની રીત :

હિરના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલી કબરો પરથી સુમેરના લોકોની શબોને દફનાવવાની રીત વિશે થોડું જાણી શકાય છે. આમાં દેટકીક કબરો સ્થાનિક રાજાઓની છે, જેમનાં નામ “સન્તઓની નામાવસિ”માં સમાવવામાં આવેલાં નથી.

રાજાના શબની દફનવિધિ વખતે અનેક માનવીઓનો ભોગ ધરાવવામાં આવતો હતો તેની સાબિતી કબરની અંદરથી મળી આવેલાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં હાડપિંજરો આપે છે.

સામાન્ય માનવીઓની કબરો સાદી જ હોય છે. તેમાં લગભગ પાંચ ફૂટ લાંબો અને ચાર ફૂટ પહોળો ખાડો જમીનની અંદર ખોદેલો હોય છે. આ ખાડામાં તળિયે સાદીમાં વીંટાળીને શબને સુવાડેયું હોય છે. આમાં કોઈ વાર લાકડાના માળખાવાળી સાદીની મડાપેટી પણ બનાવેલી હોય છે, તો કોઈ વાર લાકડાની મડાપેટી પણ હોય છે. શબને પગ વાળીને પડખામેર સુવાડેયું હોય છે. મોટે ભાગે જને હાથમાં પીવા માટેનું પવાયું (માટી, તાંબા કે પથ્થરનું) પકડાવીને હોઠ આગળ લાવવામાં આવેલું હોય છે. શબની પાસે તેની પોતાની માત્રિફીની વસ્તુઓ ઉપરાંત ખીશ વસ્તુઓ પણ મૂકવામાં આવેલી હોય છે.

સુમેરની કલા અને સ્થાપત્ય

કલા :

સુમેરના લોકો ધાતુકામમાં ધણા જ પ્રવીણ હતા. તેમની કબરોમાંથી સોનાચાંદીનાં ધરેણાં ઉપરાંત વાસણો, શસ્ત્રો, ઓળખરો, વગેરે ધણું મળી આવ્યું છે. તાંબું તેમની રાજાની વપરાશની ધાતુ હતી.

તેમની કબરોમાંથી કીમતી તેમજ અર્ધકીમતી પથ્થરો, કૂંડાં, પવાલાં, વગેરે પણ મળે છે.

તેઓ મિશ્રધાતુ એટલી ચોકસાઈથી હાળતા કે તે વસ્તુ નિરિયાતની

ચીજ ઉપરાંત સુંદર પણ બની જતી. મિશ્રધાતુમાંથી બનાવેલાં લાકાનાં પાનાં, કટાર, કુદાડી, વગેરે મળે છે. એક કબરમાંથી તો મોનાનો શિરદોષ પણ મળી આવ્યો છે.

સ્થાપત્ય .

સુમેરના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલા મહેલો, કબરો તેમજ દેવગૃહો તેના સ્થાપત્ય ઉપર ચારો એવો પ્રકાશ ફેકે છે. એક ગજમદેવ દીનના ખોદકામ દરમિયાન મળ્યો છે. તે ઘણો જ વિશાળ છે. તેમાં અનેક આંગણો છે. આ મહેલ કાંથી ઈટાથી બનાવેલો છે કાંથી ઈટાની ઉપની સપાટી ગોળાકાર છે. ઈટાનો આકાર પણ લબગોળ છે. પહોળી મીડી ઉપર ચઢીને તેના પ્રવેશદ્વારે પહોચાય છે. મુખ્ય ઓરડામાં અનેક ચાલકાઓની હારો આવેલી છે. આ ચાલકાઓ ઉપર છાપડુ ટેકવેલું છે.

મહેલની દીવાલો માનવઆકૃતિઓ, પગુઓની આકૃતિઓ, લગાઈના દેખાવો, ગ્રામ્ય જીવનના દેખાવો અંકિત કરીને સુરોલિન બનાવાઈ છે.

ઉરમાંથી ઘણી કબરો મળી આવી છે. સામાન્ય માનસીઓની કબરો સાદી જ છે. તેમાં જમીનની અંદર ચોરસ ખાડો ખોદેલો હોય છે. ખાડામાં તળિયે શબને સુવાડેલું હોય છે. સાદી કબરો પથ્થરની અથવા તો ઈટોની બાંધેલી હોય છે. આ કબરોમાં પણ જમીનની અંદર ખાડો ખોદેલો હોય છે. ખાડાની દીવાલો બળબટી હોય છે. તેનું છાપડું ધુમ્મટ આકારનું હોય છે. ઠોઠ વાર તેમાં કૃત્રિમ કમાન પણ બાંધેલી હોય છે. કબરની દીવાલમાં કંઈક બારણું પણ પથ્થર કે ઈટની કમાનોવાળાં હોય છે. કબરની દીવાલ તેમજ છાપરાના બાંધકામમાં માટી-ચૂનો (mud-mortar) વાપરેલો હોય છે. આખા ઓરડામાં ચૂનાનું પ્લાસ્ટર કરેલું હોય છે. આમ, સુમેરના મધ્યપનિઓ સ્થાપત્યમાં ચાલકા, કમાન, ધુમ્મટ, બોંયરાનો ઉપયોગ કરી જાણતા.

સુમેરના ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં અવ-ઉમેદનું દેવળ ખૂબ સરસ છે. આ દેવળ ઉરના પહેલા રાજર્વશ દરમિયાન બંધાયેલું છે. દેવળ પર્વત ઉપર બાંધેલું છે. પથ્થરનાં પગથિયાંવાળી મીડી ઉપર ચઢીને દેવળના પ્રવેશદ્વારે પહોંચી શકાય છે. મીડીને મથાળે લાકડાના ચાલકાવાજો ઝરખો છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ તાંબાના સિંહમુખ છે. મહિના બારણું ઉપર તાંબા ઉપર લાસુઈ અંકિત કરેલું છે આ ઇમારતની દીવાલ ગોળાકાર

સપાટીવાળી માટીની ઈંટોથી ચક્રવામાં આવેલી છે. તાંબા ઉપર વૃષભની આકૃતિનું લારકર્થ અંકિત કરીને દીવાલ ઉપર જડેલું છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, સુમેરમાં દરેક શહેરને પોતાનો છુટો સર્વોપરી દેવ હતો ને શહેરનું મોટામાં મોટું દેવગ આ દેવને અર્પણ કરવામાં આવેલું હતું. નેઓ દેવગના ચોકમાં ઝિયુરત નામની જંગી ઈમારત ચલુતા. તે શહેરની જગ્યામાં જંગી ઈમારત હોય છે, જેથી તેમાં સૌથી ઉપરે મજ્જે થતી ધાર્મિક વિધિઓ શહેરના લોકો દેવગની બહાર જમા રહીને પણ જોઈ શકે. મિસરના લોકોની પિરામિડની કંપના કદાચ આ ઝિયુરત ઉપરથી પણ સ્ફૂરી હોય. ઝિયુરતને છેક ઉપવા મજ્જા ઉપર પહોંચવા માટે બહારથી ગોળાકારે પગથિયાં હોય છે.

સુમેરના લોકો ગોળુ દેવદેવીઓ માટે નાનાં દેવગો પણ બાંધતા. આમાં ગર્ભગૃહ સંબંધોરસ હોય છે. દેવગના પ્રવેશદ્વારથી સીધી લીટીમાં ચણે દૂર વેદી પણ બનાવેલી હોય છે. આ વેદી ઉપર જે તે સંપ્રદાયની પ્રતિમા સ્થાપિત કરેલી હોય છે. કોઈક વાર આ વેદી ઉપર ચડવા માટે બાજુમાં પગથિયાં પણ હોય છે.

શિલ્પ :

સ્થાપત્ય જેવી જ કુનેહ તેઓ શિલ્પમાં પણ બતાવી શક્યા છે. શણી શુબ-એદ (Shub-ead)ની કબરમાંથી ચાંદીનું ગૌમુખ તેમજ ચાંદીના સિંહણ-મુખો પણ મળી આવ્યાં છે. તે ધણું જ સુંદર છે ને કારીગરની કુશળતાનો પરિચય આપે છે. મોનાચાંદીને મિશ્ર કરીને એમાંથી બનાવેલો ગધેડો પણ મળી આવ્યો છે, જે અતિશય સુંદર છે. આમ, તેઓ મિથ-ધાતુઓની શિલ્પકૃતિઓ કંઠારવામાં ધણું જ કુશળ હતા. તેમની કબરોમાંથી મળી આવેલાં સોનાચાંદીના વાસણો (જુઓ આકૃતિ ૮) તેમની કુનેહની સાબિતી આપે છે. એક રાગની કબરમાંથી વૃષભનું શિલ્પ પણ મળી આવ્યું છે. તે સુમેરના શિલ્પકારોની આવેબનસકિત અને સમ્પ્રભાજ્ઞતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ભાસ્કર્ય-ઉપસાવેલી આકૃતિઓ :

આની આકૃતિઓ કોતરવામાં સુમેરિયનો ઘણા કુશળ હશે, કારણ પથ્થરનાં કૂંગંઓ ઉપર પશુપક્ષીઓની આકૃતિઓ કોતરેલી હોય છે. તેમનાં દેવગની દીવાલો ઉપર પણ છવનપ્રસંગો આની આકૃતિઓમાં અંકિત કરેલા હોય છે. તેઓ દેવગમાં પણ, પક્ષી, માછલી, વગેરે આકારનાં તાલીએની બેટ

ધરતા. તે પરથી પણ જાણી ગયાય છે કે, તેઓ તેનાં ચિત્રો અંકિત કરી શકતા હશે.

શિક્ષણ, વિદ્યા અને સાહિત્ય

શિક્ષણ :

સુમેરના દેવજો વિદ્યાના કેન્દ્રો હતા. બધા નદી તે મોટા ભાગનાં દેવજો સાથે સાળાઓ સંજ્ઞાયેલી હતી. અહીં છોકરાછોકરીઓને લેખન-કલા શીખવવામાં આવતી આ કલા શીખ્યા પછી તેઓ લલિયા તરીકે કામ કરતાં અહીં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને કાયદાસિધ્ધિ શીખવવામાં આવતી. આ સિધ્ધિ ધાત્રી જ અધગી હતી, કાચુ તેમાં ધણુ બધા ચિત્રો મોટા ગમવાના રહેતા. આનું જ્ઞાન ફેરફારે આપવામાં આવતું નહોતું. પણ સુમેર વ્યાપારપ્રધાન દેશ હતો અને સુમેરના કાયદામાં જીવનના દરેક વ્યવહારનું લખાણ હોતું ફરિયાદ હતું તેથી ધંધાકારી લલિયાઓની તેમજ લખીવાંચી શકે તેવા નાગરિકોની સંખ્યા ધણી મોટી હતી.

સુમેરના ખેડકામ દરમિયાન શિક્ષણ અંગેની ધણી તકતીઓ મળી આવી છે. તે ઉપરથી થું અને કેરી રીતે શિક્ષણ અપાતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. સૌપ્રથમ મોટે કાચા માટે અલગથી ચિત્રોની યાદીઓ હોય છે. તે પછી અનુક્રમ પ્રમાણે સમૂહમાં ગોઠવેલાં ચિત્રોની યાદી હોય છે. તે પછી નાનાં નાના વાક્યો વગેરે થાય છે. વિદ્યાર્થી આગળ વધનાં ભાષાનું વ્યાકરણ શીખે છે. તકતી ઉપર પહેલાં વિદ્યાર્થીએ લખેલું લખાણ હોય છે. પછી શિક્ષક તેને સુધારે છે ને ત્યાર પછી વિદ્યાર્થી સુધારેલું લખાણ તકતીની બીજી બાજુ લખે છે.

ગણિત :

વ્યાકરણ શીખવાયા પછી વિદ્યાર્થીને ગણિતજ્ઞાન આપવામાં આવતું. ધણી તકતીઓ ઉપર. ગુણકાર-ભાગાકારના કોડા લખેલા મળી આવે છે. આ ઉપરાંત ધનમૂળ અને વર્ગમૂળ કાઢવાના કોડો પણ કેટલીક તકતીઓ ઉપર મળે છે. સાળામાં વિદ્યાર્થીને ભૂમિતિનું જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. કેટલીક તકતી ઉપર લગ્ન અને સંપત્તી યાદીઓ પણ મળી આવી છે.

સુમેરના લોકોએ તેમની ભાષાના શબ્દકોશ પણ તૈયાર કરેલો છે. આ શબ્દકોશમાં સામસામે સુમેરી અને મેસોટિક ભાષાના સમાનાર્થો આપેલા છે.

સુમેરમાં કેટલાક જીપુરુઓ દેવળમાં રહીને પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્યના ઉતારાઓ કર્યા જ કરતાં. આ ઉતારાઓને દેવળના પુસ્તકાલયમાં સંગ્રહવામાં

આવતા. આ ઉપરાંત, તેઓ મંત્રનંત્રનાં પુસ્તકો પણ તૈયાર કરતા. ધર્મગુરુઓએ આપેલા ચુકાવોની પણ તેઓ નોંધ રાખતા. કેટલાક ઉત્સાહી લલિયાઓ પ્રાચીન શિલાલેખોની ઇંટ કે પથ્થર ઉપર નકશ પણ કરતા. આવા લલિયાઓની મહેનતને લીધે જ સુમેરના લોકોના રોજિંદા કાર્યક્રમ વિશે વધારે જાણી શકાયું છે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સરકારી નોકરીમાં જતા, તેા કેટલાક ખાનગી ધંધાઓમાં જોડાતા. કેટલાક ધંધાદારી નિષ્ણાંતો જેવા કે વેદો, અથપતિઓ, વગેરે દેવળની સાથે જ સંકળાયેલા રહેતા. ધણી તકતીઓ ઉપર શહેરોના, ધરોના, દેવળોના, જાગીરોના નકશા મળે છે.

ધૈદકવિદ્યા :

આ વિદ્યામાં વાદકાપ, જાદુ અને મંત્રતંત્રનો શંભુ-મેળો હતો. મોટે ભાગે ધર્મગુરુઓ અને જાદુગરો (ધર્મગુરુઓનો જ વર્ગ) દ્વારા આપતા. તેમનું શરીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અત્યપરિમિત હતું. તેથી આવા વેદોથી જનતાને ખચાવવા માટે કાયદાએ ગ્રહણ આપ્યું હતું. વાદકાપમાં પણ વેદો પોતાની જાતે જ જોખમ ખેડવાનું હતું. આમાં નિષ્ફળતા મળે તો વેદને બારે સળ કગ્ગામાં આવતી. દા. ત, વેદે કરેલું આખનું આપરેશન નિષ્ફળ જાય અને દર્દી આખ ગુમાવે તો સળ તરીકે વેદની આખ કાઢી લેવામાં આવતી. વાદકાપ દરમિયાન જે દર્દીનું મૃત્યુ થતું તો વેદના દાય કાપી નાખવામાં આવતા. આથી બારે સળની ખીકને લઈને વાદકાપ-નિષ્ણાંતો છરી કગ્ગાં મંત્રતંત્રનો ઉપયોગ કરવાનું જ યોગ્ય માનતા.

ખગોળશાસ્ત્ર :

તેમને ખગોળશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન હતું. ધર્મગુરુઓ દેવળમાં રહીને આકાશનું અવલોકન કર્યા કરતા. તેમણે પંચાંગ પણ બનાવ્યું હતું. તેમણે વરસને ચાંદ્ર મહિનાઓમાં વહેચી નાખ્યું હતું. એક મહિનાના દિવસ ત્રીસ હતા. ધર્મગુરુઓ આ પંચાંગનો સૌર વર્ષ સાથે મેળ ખેસાડવા દર ત્રણ કે ચાર વર્ષે એક મહિનો ઉમેરતા. મહિનાઓનાં નામો ખેતી અને ધાર્મિક ઉત્સવો ઉપરથી પાડવામાં આવતાં. સુમેરમાં દરેક શહેરમાં મહિનાઓનાં નામ જુદાં જુદાં હતાં. વર્ષનું નામ પણ મહત્વના બનાવ ઉપરથી પાડવામાં આવતું.

ગાણતંત્રજ્ઞાન :

આ વિષયની અનેક તકતીઓ મળી છે જેના ઉપર ગુણાકાર-ભાગાકાર કરેલા છે. ગણિતનો એકમ ૩૬૦ નો હતો. વર્તુળના ૬૦ ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા તેમાં કયાકે, મિનિટ અને મેકડનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો તેઓ મૂર્ધઘટિકાપંત્ર અને જ્વઘટિકાપંત્રનો ઉપયોગ કરતા.

વજનનો એકમ “મીના” હતો. ૧ “મીના” = ૬૦ ‘શેકલ’ એ પ્રમાણમાપ હતું

ભૂગોળ :

સુમેરના લોકોએ સૌ પ્રથમ વિશ્વનો નકશો દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં અક્ષાંશ સારગોળની વિગતવારતાઓ બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

લિપિ :

સુમેરના લોકો દ્વાયરઘાટની કીવાક્ષર લિપિમાં લખતા તેમાં પ્રાચીનતમ શિક્ષાલેખો પૃથ્વર ઉપર કોતરેલા છે. આ શિલાલેખોતો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૩૬૦૦ નો છે. લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૦૦ થી માટીની તકતીઓ મળે છે. તેમણે ચોક્કસ અણીવાળી બરુની સળીથી માટીની બીની તકતીઓ ઉપર લખવાનું શરૂ કર્યું. લખાણ પૂરું કર્યા પછી આ માટીની બીની તકતીને પકવવામાં આવતી આ પદ્ધતિને લઈને જ તેમના લખાણો આજ સુધી ટકી શક્યા છે. સુમેરની આ જાતની લખાણપદ્ધતિ માનવજાતને ઉત્કૃષ્ટ ચેટ ધરાવી શકાય

તેમનું લખાણ જમણી બાજુથી ડાબી તરફ જતુ. + આપણા જાણવા પ્રમાણે બેબિલોનના લોકો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ લખવામાં સૌપ્રથમ છે.

સાહિત્ય :

સુમેરના સાહિત્યે ધર્મની પ્રેરણા ઝીંપી હતી. તેમના સાહિત્યની બે પુરાણકથાઓ મળી આવી છે આ પુરાણકથાઓ એસિગિયાના પુસ્તકાવય-માથી મળી આવી છે આ મહાકાવ્યો તે (૧) ઉત્પત્તિ અને પ્રજાવની

પુરાણકથા, (૨) એટનાની પુરાણકથાઓ. બેબિલોન-એસિરિયાના સાહિત્યમાં પણ સુમેરના સાહિત્યના જ ઉત્તાગ કરવામાં આવેલા છે. સુમેરના દેવાને બદલે બંનેએ પોતાના દેવાનાં નામો મૂકેલાં છે.

જૂના કરારમાંની દિશુવાર્તાઓનું પ્રેરણામ્થાન પણ આ બે મહાકાવ્યો જ છે.

સર્જનની પુરાણકથા :

આમાં મુખ્યત્વે વરસાદ અને સૂકી ઋતુના વાગફેરા બતાવવામાં આવ્યા છે. સૌપ્રથમ વિશ્વમાં જળમય અધકાર (watery chaos) હતો. તે વખતે વર્ગ, સૂકી જમીન, દેવો કંઈજ નહોતું. પછી દિઆમટ આખુએ દેવો બનાવ્યા. પણ દેવાની મહાનતાની તેને ખીક લાગવા માડી અને લડાઈ થવા લાગી. પરિણામે ઈઆ (Ea) (બેબિલોનનો મદુ'ક)એ દિઆમટનો નાશ કર્યો, અને અધકારમાંથી વ્યવસ્થા આપી. પછી દેવોએ સ્વર્ગ બનાવ્યું અને દિઆમટના શરીરમાંથી પૃથ્વીનું સર્જન કર્યું. આ પછી દેવોએ સ્વર્ગીય પદાર્થો (heavenly bodies) અને ઋતુઓનું નિર્માણ કર્યું. તેના લોહી અને અસ્થિમાંથી મનુષ્ય ઉત્પન્ન કર્યો. મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ તેઓ દેવની પૂજન્યાકરી કરે તે હતું.

પ્રલયની પુરાણકથા :

આની વાર્તામાં સુમેરનો ઇતિહાસ આપેલો છે. સુમેરમાં એક વાર એટલું જળરહસ્ત પૂર આવ્યું હતું કે તેમાં જનમાત્રની લાપંકર ખુવારી થઈ હતી. તેની અસર ઘણી જાંડી પડી હતી. તેને ઐતિહાસિક સિમાચિહ્ન તરીકે ઘટાવી શકાય. આ જળપ્રવય પહેલાં સુમેરના રાજવંશના આઠેક રાજાઓ થઈ ગયા. આ જળપ્રલયની વાત બેબિલોનના સાહિત્યમાં તેમજ ઓ'ડ ટેબલેટમાં પણ નોંધવામાં આવી છે. સુમેરના પુરાતત્ત્વ અવશેષો પણ આની સાબિતી આપે છે; કારણ ઘણા રાહેરોના ખોદકામ દરમિયાન જાડા માટીના ચરની ઉપર અને નીચે માનવવસવાટના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

સુમેરની સંસ્કૃતિનું મૂલ્યાંકન :

સુમેરનો ઇતિહાસ એટલે આજથી લગભગ ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલી માનવજાતિનો ઇતિહાસ. આ સંસ્કૃતિએ માનવીની સંસ્કૃતિ તરફની આગેકૂચમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે.

બેબિલોન, એસિરિયા, મિસર, વગેરે દેશોએ ગ્રેસલાના જન્મ ગુમેર પાસેથી જ પીધાં છે.

ઉરમાથી મળી આવેલી પ્રાચીનતમ શાદી કબરોનો સમય ઈ. પૂ. ૩૫૦૦ નો આડી રાકાયો છે. ઉરની આ કબરો મિસરના પહેલા રાજવંશ કરતાં પણ જૂની છે.

સુમેરના શબ્દો અને સુમેરનો વેપાર દીગ્રીસ અને યુફ્રેટીસની ખીણમાં જ નહીં, બલકે સીરિયામાં થઈને છેક એશિયા સુધી વિસ્તરેલો હતો.

કીશાકરગિપિની ભેટ તેમણે જ સૌપ્રથમ માનવજનને આપી. નગરરાજ્યોની કલ્પના પણ તેમણે જ આપી. સોનાચાંદીને મૂલ્યમાન તરીકે વાપરવાની શરૂઆત કરનાર તેઓ જ હતા.

આ ઉપરાંત, તેઓ વ્યાપારી કરારો કરવામાં, કાયદો આપવામાં, ઉત્પત્તિ અને પ્રકાયની પુરાણકથા લખવામાં, શાળાઓ ખોલવામાં, ઘરેણું બનાવવામાં, શિપો કંડાવવામાં, દેવો, રાજમહેલો અને કબરો બાંધવામાં, રથાપત્યમાં ધાંજલા, ભોંયગં, કમાનો, ધુમટ, વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં સૌપ્રથમ હતા.

મિસરના લોકો તેમના સુવર્ણકાશમાં પણ સુમેરના લોકો જેવા સારા વાંસલા (adzes) કે ખાંચવાળી કુદાડી (socketed axe) બનાવી શક્યા નથી. મિસરમાં કુંભારના ચાકનો ઉપયોગ છેક પ્રાચીન રાજ્ય દરમિયાન શરૂ થયો હતો, જ્યારે સુમેરના લોકો સંક્રમણ પહેલાં તે વાપરતા હતા. મિસરે રાજ મીનીસના વખતમાં જ્યારે સંસ્કૃતિની શરૂઆત કરી ત્યારે મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ તો જૂની પણ થઈ ગઈ હતી.

સુમેરે પોતાની સંસ્કૃતિનો વિકાસ પોતાની મેળે અને પોતાની રીતે કર્યો હતો. જ્યારે મિસરે પરદેશી સંસ્કૃતિમાંથી—સીધી કે આડકતરી રીતે મેસોપોટેમિયાની—ગ્રેસલા મેળવી હતી.

સુમેરના જ પ્રાચીન કાયદાઓ સહેજ ફેરફાર સાથે બેબિલોનમાં અપનાવાયા હતા. દેવોનાં પણ ફક્ત નામ જ બદલવામાં અચળં હતાં. સુમેરની ભાષા પડતી મુકાઈ હતી, પણ તેના સાહિત્યના સેમિટિક ભાષામાં અનુવાદો કરવામાં આવ્યા હતા. સુમેરની કલાએ પણ પોતાની પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓ બજાવી રાખી હતી.

આમ, બેબિલોન અને એસિરિયાની સંસ્કૃતિને પ્રેરણાના પાન તો સુમેરે જ પાયા હતાં.

સુમેરના લોકોનો પૃથ્વી ઉપરથી નાગ થવા પછી પણ તેમની સંસ્કૃતિ લગભગ પંદરમો વર્ષ લગી ટકી રહી એટલે એક રીતે જોતા તો સુમેરનો રાજકીય પરજય તેની સંસ્કૃતિના નિમ્ન આગળ ગૌણ જ છે.

બેબિલોન અને એસિરિયાએ સુમેર પામેથી મેળવેલો સંસ્કૃતિનો ચારમો પશ્ચિમના દેશોને પણ આપ્યો એશિયામાઈનોરના દિનાર્ષિ લોકોએ સુમેરની ક્રીનાક્સરવિધિ અપનાવી. મીગિયાની નળાકાર મુદ્રાઓનો આકાર અને લક્ષ્ય મેમોપોટેમિયામાંથી જ લીધેના છે. કક્ષામીયના સિલ્કોનું પ્રેરણાસ્થાન એમિગિયામાં થઈને સુમેરમાં જ છે. આનો અર્થ એ નથી થતો કે, આ બધા દેશોએ સુમેરની જ નકલ કરી છે. દરેકે પોતપોતાની રીતે ક્યાનો વિકાસ કરેલો છે, જ્યાં, સુમેરની પ્રભુાનિકાની તેમના ઉપર જાંડી ઝાપ પડેલી છે.

મેમિટિક લોકોએ સુમેરની ઉત્પત્તિ અને પ્રવચની પુરાણકથા અપનાવી અને તેમના દ્વારા ચર્હદીઓએ પણ આ જ કથાઓમાંથી પ્રેરણાનાં પાન પીધા મોઝીઝના કાવદાઓ, સુમેરના કાવદાઓ જે હેમુગામીએ પોતાના કોડમાં અપનાવેના હતા, તેને આધારે જ લખયેલા છે. ચર્હદીઓએ સમાજ-જીવનના આર્થો પણ સુમેર પામેથી જ મેળવેલા છે.

આત્મા નુધી આપણે દરેક કલાનું ઉદ્ભવગ્રથાન ત્રીસમાં જ જોતા હતા પણ સુમેરના દનિકાસ દ્વાગ હવે આપણે જાગી શકીએ છીએ કે, ત્રીસે લીડીઆ, દિનાર્ષિ, કીનિશિયા, ક્રીટ, બેબિલોન અને મિસર પાસેથી પ્રેરણા મેળની હતી, અને આ બધા દેશોનું પ્રેરણાગ્રથાન સુમેર જ હતું.

બેબિલોનની સંસ્કૃતિ

માનવસંસ્કૃતિના વહેણ ઉરથી બેબિલોન અને ત્યાંની નીનીવેહ, પરમીપોલીસ, સાગડીસ, મિસિટસ, મિસર, કીટ, ગ્રીસ અને રોમ સુધી વહુઅટક્યા વહા.

અત્યારે પ્રાચીન બેબિલોનના ખડેર આગળ ઊભા ગહીને કોઈ પણ માનવી માની જ ન શકે કે, આ સહેજ એક એવા મોટા સામ્રાજ્યની ગળવાનીતું શહેર હતું કે જ્યાં સાચા અર્થમાં ખગોળવિદ્યા, તર્જાબીજ્ઞાન અને ભાષાશાસ્ત્રનું સર્જન થયું. બેબિલોને જ માનવજાતને સૌપ્રથમ ધારાસહિતા આપી. ગ્રીક લોકોને ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો શીખવાડનાર પણ તેઓ જ હતા. યહૂદીઓને પુરાણ-કથાઓનો વારસો આપનાર પણ તેઓ જ હતા.

ભૂમિ :

ઐતિહાસિક રીતે એમ કહી શકાય કે અછકડ અને સુમેરના સંમિશ્રણમાંથી બેબિલોનનું સર્જન થયું હતું. સુમેરના ઇતિહાસમાં આપણે આગળ જોઈ ગયા કે અછકડના મેમિટિક લોકો સુમેરના મિન સેમિટિક લોકો કરતાં વધારે બળવાન હતા તેથી હેવટ રાજકિય વિજય તેમને મળ્યો હતો. અછકડના મેમિટિક લોકોએ સુમેરના મિન-સેમિટિક લોકો ઉપર વિજય મેળવી નીચલા મેમોપોટેમિયામાં યુદ્ધેડીસ નદીને કિનારે આવેલા બેબિલોનમાં રાજધાનીતું શહેર વસાવ્યું હતું.

લોકો :

બેબિલોનના લોકો મેમિટિક લોકો જેવા દેખાવના હતા. તેઓ ૨ ગે કાળા, કાળાવાળાવાળા અને પુરુષત્વની નિશાની રૂપે ઘણે ભાગે દાદી રાખવાવાળા હતા. તેઓ ઘણી વાર માથે વીંગ પણ પહેરતા. પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ લાંબા વાળ રાખતા. ઘણી વાર તો પુરુષો લાંબા વાળના કુંદાં પણ રાખતા તેઓ મગધિન અત્તરો વાપરતા.

રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા

હેમુરબી :

તેમને સૌથી પહેલો મહાન રાજા હેમુરબી હતો. તે ઈ. પૂ. ૨૧૨૩ થી ૨૦૮૧ માં ચર્ચ ગયો. તેણે તેનાં તેંતાણીય વર્ષના લાંબા રાજ્યકાલ દરમિયાન પરસ્પર લડાઈઓ કરતાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને એકત્રિત કર્યાં અને તેમની વચ્ચે શાંતિ સ્થાપી. બેબિલોનમાંથી મળી આવેલી તક્તીઓ તેમજ શિક્ષણોમાં તેને શક્તિશાળી અને મદાપ્રતાપી યુવાન રાજા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

આ રાજ્યએ જે ધારાસંહિતા ધડી તેના અમલ દ્વારા તેણે પોતાના મહાન સામ્રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપી.

હેમુરબીએ કૌશ અને ધ્રિનના આખાત વચ્ચે એક મોટી નહેર ખોદાવી હતી. આ નહેર દ્વારા કેટલાય એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું. આ ઉપરાંત, ધર્મગુરુઓને ખુશ કરવા તેણે અનેક દેવળો અને કિલ્લાઓ બંધાવ્યાં હતાં. તેણે બેબિલોનના પાદરીઓને ખુશ કરવા માટે દેવ મહુક અને તેની પત્ની માટે એક ભવ્ય દેવળ અને અનાજ સંગ્રહવા માટે મોટો કોઠારબંધાવી આપ્યાં હતાં. આવી રીતે તે ધર્મગુરુઓમાં અને લોકોમાં પ્રિય બન્યો હતો. વેરાની આવકમાંથી તે કાયદો અને વ્યવસ્થા જનજનનાર અધિકારીઓને પગાર ચૂકવે, અને બાકીની રકમ શહેરને સુંદર બનાવવા ખર્ચે. તેણે ઠેકઠેકાણે રાજમહેલો અને દેવળો બંધાવ્યાં હતાં. તેણે એક પુત્ર સુદ્દીસ નદી ઉપર બંધાવ્યો હતો, જેથી નદીને બંને કિનારે શહેરનો વિકાસ થાય. આમ, લગવાન ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે બેબિલોન પ્રાચીન જગતનું અતિસમૃદ્ધ શહેર બની ગયું હતું.

કેસાઈટ આક્રમણ :

ઇતિહાસનો એક સિદ્ધાંત છે કે જે સમૃદ્ધિ દેશનો, ક્ષાનો, વિશાનનો, સાહિત્યનો વિકાસ કરે છે તે જ સમૃદ્ધિ દેશના વિનાશનું પણ કારણ બને છે. બેબિલોનનું પણ તેમ જ ચલુ. સમૃદ્ધિ વધતાં લોકો એકબીજાની બન્યા. શાંતિને લીધે લગાયક પ્રવૃત્તિઓ લગભગ બંધ પડી. તેથી લોકો સુંવાળા બન્યા. પરિણામે વધારે શક્તિશાળી લોકોના દુર્મસાઓનો ભોગ બન્યા. બેબિલોનની સમૃદ્ધિથી લગભગને પૂર્વમાંથી કેસાઈટ નામ પડારીની

જનિના લોકો ચડી આગા. હેમુરખીના મૃત્યુ પછી ફક્ત આઠ જ વર્ષમાં કેસાઈટ લોકોએ વારવાર હુમલાઓ કરીને બેબિલોનના લોકોને હરાવ્યા. કેસાઈટ લોકો વિજય મેળવીને બેબિલોનમાં ઠિચર થયા.

કેસાઈટ લોકો બિનબેબિલિક જનિના હતા. તેમના લગભગ ઇસો વર્ષના શાસન દરમિયાન પ્રવર્તેલી અધાધૂધીને લીધે બેબિલોનની કક્ષા અને વિસ્તારનો વિકાસ અટકી ગયો. મિસરવાસીઓએ જેમ હિક્સોસ લોકોને હાંકી કાઢ્યા હતા તેવી જ રીતે ઇમો વર્ષના અમલ બાદ બેબિલોનના લોકોએ તેમને તગડી મૂક્યા. આ પછી પણ ગાદી ઉપર આવેલા બેબિલોનના રાજાઓના અમલ દરમિયાન પણ લગભગ ચારસો વર્ષ લગી અરાજકતા અને ગેરવ્યવસ્થા જ પ્રવર્ત્યાં. આથી નાનીવેહના રાજાઓએ બેબિલોનને તેમની રાજ્યસત્તા નીચે આણ્યું. પણ એસિરિયાના રાજા સેનાચરીબના અમલ દરમિયાન જ્યારે બેબિલોને બળવો કર્યો ત્યારે આ રાજાએ બેબિલોનનો સમૂળગો નાશ કર્યો. પણ મીડીસ લોકોની વધતી જતી સત્તાને લીધે એસિરિયા નગણું પડ્યું. આ તકનો લાભ લઈ મીડીસ લોકોની મદદ લઈ બેબિલોનના રાજા નેબોપેલેઝારે બેબિલોનને સ્વતંત્ર કર્યું અને સ્વતંત્ર રાજવંશની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેના પુત્ર નેબુશદ્નેઝાર ખીજે રાજગાદી ઉપર આવ્યો.

નેબુશદ્નેઝાર :

હેમુરખી પછીનો આ ખીજે મહાન રાજા થઈ ગયો. આ રાજા પણ ખૂબ જ શક્તિશાળી અને મુત્સદ્દી હતો. જ્યારે તેને ખજાર પડી કે મિસર અને એસિરિયા બેમાં મળીને બેબિલોનને ફરીથી ખંડિયું રાજ્ય બનાવવા કાવતરું કરી રહ્યાં છે ત્યારે તેણે કંઈમિશ આગળ મિસરના સૈન્યનો ધાણુ ઠાઠી નાખ્યો. તેણે પેલેસ્ટાઈન અને સીરિયાને પણ પોતાના અમલ નીચે આણ્યાં. તેના વખતમાં બેબિલોનના વેપારીઓ ઈરાનના આખાતથી તે છેક ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી વેપાર કરતા.

નેબુશદ્નેઝારે વેપાર અને વેરાની આવક વડે રાજવંશની તરફ રહેરહે ઉમારતોથી રાજ્યપ્રસ્થાનો શક્ય તેટલો પ્રયાસ કર્યો. તેણે લગભગ તેંતાળીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે આખા નગરને ફરતી ઇંધન માઈક્રિ લાંબી દીવાલ બંધાવી. આ દીવાલની પહોળાઈ એટલી હતી કે તેના ઉપર ચાર ચોક્કાવાગે રથ આસાનીથી જઈ શકે.

મેમોપોટેમિયામાં પથ્થરની અજીતને લીધે બધી મ્હારતો ઈટોની બનાવવામાં આવતી. મેમોપોટેમિયાના કુશળ કારીગરો ઈટો ઉપર ટાઇલ્સ જેવો ચળકાટ લાવી શકતા અને તેના ઉપર બૂરો, પીંગો કે સફેદ રંગનો એતેમક ચિત્રાવતા. આ ઈટો ઉપર તેઓ પ્રાણીઓનું ભાસ્કર્ય પણ અંકિત કરતા. બેબિલોનના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલી મોટા ભાગની ઈટો ઉપર “હુ” નેબુસદ્દેઝાર હુ”, બેબિલોનનો રાજા” આવું કોતરેલું છે.

પરંપરા અને ડેનિયલનું પુસ્તક (Book of Daniel) નેધિ છે કે નેબુસદ્દેઝાર તેના સુવ્યવસ્થિત રાજ્યઅમલ બાદ, શહેરને રસ્તાઓ, મહેલો અને ચોપન (૫૪) દેવોનો બંધાવીને દેવોને અર્પણ કર્યા બાદ, પાગલ થઈ ગયો હતો. તે પોતાની જાનને પશુ લેખનો, ચારે પગે ચાલતો અને ઘાસ ખાનો થઈ ગયો હતો. જો કે આ નોંધના ખીજ પુરાવા મળતા નથી. લગભગ ચાર વર્ષ સુધી બેબિલોનના ઇતિહાસ અને સરકારી દસ્તાવેજોમાંથી તેનું નામ હુત થઈ ગયું. ત્યાર પછી થોડો વખત તેનું નામ દેખાયું પણ પછી તો તે મૃત્યુ પામ્યો.

આ મહાન ગળના મૃત્યુ બાદ ફક્ત ત્રીસ જ વર્ષના ગાળામાં સારાયે સામ્રાજ્યના પાયા ડગમગી ગયા.

આ પછી ગાદી ઉપર આવેલા નબોનિડે સત્તર વર્ષ રાજ્ય કર્યું પણ તેણે રાજ્ય કરતા સ્થાપત્ય પ્રત્યે જોડો રસ દર્શાવ્યો. તેણે પોતાની રાજકીય પદ્ધતિના ભોગે સુમેરના પુરાતત્ત્વ અવશેષોનું ખોદકામ કરાવ્યું. રાજ્ય તરફની બેદરકારીને લીધે તેનું લશ્કર અત્યંત ઘટ્ટાઈ ગયું, વેપારીઓ પણ દેશદાઝ બૂકીને પેસા કમાવા માંડ્યા, લોકો પણ બે પેસા કમાવામાં અને આનંદ કરવામાં લડવાની દડા બૂકવા લાગ્યા. ધર્મગુરુઓ રાજાના બેધાનપણનો લાલ ઉઠાવી વધારે ને વધારે સત્તા જમાવી દેવળનો ખજાનો ભરવા લાગ્યા. દેવળની આ સમૃદ્ધિએ પરદેશી આક્રમણકારોને લલચાવ્યા.

પરશધીનતા :

ન્યારે ઈરાનનો રાજા સાથરસ તેના હસાયેલા યોદ્ધાઓને લઈને બેબિલોનને દરવાજો આવીને બોલો રહ્યો ત્યારે ધર્મગુરુવિરોધી લોકોએ તેનો સત્કાર કર્યો અને તેના અમલનો સ્વીકાર કર્યો. લગભગ બસો વર્ષ લગી ઈરાને બેબિલોનને પોતાના મહાન સામ્રાજ્ય સાથે મેળવી દઈને તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું.

ત્યાર પછી એલેક્ઝાંદર આવ્યો. નેણે પણ બેબિલોન ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેણે આખું પશ્ચિમ એશિયા જીતી લીધું. આ રાજા નેબુધનેઝરના રાજ્યમહેલમાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

રાજ્યતંત્ર :

બેબિલોનનું રાજ્યતંત્ર હેમુરબીએ આપેલી ધારાસંહિતાને આધારે ચાલતું હતું.

આ સંહિતા ૧૯૦૨માં 'બુસા'માંથી મળી આવી છે. આ સંહિતા ડિઓરાર્કટના નગાદાર પર્યટર ઉપર લખેલી છે. તેને વિજયના પ્રતીકરૂપે બેબિલોનથી એકમ લઈ જવામાં આવી હતી. આ સંહિતા મોઝીઝની માફક હેમુરબીને મગેલી સ્વર્ગીય બેઠ હતી. આના ઉપર એક બાળુ રાજા સૂર્યદેવ શમશ પામેથી તે સ્વીકારતો હોય એવું ચિત્ર અંકિત કરેલું છે. આ ચિત્રની નીચે બેબિલોનની કીલાકરકિપિમાં લખાણ લખેલ છે. આ સંહિતાની શરૂઆત દેવોની સ્તુતિથી શરૂ થાય છે. તે પછી જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ. જેવાં કે વેપાર, ધંધો, કુટુંબ, લગ્ન, જામીર, ન્યાય, વગેરેને સ્પર્શના કાયદાઓ આપેલા છે. સાથે સાથે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને કુર અને ઘાતકી શિક્ષાઓ પણ ફરમાવવામાં આવી છે. આમાં બધા મળીને બસોપચારી (૨૮૫) કાયદાઓ લખેલા છે. કાયદાનું આવું સુમદ્દ લખાણ માનવકૃતિદાસમાં સૌપ્રથમ મળે છે.

બેબિલોનની સંસ્કૃતિ વિશે વધારેમાં વધારે [માહિતી આ સંહિતા દ્વારા જ મળે છે.

રાજ્યતંત્રના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર રાજા બિરાજતો હતો. તે પોતાના ધારે તે પુત્રને ગાદી આપી શકતો. આથી દરેક પુત્ર પોતાને રાજગાદીનો વારસ માનતો. અને જેની અપેક્ષા નિષ્ફળ નીવડતી તે ગળનો દુશ્મન બની જતો. આમ છતાં, બેબિલોનની રાજ્યવ્યવસ્થા (સરકાર) રાજ્યે નિયુક્ત કરેલા કેન્દ્રીય તેમજ સ્થાનિક વહીવટદારો વડેસારી ચાલતી. વહીવટદારો ઉપર પ્રાંતીય તેમજ શહેરસુધગાર ખાતાના વડાઓનો અંકુશ રહેતો.

રાજા તેમ જ વહીવટદારો હેમુરબીએ આપેલી ધારાસંહિતાના આદેશ સુચ્છ રાજ્ય ચલાવતા.

આ સંહિતામાં કાયદાઓ ખૂબ જ કડક હતા. શિક્ષાઓ પણ તેવી જડતી. ઘણી વખત અગ્નિપરીક્ષા પણ લેવામાં આવતી. દા. તં.

બેબેલ સ્ત્રીને યુદ્ધેડીસમાં કુળકી મારવાની સજા કરવામાં આવતી; જો તે સહીસલામત બહાર નીકળે તો નિર્દોષ પુરવાર થતી. અહીં પણ સુમેરની જેમ ન્યાયની કચેરીઓ દેવળમાં બેસતી અને ધર્મગુરુઓ ન્યાય કરતા. જો કે હેમુરબીના વખતથી જ બિનસાંપ્રદાયિક ન્યાયાલયો તો હત્યા જ. બેબિલોનમાં આંખ સાટે આંખ અને કાન સાટે કાનનો કાયદો હતો. ઈ. ત., કોઈ માણસે બીજા માણસનો દાંત તોડી નાખ્યો હોય તો સજા તરીકે તે માણસનો દાંત તોડી નાખવામાં આવે, કોઈની આંખ ખેંચી કાઢી હોય તો તેણે તુલ્ય કારનારની આંખ ખેંચી કાઢવામાં આવતી. આને Law of Equivalent Reteliation કહે છે. (તુલ્ય પ્રતિકારનો ધારો)

વખત જતાં આવી સજાઓમાં સુધારો કરીને તુલ્યની પેટે વળતર આપવાનું શરૂ થયું હતું. ઈ. ત., કોઈની આંખને તુલ્ય કરવા થયું હોય તો વળતર પેટે ચાંદીના અમુક ટુકડા આપવા પડતા. જો કે આ શિક્ષાઓ પણ સમાજના વર્ગને અનુસરીને કરવામાં આવતી. ઈ. ત., સામાન્ય નાગરિકે આંખ ગુમાવી હોય તો વળતર પેટે તેને ચાંદીના ૬૦ શેકલ મળતા; જ્યારે કોઈ ગુલામે આંખ ગુમાવી હોય તો વળતર પેટે તેને ચાંદીના ૩૦ શેકલ જ મળતા. એક જ જાતના ગુના બદલ પેસાદાર વર્ગને મધ્યમ વર્ગ કરતાં વળતર પેટે વધારે રકમ આપવી પડતી.

બેબિલોનના કાયદામાં ઘણી જ કૂચ શિક્ષાઓ કરમાવવામાં આવેલી છે. જો કોઈ પુત્ર પિતાને મારતો તો તેના હાથ કાપી લેવામાં આવતા. વાદકાપ દરમિયાન જો કોઈ દ્વંદ્વ મરી જાય અથવા તો આંખ ગુમાવે તો વૈદના હાથ કાપી નાખવામાં આવતા. જો કોઈ પરિચારિકા સંતાનની અદકા-બદકી કરતી તો તેના સ્તન કાપી લેવામાં આવતા. આ ઉપરાંત, ઘણા અધા ગુનાઓ, જેવા કે બળાકાર, અપહરણ, ચોરી, પરપુરુષને પરણવા ખાતર પતિનું ખૂન કરનાર જેને, નાસી ગયેલા ગુલામને પકડી આપનારને, દુરમન સામે આવે ત્યારે મર્દાંગી નહીં બતાવવા માટે, વગેરે માટે મૃત્યુદંડ દેવામાં આવતો.

રાજ્યે પગારનાં ધોરણો, મહેનતાણના દર તેમજ માલની કિંમતો નક્કી કરેલી હતી. વેદે કેટલી હી લેવી તે કાયદાની રજો નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ધાતુચંદિનામાં કડીઆ, મજૂરો, દરજી, ખલામી, ઈંટો બનાવનાર, સુધાર, વગેરેના મજૂરીના દરો નક્કી કરેલા હતા.

કાયદેસર રીતે પિતાનો વારસો, માતા કરતા સંતાનોને વધારે મળતો. વિધવાનો હક્ક કરિયાવર અને લગ્નભેટો ઉપર જ રહેતો. તે છવિત હોય ત્યાં મુધી મરની અધિકારી રહેતી. પિતાની બધી મિલકત સંતાનો વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચવામાં આવતી આથી મોટી મોટી જંગીરોના નાના નાના ટુકડા થઈ જતા અને એમો એક સ્થળે જન્મા થતો અટકતો.

બેબિલોનમાં વડીલો હોવાના પુરાવા મળતા નથી. લલિયાઓ પૈસા લઈને વસિયતનામાંથી માડીને ગાયનો સુદ્ધા લખતા કેટલાક ધર્મગુરુઓ અધિકૃત પ્રમાણપત્રો પણ આપતા. અરજદાર જાતે જ મુકદ્દમો રજૂ કરતો. બેબિલોનના કાયદામાં કોઈ શખ્સ ઉપર ખોટો દાવો કરવો એ મોટો ગુનો ગણાતો, તે બદલ મૃત્યુદંડની શિક્ષા ફરમાવાતી. બેબિલોન શહેરમાં રાજ્યે નિયુક્ત કરેલા ન્યાયાધીશો ન્યાય કરવા બેસતા. જેવટની વિનંતી રાજ્યને કરી શકાતી. સહિતા એમ કહે છે કે, જો કોઈ શખ્સ ચોરી કરતાં પકડાય તો તેને મોતની સજા કરવામાં આવતી. પણ જો ચોર ન પકડાય તો જો શખ્સને ઘેર ચોરી થઈ હોય તો શખ્સ દેવની હાજરીમાં પોતાને થયેલા નુકસાન અંગે નિવેદન કરતો. જો શહેર અને સૂબાના હકૂમતમાં ભૂટ થઈ હોય તેમણે નુકસાની પેટે વળતર આપવાનું રહેતું; તેમાં જો કોઈનું મૃત્યુ થયું હોય તો શહેર અને મૂખાને મૃત પામેલા શખ્સના વારસદારને આશરે બાર હજાર રૂપિયા વળતર પેટે આપવાની ફરજ પડતી. આજે આટલાં બધાં વર્ષોના સાંસ્કૃતિક વિકાસ પછી પણ આજનું કયું શહેર ગમે તેટલો સારો વહીવટ ચલાવતું હોવા છતાં પોતાની બેદરકારી બદલ આટલું બારે દેવું ભરપાઈ કરવા તૈયાર છે ? એક વિચાર એ પણ છે કે, હેમ્મરાખી પછી કાયદાએ ખરેખર પ્રગતિ સાધી છે કે તેમાં ઉમેરા અને ગુણાકાર જ થયા ક્યાં છે ?

સામાજિક સ્થિતિ

બેબિલોનના સામાજિક જીવનનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ ? હિરોડોટસના નોંધવા પ્રમાણે એ હતું કે, ત્યાં એક રિવાજ એવો હતો કે શહેરની પ્રત્યેક સ્ત્રીને દેરી વિનસના દેવળમાં બેસવું પડતું અને ત્યાં એક અજાણ્યા પુરુષ સાથે સમાગમ કરવો પડતો. કેટલાય પૈસાદાર યુવકો અનેક નોકર-ચાકરોના રસાવા સાથે બધ પાવખીમાં સમાગમ માટે દેવળમાં આવતા.

લગ્ન :

કાયદેસરનાં લગ્નો માત્રાપ ગોઠવનાં. તેમાં અરસપરસ બેઠો આપ-વામાં આવતી. પહેલાં પરણનાર યુવક કન્યાના પિતાને બેઠ આપતો અને અદલામાં કન્યાનો પિતા કન્યાને લગ્ન વખતે યુવક તરફથી મળેલી બેઠ કરતાં વધુ રકમનો કરિયાવર આપતો. આમાં ઠોણુ ઠોને ખરીદતું તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

બેબિલોનમાં એક એવો પણ રિવાજ હતો કે જે માત્રાપોને પરણવા લાયક છોકરીઓ હોય તેઓ પોતાની કન્યાઓને, જ્યાં ઘણા પુરુષો ભેગા થયા હોય, ત્યાં લાવે પછી એક માણસ મંચ ઉપર બેઠો થઈને એક પછી એક આ છોકરીઓને વેચવા માડે. સૌથી સુંદર છોકરી હોય તે સૌથી પહેલાં વેચાતી. ત્યાર પાદ નેનાથી ઓછી સુંદર છોકરી વેચાતી. આવા વેચાણમાં એક શરત એ હતી કે, ખરીદનારે છોકરીને ફગળિયાત પરણવું પડતું.

બેબિલોનમાં આવા વિચિત્ર રિવાજો હોવા છતાં ત્યાંના લોકો લગ્નજીવન એકપત્નીત્વ અને વફાદારીભરેલું હતું. લગ્ન પહેલાં સ્વતંત્રતા લગ્ન પછી સંપૂર્ણ વફાદારીમાં પરણી પત્ની. બહિયારી પત્ન અને તેના પ્રેમીને કુખાડીને ખારી નાખવાની સજા કરવામાં આવતી. પતિને પત્ની ઉપર દયા આવે તો તેને શહેરની ગલીઓમાં નવરત્ની ફેરવી છોડતી જવા દેતો.

લગ્નવિચ્છેદ :

બેબિલોનમાં લગ્નવિચ્છેદ ઘણી સરળતાથી થઈ શકતો. પતિ તે પત્નીને કરિયાવર પાછો સોંપી દઈને તરત છૂટાછેડા લઈ શકતો. વંધ્યત્વ બહિયાર, અયોગ્યતા અથવા તો ગૃહસ્ત્ર તરફ બેદરકારી, વગેરે કારણ છૂટાછેડા લેવા માટે પૂરતાં હતાં. આથી બહુ, જો પતિ પત્નીને દુઃખ દેતો હોય અને પત્ની પોતાની વફાદારી પુરવાર કરી શકે તો પત્નીને પણ પિતાને દે જતા રહેવાનો હક્ક હતો. આવે વખતે તેને કરિયાવર ઉપરાંત, લગ્ન રૂએ મળતી મિલકત તથા પોતે પેદા કરેલી મિલકત પણ સાથે લે જવાનો હક્ક હતો. જો કોઈ પતિ ધંધાથી કે લગ્નના કારણસર લાંબા વખત દૂર રહે અને તે દરમિયાન પત્નીને નિર્વાહનું કોઈ સાધન ન હોય :

તે સ્ત્રી બીજા પુરુષ જોડે પત્ની તરીકે રહી ગઈ હતી અને મૂળ પતિ પાછો આવે ત્યારે પાછી જતી.

સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન :

સામાન્ય રીતે જોતા બેમિયોનના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન મિસર કે રોમના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું જે સ્થાન હતું તેના કરતાં નીચું હતું.

કિંમત ૮૦ થી ૨૫૦ ૩ હતી જ્યારે ગુનામપુદુપની કિંમત ૫૫૦ થી ૨૦૫ થી ૪૦૫ ૩ હતી શહેરનું તારીરિક મહેનત માગી લેતું મોટા ભાગનું કામ ગુનામે પામેલી પેનામા આનું આ ઉપરાંત તેમને અભિગત નોકરી પણ કરતી હતી સ્ત્રી ગુનામેને તે મૃત્યુતયા માનિ ની દ્વા ઉપર જ છુટવાનું હતું તેમને માનિની બધી જ જરૂરિયાતો—તારીરિક પણ—પૂરી પાડવાની રહેતી તેઓ સત્તેજાવૃત્તિનું એક યત્ર હતી જો તેમની સાથે તેમનો માનિ એ રીતેનો વર્તન ન હોય તો તેમને પોતાનું અપમાન થયેલું બાગવું ! ગુનામ અને તેની માનિની બધી જ મિનમન તેના માનિકની ગણ્યાની માનિ ગુનામને વેચી શકે છે કે દેવા પેટે ગીરે મૂકી શકે તો માનિ આદર તો ગુનામને માગ નાખી પણ શકે છે ગુનામ નાસી જાય તો કોઈ આશરો આપી શકતું નહિ, કારણ સહિતામા તેને મોટો ગુનો ગણવામા આવેલો હતો જો તે પશ્ચિમ તો તેને નાસી જવા બંન થોડા સળ કરવામા આવી ગુનામને નશ્વરમા ફગાવ્યાત બગતી થવાનું હતું જાહેર મામે જેના કે જ્ઞાના મનાવના કે નહોતો એ સામા પણ તેને ફરજિયાત જનુ પવું

આની ઠીકડું, ગુનામ જ્યારે માલો પડે ત્યારે તેનો માનિ તે રેઢી દ્વા રવાના પેમા આપતો અને માલગી દગમિયાન મરી ન જાય તેની કાગજી શખતો માનિ તે ગુનામના ધ પણ ફરમિયાન તેમજ નોમરી ન હોય ત્યારે પણ તેની ખમર ગખતો ગુનામને સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે પર છુટાનો રક્ષ હતો એ જવાબની થોડા સત્તાને નારમામા માપની ગુનામી નહોતો પણ માની અતંત્રતા મળતી અને ગુનામ પિતાના અધી મિનમત તેના કુટુંબને અને અધી તેના માનિકને મળતી માનિની દમજા હોય તો તે પોતાના ગુનામને પોતાના ધધામા રાખીને નહોતો અધિમરી બનાવી શકતો ગુનામ પેસા આપી પોતાની સ્વતંત્રતા ખરીદી શકતો હોમા સમયની વફાદારીભરી નોકરીથી જો માનિ ખુશ થાય તો તે ગુનામને અતંત્રતા અપી ર તો જો કે આની રીતે ઘણા થોડા ગુનામે સ્વતંત્રતા મેળવી શકતા મોટા ભાગના ગુનામે તો જિંદગીપર્યંત ગુનામ જ રહેતા ધણી વાર તો બેમિનોનમા અતંત્ર નાગરિકો રતા ગુનામેની સખ્યા વધી જતી

બેતી અને ખોરાક

આર્થિક સ્થિતિ

બેમિનોન દેશની મોટા ભાગની જમીન માનવસવાટ માટે અનુકૂળ નહોતી માનવસવાટ વગરના જગત જેવા પ્રદેશમા સર્પો ગરેનિહાર

કરતા. બેબિલોન તેમજ એસિરિયાના રાજાઓ જંગલમાં જઈને સિંહ સાથે હાથોહાથની લડાઈ કરી સિંહને મારી નાખવામાં ગૌરવ અનુભવતા.

દેશના મોટા ભાગની જમીન ભાડુઆતો તેમજ શુદ્ધાઓ વચવા ખેડૂતશ્રમિકાઓના માણુઓ દ્વારા ખેડાવવામાં આવતી. નદીઓમાં દર વરસે પૂર આવવા છતાં ખેડાણ કરેલી જમીનમાં પાણી ધસી આવતું અટકાવવામાં આવતું. દરેક ખેતરને આસપાસ માટીની નાની નાની ટેકરીઓ બનાવીને રક્ષવામાં આવતું. આના અવશેષો આજે પણ જોવા મળે છે. પૂરતું પાણી અનેક નહેરોમાં છોડવામાં આવતું, કેટલુંક પાણી તળાવોમાં પણ સંગ્રહવામાં આવતું.

ખેતરોમાં જ્યારે પાણીની જરૂર પડતી ત્યારે તળાવોમાંથી પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું. બેબિલોનના મહાન રાજા નેબુશદ્નેઝારે અનેક નહેરો ખોદાવી હતી અને ૧૪૦ માઈલના ઘેરાવાવાળું વિશાળ જળાશય બંધાવ્યું હતું, જેમાંથી કેટલાય એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું. આ નહેરોના અવશેષો આજે પણ મેમોપોટેમિયામાં જોવા મળે છે.

આવી રીતે પાણી મેળવીને બેબિલોનના ખેડૂતો અનાજ અને કઠોળને મનસ્ખ પાક ઉગાડતા. તેઓ ફળોની વાડીઓ પણ બનાવતા. સૂકાં ફળો પણ મેળવતા. તેઓ ખજૂરનો પુષ્કળ પાક લેતા. તેઓ ખજૂરમાંથી શેડી, મધ, કેક, વગેરે બનાવતા. તેઓ ખોરાકમાં ખજૂરનો સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા. પહેલાં ત્રીસ અને રાખના અને ત્યાંથી પશ્ચિમ યુરોપમાં દ્રાક્ષ અને એપ્રિકોટનો ઉપયોગ મેમોપોટેમિયાએ જ શીખવાડ્યો હતો. તેઓ ખોરાકમાં દૂધનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કરતા. માંસની અછત હતી અને તે માંધું મળતું એટલે તેઓ રાજના આદારમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નહીં; પણ તેમને માછલી જેઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળી રહેતી. ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્ય પણ માછલીનો ઉપયોગ કરી શકતો. તેઓ ખજૂર-માંથી દારૂ બનાવતા અને અનાજમાંથી બીઅર બનાવતા.

ઉદ્યોગો-ધાતુઉદ્યોગ :

તેઓ ખાણમાંથી તાંબું, સીસું, લોખંડ, ચાંદી અને સોનું મેળવતા. હેમુરબીના વખતમાં ઓબરો પથ્થરનાં હતાં પણ પછીના કાળમાં તે આ ઓબરો કાંસા અને લોખંડમાંથી બનાવવાનાં શરૂ થયાં હતા. તેઓ ધાતુને ઢાળવાની કળાથી જાત હતા.

કાપડ ઉઘીગ :

તેઓ ૩ અને બેનમાંથી કાપડ બનાવતાં શીખ્યા હતા. તેમજ કાપડને રંગીને તેના ઉપર ખૂબ સુંદર ભરતકામ પણ કરી જાણુતા. આવા ભરત ભરેલા કાપડની તેઓ નિકાસ પણ કરતા.

અનુભવથી તેઓ શીખ્યા હતા કે ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈટો સૂઈના તાપમાં પકવેલી ઈટો કરતા વધારે મજબૂત બનેલી હતી; તેથી તેઓ મોટા ભાગની ઈટો ભટ્ટીમાં જ પકવતા.

એબિસોનમાં અનેક જાતના વેપારો ચાલતા અને દેમુરખીના વખતથી જ છદ્દાં છદ્દાં કારીગરોના મંડળો સ્થપાયાં હતાં.

માલની હેરફેર—વેપાર :

સ્થાનિક માલની હેરફેર ગધેડાં જોડેલાં ગાડાંઓ મારફત કરવામાં આવતી. એબિસોનમાં ધોડાનો ઉપયોગ કેસાર્ટ કોકોએ એબિસોન જીત્યું ત્યારથી શરૂ થયો હતો. માલની હેરફેર માટે ધોડાના ઉપયોગને લીધે ધ્યાનિક વેપાર સાથે સાથે પરદેશો સાથેનો વેપાર પણ વધ્યો. વેપારને લીધે એબિસોનની સમૃદ્ધિ વધી. વેપારને લીધે એકબીજા દેશો વચ્ચે સંબંધ વધવા માંડ્યો. નેજુશકેઝર વેપારમાં સુગમતા આણવા માટે રસ્તાઓ મુધાર્યાં. પરિણામે અનેક વણજનો દ્વારા જુદી જુદી અસંખ્ય ચીજો એબિસોનનાં બજારોમાં ઠહવાવા લાગી. કાષ્ઠ, હેસ્ટ અને એકત્રાટકનામાં થઈને ભારતની વસ્તુઓ આવતી. પેલ્યુસિયમ અને પેલેસ્ટાઈનમાં થઈને મિસરની વસ્તુઓ આવતી. ટાપર, સીડોન, સારડીસ, કર્કામીશમાં થઈને યુદ્દેડીસ નદીને માર્ગે એશિયામાઈનોરની વસ્તુઓ આવતી. નેજુશકેઝરના વખતમાં તો આટલા વિકસેલા વેપારને લીધે એબિસોનનું બજાર અવનવી અસંખ્ય ચીજોથી જીભરાયેલું રહેતું.

આમ છતાં એબિસોનની સરકાર મિસરની સરકારની જેમ આર્થિક સુવ્યવસ્થા કચારેય સ્થાપી શકી નહીં. વેપારીઓને માલની હેરફેર કરવા માટે અનેક અંતરાયો નડતા. વળી તેમને નાકવેરો પણ ખૂબ આપવો પડતો. વેપારીઓને રસ્તામાં લૂંટાસઓનો ભય પણ ધણો રહેતો. જે જે શહેરોમાં થઈને રસ્તા પસાર થતા તે તે શહેરના લોકો રસ્તાનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વેરા ઉધરાવતા. જળમાર્ગે માલની હેરફેર કરવી વધારે સુગમ પડતી, પણ આ માર્ગનો બહુ વિકાસ થયો ન હતો. વેપારીઓને આજે સ્વેચ્છા જોખમ દેખાયા કરે, તેમનાં

વહાણો ધણાં મોટાં હતાં પણ ગ્લામાં દરિયાઈ ખરાબાઓ ધણાં અને ભયંકર આવતા. વળી વહાણવટાનો વિમાન તરીકે વિકાસ થયેલો ન હતો. આ ઉપરાંત, જળમાર્ગે યાંત્રિકાઓનો પણ ધણો ભય રહેતો. કેટલીક વાર જો વહાણ દરિયાકાંઠે લાંચરેલું હોય તો કિનારા ઉપરના લોકો તેમાં ધૂસી જતા અને તેમનાં વેપારી વહાણ જપ્ત કરના અને વેપારીઓ તેમજ વહાણના ખત્રાસીઓને મારી નાખના અગર તો ગુનામ બનાવી દેતા.

ચલણી નાણું :

બેંચિસોનમાં ચલણી નાણું ન હતું, પણ હેમુગ્ગીના વખત પહેલાં પણ વસ્તુવિનિમયની સાથે સાથે મોનાર્યાદીના ગદ્ગા મત્સ્યમાન તરીકે તેમજ વટાવવિનિમય માટે વપરાતા હતા. આ ગદ્ગાઓ ઉપર કોઈ પણ જાતની ટાપ મારવામાં નહોતી આવતી. આ ગદ્ગાઓને દરેક લેવડદેવડ વખતે તોલવામાં આવતા. ચલણી નાણાંનો નાનામાં નાનો એકમ 'શેક્લ' કહેવાતો. તેની કિંમત આશરે ૧૨ થી ૨૪ રૂપિયા જેટલી થતી. આવા ૬૦ શેક્લ ખરાબર એક 'મીના' અને ૬૦ મીના બરાબર એક 'ટેક્ન્ટ' થતો. એક ટેક્ન્ટની કિંમત લગભગ ૪૦૦૦ થી ૮૦૦૦ હજાર રૂપિયા થાય.

ધીરધાર :

વસ્તુ કે નાણાં પેટે ધીરધાર કરવામાં આવતી. પણ આમાં વ્યાજનો દર ધણો જાંચો રહેતો. વ્યાજનો દર ચરકારે નક્કી કર્યો હતો. નાણાં ઉપર દર વર્ષે ૨૦% અને વસ્તુ ઉપર ૩૩% વ્યાજ નક્કી કરેલું હતું. કેટલાક ધીરધાર કરનારા લોકો ખુદિશાળી લલિયાઓની મદદથી કાપડાની બારીઓ સોધીને આથી પણ વધારે વ્યાજ લેતા.

બેંક :

બેંચિસોનમાં બેંક હોવાની સાબિતી નથી મળતી. પણ કેટલાંક પૈસાદાર કુટુંબો પેઢી દર પેઢી નાણાંની ધીરધારનો ધંધો કરતાં. તેઓ જંગીરનો વહીવટ પણ કરતાં અને ધંધાકીલ સાદસને પૈસા ધીરી ઝોતસાદન આપતાં. જોમની પાસે વધારે પૈસા હતા તેવા લોકો ધીરધાર કરનાર લોકોને હાંડી પણ આપી શકતા. આ ઉપરાંત, ધર્મગુરુઓ પણ ધીરધારનો ધંધો કરતા, પણ તેઓ મોટે ભાગે ખેડૂતોને જ ધીરધાર કરતા.

કાપડો ધણી વાર દેણદારનો પક્ષ લેતો. દા. ત., કોઈ ખેડૂતે પોતાનું

ખેતર ગીરે મૂક્યું હોય અને કુદરતના કોઈ કારણસર તેનું વાવેતર નિષ્ફળ નવ્ય અને પાક ન બેતરે તો તે વર્ષે તેની પામેથી વ્યાજ લઈ શકાતું નહીં.

મિલકતના રક્ષણ માટે, નુકસાની અટકાવવા માટે જ કાયદાઓ ઘડવામાં આવેલા હતા. બેબિલોનના કાયદામાં એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતો કે કોઈ પણ શખ્સ પૈસા પૂરેપૂરા પાછા આપવાની જવાબદારી લેતો ન હોય નેને પૈસા ઉઝીના લેવાનો હક્ક ન હતો. કોઈ પણ લેણદાર પૈસા પાછા ન આપી શકે તો તે દેણદારના છોકરા કે શુભામને દેવા પેટે લઈ શકતો. જો કે શુભામને લેણદાર તથા વર્ષ કરતાં વધુ વર્ષ માટે રાખી શકતો નહીં.

આમ, બેબિલોનની સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે વ્યાપારી સમૃદ્ધિ હતી, તે તેના ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલા અનેક વ્યાપારી દસ્તાવેજો જેવા કે વેચાણ, ધીરધાર, ભાગીદારી, સનદો, વટાવ, વારમો, કરારનામા, ધણી માગે ત્યારે નાણાં આપવાનું ખત (Promissory Note) પુસ્તક કરે છે. આ બધી તકતીઓ ઉપરથી દેશની સમૃદ્ધિ આંખી શકાય છે.

ખેબિલોનની સંસ્કૃતિ (ચાલુ)

ધર્મ :

રાજાની સત્તા ઉપર કાયદાનો તથા ઉભરાવ વર્ગ ઉપરાંત ધર્મગુરુઓનો પણ અંકુશ હતો. રાજા તો ફક્ત નગર-દેવનો પ્રતિનિધિ જ હતો. વેરા પણ દેવને નામે જ ઉઘગવતા અને તે મીઠા દેવળના કોઠારોમાં જ જતા. ગળ ગણાયા માટે તેને ધર્મગુરુનો ઝબ્બો પહેરીને દેવ મહુકની મૂર્તિ સાથે શહેરમાં સરપસાકારે ફરવું પડતું. આ ત્રિધિ દ્વારા ધર્મનું અને રાજ્યનું સંયોજન છે એમ ખતાવવામાં આવતું, અને રાજા તેમજ રાજગાદીને અસૌકિંત્ય આરોપવામાં આવતું, આવા મોટા શક્તિશાળી અને મહા-પ્રતાપી રાજા હેમુરબીએ પણ ધારાસહિતા દેવ પાસેથી જ મેળવી હતી. છેક છેવટ સુધી ખેબિલોન ધર્મગુરુઓથી દબાવેલું ધર્મધારિત રાજ્ય જ રહ્યું.

દેવો :

ખેબિલોનમાં દેવો અસંખ્ય હતા. દરેક શહેરને પોતાનો દેવ હોય હતો. આ દેવ સર્વોપરી ગણાતો. આ ઉપરાંત, નાના નાનાં ગામડાઓને આ દેવનું સર્વોપરીપણું સ્વીકાર્યા પછી પોતાના જુદા જુદા બીજા નાના નાના દેવો પણ હતા. આ નાના નાના દેવોની પણ તેઓ ઉત્કટ પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ કરના. લાસાંએ પોતાના દેવ શમગને માટે, ઉરુકે પોતાની દેવી ઇશ્તાર માટે, ઉરે નન્નર માટે અનેક દેવગો બિલા ક્યાં હતાં.

ધામે ધામે દેવોની સખ્યા ઝાઝી થવા લાગી, કારણ જેમ જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ યથાનિદ દેવોને સર્વોચ્ચ દેવની અંદર સમાવી લેવામાં આવ્યા, એટલે કે નાના દેવો તે મોટા દેવના જ જુદા જુદા આવિષ્કાર લેખાવા લાગ્યા આવી જ રીતે બેબિલોનનો મુક્તદેવ મદુકે હતો તે સારાયે બેબિલોનના દેવોનો સર્વોપરી દેવ બની ગયો. મદુકે સર્વોપરી દેવ બન્યો અને ઇષ્ટાર સર્વોપરી દેવી બની. આ બંને દેવદેવીને ઉદ્દેશીને બેબિલોનના લોકોએ ખૂબ સુંદર પ્રાર્થનાઓ લખી છે. આ દેવોની આસપાસ બેબિલોનના લોકોએ દંતકથાઓ મૂકી છે તે આપણે સાહિત્ય વિષેના ઉલ્લેખ વખતે જોઈશું.

પૂજનવિધિ :

દેવોને ભોગ તરીકે ભોગક અને પીણા ધરાવવામાં આવતા. ઘણી વાર ઘેટાનો ભોગ પણ ધરાવવામાં આવતો. ઘેટાનો બકિ માનવબલિની અપેક્ષાએ ધરાવવામાં આવતો. ભોગ ધરાવવાની વિધિ ઘણી જ અટપટી હતી અને તેમાં હોશિયાર ધર્મશુરુની આવશ્યકતા રહેતી. ભોગ ધરાવવાની વિધિ વખતે એકેએક કામ અને એકેએક શબ્દ પવિત્ર પ્રણાસિકા મુજબ જ કરવામાં-ભોજવામાં આવતા. આમાં જો ભૂલચૂક થાય તો એમ માનવામાં આવતું કે દેવો પ્રાર્થના સાંભળ્યા વગર જ ભોગ આરોગી ગયા. બેબિલોનના ધર્મમાં ક્રિયાકાંડનું મહત્ત્વ ઘણું જ હતું. દેવનું ઋણ અદા કરવા માટે દરેક વ્યક્તિએ દેવળમાં જઈને યોગ્ય પ્રાર્થના કરી ભોગ ધરાવવો જરૂરી હતું. આ ઋણ અદા કર્યા પછી તો તે દુશ્મનની આખ ખેચી કાઢી શકતો કે કેદીના હાથપગ પણ કાપી લઈ શકતો કે દુશ્મનને શ્વતો પણ જલાવી દઈ શકતો. આવાં કામો કરવા માટે તેણે દેવનો શુનો કર્યો છે એમ તે માનતો નહીં.

બેબિલોનના દરેક માનવીને દેવ મદુકેને એક દેવળમાંથી બ્રીજન દેવળમાં ફેરવવાના સરઘસમાં લાગ લેવાની, મૃતિઓને સુગંધિત અતરોથી નવજાવવાની, દેવની સામે ધૂપ કરવાની, તેમને દીમતી વસ્ત્રો પહેરાવવાની, ઘરેણા પહેરાવીને શણગામવાની, દેવી ઇષ્ટારના મંદિરમાં પોતાની પુત્રીઓનું કૌભાઈ અર્પણ કરવાની, દેવને ખોરાક અને પીણાના ભોગ ધરાવવાની, ધર્મશુરુઓ પ્રત્યે ઉદાર વર્તન દાખવવાની પવિત્ર ફરજો અદા કરવાની રહેતી.

દેવળ :

પેટી દર પેટી દેવળની આવકમાં વધારો થતો ગયો. રાજાઓ દેવની કૃપા મેળવવા અનેક દેવળો બધાનીને તેમાં દીમતી રાચરચીયું, અનાજ, ગુલામો, કેટલાય એકર જમીન તેમજ રાજ્યની વાર્ષિક આવકનો અમુક ભાગ દેવળને આપીને દેવળની મદત્તા વધારતા જ ગયા. ન્યારે લાઠીમાં બેબિલોનના લશ્કરની જીત થતી ત્યારે કેદીઓનો મોટો ભાગ તેમજ લૂંટનો મોટો ભાગ દેવળને ફાળે જતો. આ ઉપરાંત, ન્યારે ન્યારે રાજ્યને સારો લાભ થતો ત્યારે ત્યારે ગભાઓ પણ દેવળને ભેટો અર્પણ કરતા. કેટલીક જમીનની ઉપજમાંથી અમુક અનાજ, ખજૂર, ફળો, વગેરે દેવળને અર્પવાનું ફરજિયાત હતું. આમાં બે ભૂવચક થાય તો તે જમીન ધર્મશુરુઓ જેત કળતા. બેબિલોનમાં ગરીબ અને તવંગર વર્ગ તેમની ભૌતિક જગરિયાતો પામવા માટે દેવળમાં જતા દેવળનો ખર્ચનો મોતું, ચાંદી, તાંબું, શેદુચમણિ, દીમતી પથ્થરો, દીમતી લાંકડાં, વગેરેથી ઊભરાતો રહેતો.

ધર્મશુરુઓ :

આ સમૃદ્ધિનો ભોગવટો ધર્મશુરુઓ મીઠી રીતે કરી શકતા નહીં; પણ આ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ તેઓ રાજધાનીમાં રચનાત્મક રીતે કરતા. તેઓ દેશના મોટાભા મોટા કૃષિકારો, ઉત્પાદકો અને શરાફો હતા. તેમને હસ્તક મોટા ભાગની જમીન ઉપરાંત અસંખ્ય ગુલામો તેમજ મજૂરો હતા. તેઓ ગુલામો તેમજ મજૂરોને ભાગ પેટ શેડિયાઓ પામે કામ કરવા મોકલતા. ગુલામો તેમજ મજૂરોને દેવળની અંદર વાઘ વગાડવાથી ખાંડીને તે દારૂ ગાળવા નુકીનું કામ કરવું પડતું. ધર્મશુરુઓ બેબિલોનના મોટા મોટા વેપારીઓ અને શરાફો હતા. દેશનો મોટા ભાગનો વેપાર તેમને હસ્તક હતો. તેઓ દેવળની દુકાનોમાં જુદી જુદી અનેક વસ્તુઓ વેચતા. તેઓ સજ્જાહ લેવા ચોખ્ખા શાણા અને વિશ્વાસુ પુરુષો હતા. ઘણા લોકો તો પોતાના બચતની રકમ પણ તેમને મોપતા તેઓ ખાનગી શરાફો કરતાં ઝોઝા વ્યાજે નાણાં ધીંગતા. તેઓ ઘણી વાર ગરીબ તેમજ માંદા માણસને વગર વ્યાજે પણ નાણાં ધીરતા. તેઓ કેટલીક કાનૂની ફરજને પણ બજાવતા. તેઓ અધિકૃત પ્રમાણુનાતાઓ તરીકે સહી આપવા, ફગરો ઉપર સહી આપવા, વસિયતનામું કરાવવા, ચુકવણી સાલગતા અને ચુકાદા આપતા. સરકારી નોંધો અને વ્યાપારી લેનડેવલની નોંધો પણ રાખતા.

કોઈ વાર ખર્ચાળ યોગનાની જરૂરત બની થની ત્યારે રાગ દેવળ પાસેથી નાણાંની મદદ લેતો. જો કે આનું ભાગ્યે જ બનતું. કારણ દેવળની દેવી મિત્રકતને હાથ અડાડનાર ઉપર ધર્મગુરુઓએ અનેક શાપો વરસાવેલા હતા. એટલે દેવળની મિત્રકતને હાથ અડાડનાની કોઈ પણ હિમત કરતું નહીં. ધર્મગુરુઓની પક્ષ આમજનતા ઉપર એટલી બધી હતી કે તેઓ જનતાની મદદ લઈને રાગને પદઅંટ પણ કરી શકતા. આથી રાગ પણ દેવળની મિત્રકતને વાપરવાની હિંમત કરતો નહીં. રાગ કરતા ધર્મગુરુઓનું સ્થાન વધારે નિશ્ચિત હતું, કારણ તેમને રાગની મારફત લગાઈ, ખૂન કે ચૂંટણીની બીક ન હતી. સ્વાભાવિક જ આ કારણોને લઈને ધર્મગુરુઓનું ઉપરીપણું જળવાઈ રહેતું. બેબિલોન માટે એમ કહેવાતું કે, ત્યાંના વેપારીઓ બેબિલોનને સમૃદ્ધ કરતા અને ધર્મગુરુઓ આ સમૃદ્ધિ મોતવતા.

મરણોત્તર જીવન વિષે કલ્પના :

તેમનો ધર્મ ભૌતિકવાદી હતો. તેઓ દેવની પૂજા પણ ભૌતિક સ્ત્રોતો માટે જ કરતા અને દેવોની પાસે આ જીવનમાં જ ઉપભોગ માટે ભૌતિક વસ્તુઓની માગણી કરતા. તેઓ ગ્રીક લોકોની માફક એમ જ માનતા કે, મૃત્યુ બાદ દરેક માનવી પછી ચાહે તે સાધુ હોય, ઠગારો હોય, ક્ષુદ્રિશાળી હોય કે મૂરખ હોય—એક એવી અધારી કુનિયામાં જાય છે કે જ્યાંથી કોઈને પણ જીવનનો પ્રકાશ ફરી જોવા મળતો નથી. તેઓ એમ માનતા કે સ્વર્ગનું અસ્તિત્વ છે, પણ તે ફક્ત દેવો માટે જ. અધરકારમય જગતનું નામ ‘અનુ’ હતું જ્યાં મૃત્યુ બાદ દરેક માનવીને જવાનું હતું. અહીં દુઃખ સિવાય કશું જ નહોતું. અહીં દરેક મૃત માનવીને કાયમ માટે હાથપગ બંધાયેલી હાલતમાં લટકી થરથરતા અને ખોરાક-પાણી વગરના બૂખ્યાતરસ્થા પડી રહેવાનું હતું. જે મૃત માનવીના વારસદારો કબરમાં વખતસર ખોરાકપાણી પહોંચાડતા તેમને ખોરાકપાણી મળતાં; બાકીનાને બૂખ્યાતરસ્થા જ સમ્પડવા કરવાનું હતું. દુષ્ટ માણ્યોને તો આથી પણ લથકર માતનાઓ પેડવાની હતી.

દંડનવિધિ :

કેટલાંક શબોને બેભાનમાં દાટવામાં આવતાં, કેટલાંકને અગ્નિસંસ્કાર કરીને તેમના અસ્થિને માટીના ઘડામાં સાચવવામાં આવતાં. મિસરની માફક અહીં

શમમા મુગધિન મસાના ભરમામા નરોના આવતા પણ શમને દફનાવતા પહેલા ધધાકીય રિનાપ કરનારાઓ નનગવતા, મુગધિન અત્તર નગાવતા, સાગ કપડા પહેરાવતા, પોપચા ઉપર તેમજ જાન ઉપર રંગ લગાવતા, આગળીઓ ઉપર બીડી પહેરાવતા અને તેની પામે બ ના માટે કપડાની ખીજ નેડ પણ મૂકતા બે સ્ત્રીનું શમ હોય તો તેની પામે અત્તરની બાટલીઓ, દાસકા, ગ્રસાધનની પેન્સિનો, આખમા આઝનાનો રંગ, વગેરે મૂકતા, જેથી તે સ્ત્રી ખીજ દુનિયામા પણ પોતાની મુદરતા ટકાવી રાખી શકે

તેઓ એમ માનતા કે બે શબને વિધિસર દફનાવવામા ન આવે તો તેના આત્મા જીવતા લોકોને હેરાન કરે શબનેબેમિનકુન દફનાવવામા જ ન આવે તો તેનો આત્મા ગદી જગ્યાએ ભટકવા કરે અને કદાચ આખા શહેરમા મરડીનો રોગ ફેલાવે ,

કલા અને સ્થાપત્ય

લલિત કલા :

બેમિનોનના ચોકો દ્વાપ્રિય પણ હતા, તેથી વરિત કરાનો નોધપાત્ર વિકાસ થયો હતો તેઓ પથ્થર ઉપર લાદી જેવો ચળાટ લાવી શકતા, કામુ, ચોખ્ખડ, ચાદી તેમજ મોના ઉપર મુદર નકલીકામ કરી જાણુતા તઓ ત્રીણ ભગતકામ પણ કરી જાણુતા મુવાગા ધામગા તેમજ રંગીન ગ્રજમા મનાવી જાણુતા આ ઉપરાંત ખીમતી પડદા, પાયાવાગા મેજ , પનગો અને ખુરશીઓ પણ બનાવતા

તેમના ઝવેરાતના નમૂનાઓની સખ્યા ધણી છે, પણ તેમા મિસગના ઝવેરાત જેવી દ્વામયતા નથી તેમને ખીંગા રંગ વધારે ગમતો તેમજ તેમના દેવોની મૂર્તિઓ મોનાની બનાવેલી છે

અંગીત

પણ ગવાતા. ધણી વાર પેસાપાત્ર વ્યક્તિઓને ઘેર પણ ઉત્સવોને દિવસે સમૃદ્ધતાઓની સાથે ગાયનો ગવડાવવામાં આવતા.

ચિત્રકામ :

આ કથાનો સ્વતંત્ર વિકાસ ક્યારેય ન થયો તેનો ઉપયોગ બીજો તેમજ પૂતળાઓ ઉપર મુશોલન કંવા પૂરતો જ મર્યાદિત હતો. એમિલોનના સાંસ્કૃતિક અવશેષોમાં ચિત્રકામનો એક પણ સ્વતંત્ર નમૂનો નથી.

શિલ્પ :

આવી જ રીતે એમિલોનની સિદ્ધપકવા પણ આવી જ અદ્યપિકસિત રહી છે. તેમના શિલ્પના બધા જ નમૂના એકસરખા છે બધા જ રાજાઓનાં મો એકસરખા તેમજ શરીરનો બાધા એકસરખો છે. આવી જ રીતે બધા કેદીઓ પણ એક જ ઢાળમાં ઢળાયેલા છે. એમિલોનમાં પૂતળાઓના નમૂના બહુ જ ઓછા મળે છે

ભાષા :

શિલ્પ કરતાં ભાષાના નમૂના સારા છે, પણ તે બધા પણ એક-ધારા અને અપરિપક્વ છે. આમાં પશુઓની આકૃતિઓ ઘણી સારી છે.

સ્થાપત્ય :

એમિલોનના સ્થાપત્ય વિષે ઘણું થોડું જાણી શકાય છે, કારણ સ્થાપત્યાવશેષો જમીનથી થોડા દૂર જ હોયા મળે છે. તેમાં કોતરકામ કે ચિત્રકામ તો જોવા જ મળતું નથી. એમિલોનના સાહિત્યમાં સ્થાપત્ય વિષેના ઉદ્દેશો ઉપરથી તેના વિષે થોડું ઘણું જાણી શકાય છે. તેમના મહેલો કે દેવગૃહોના આકાર દર્શાવતી એક પણ આકૃતિ મળતી નથી.

ઘર :

સામાન્યતઃ તેઓ માટીના જ ઘર બાંધતા. પૈસાદાર વર્ગના લોકો ઈટોનાં ઘર બાંધતા. તેઓ ઘરમાં બારી સજના નહા. ઘરોના બારણા ગંધીની અંદરના ચોટામાં પજાં હોય છે. એમ કહેવાય છે કે, તેમણે ત્રણથી ચાર માળ મુખીની બિચારીના મકાનો પણ બાંધ્યાં હશે.

દેવળ :

દેવળનો પાયો સામાન્ય ધન્ના છાપરા જેટલી બિચારીઓથી શરૂ

યતો. દેવળ પામે ખુદ્ધુ' યોગાન રાખવામાં આવતું. અહીં એક ઝિગુરત (જુઓ આકૃતિ ૧૩) બિલું કરવામાં આવતું. આ ઝિગુરતને પાંચથી સાત માળ રાખવામાં આવતા. તેમાં ઉપર જવા માટે બહારની ગ્રાણી ઇમારતને ફરતાં પગથિયા રાખવામાં આવતાં. અહીં છેક ઉપરને માળે ધાર્મિક વિધિઓ કરવામાં આવતી. તેનો ઉપયોગ ધર્મગુરુઓ ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવા પણ કરતા. આ ઇમારત આખા શહેરમાં જાંચામાં જાંચી હતી એટલે શહેરના લોકો બહાર જિમા રહીને જ તેના સૌથી ઉપરે માળે થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિહાળી શકતા. ઝિગુરત ધર્મગુરુઓની વેધશાળા પણ હતી. રાત્રે ધર્મગુરુઓ ત્યાંથી નક્ષત્રો, ગ્રહો, તારાઓ, વગેરેનું અવલોકન કરતા.

એમ કહેવાય છે કે બેબિલોનના ઝિગુરત સાત માળનું હતું. તે ૬૫૦ ફૂટ ઊંચું હતું. આમાં દરેક માળ જુદા જુદા ગ્રહને અર્પણ કરેલો હતો. જે માળ જે ગ્રહને અર્પણ કરવામાં આવેલો તે માળને તે ગ્રહનો રંગ લગાવવામાં આવેલો. દા. ત., સૌથી ઉપરે માળ સૂર્યને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ સોનેરી હતો. બીજો માળ ચંદ્રને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ રૂપેરી હતો. ત્રીજો માળ મંગળને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ લાલ હતો. ચોથો માળ શુક્રને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ જૂરો હતો. પાંચમો માળ ગુરુને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ બાંધુડો હતો. છઠો માળ શુક્રને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ ઘોળો હતો. સાતમો અને સૌથી નીચેનો માળ શનિને અર્પણ કરેલો હતો, તેનો રંગ કાળો હતો.

સ્થાપત્યના અવશેષોમાં લોંબચાં અને કમાનો નજરે પડે છે. આ અંગે સુમેરના સ્થાપત્યમાંથી અપનાવાયાં હશે. અંદરનાં અને બહારનાં શુશોબનોમાં ચળકાટ આવેલો છે. કેટલીક છાંયે ઉપર પીળો, જૂરો, સફેદ, લાલ, વગેરે રંગો રંગેલા છે. આવી છાંયે ઉપર કોઈ વાર પથ્થુ અને છોડની આકૃતિઓ પણ દોરેલી હોય છે. છાંયે ઉપર ચળકાટ લાવવાનો આશય સુંદરતા આણવાનો તો હતો જ, પણ તે ઉપરાંત તેનું મુખ્ય તાત્પર્ય, તેમજ વસ્તુદર્શી રક્ષણ મેળવવાનો પણ હતો. આવી જાનનું માટીકામ એ પશ્ચિમ એશિયાની વિશિષ્ટ દ્રશ્ય હતી.

બેબિલોનનું સ્થાપત્ય ઘણું જ જલ્દીથી નાશ પામી જાય એવા માત્ર-સામાનથી બંધાયેલું હતું. તેમનાં દેવગોળે બિલાં કરનાં મિસરનાં દેવગોળે બિલાં કરતાં જેટલા સૈદ્ધ થયા. તેટલા નહોતા થયા. પગિયુએ તે જેટલાં જલદી બિલાં થયાં તેટલા જ જલદી ધરાણી પણ થઈ ગયાં. આ દેવગોળે

તેમજ રાજમહેસો ફક્ત પચાસ જ વર્ષની અંદર જે માટીમાંથી તે ઉત્પન્ન થયા હતાં તે જ માટીમાં પાછાં ભળી ગયા. તેમની છોટા ઘણી જ સામાન્ય કોટિની હતી. તેનાથી વિશાળ મકાનો આધી શક્તતા પણ આ મકાનોમાં ભવ્યતા ક્યામ દેખાતી નહીં.

એમ કહેવાય છે કે બેબિલોનના મહાપ્રાતાપી રાજા નેબુશદ્નેઝારે સાત માળનું 'મોટું' ઝિયુરત, જે Tower of Babelના નામથી બાઈબલમાં બોળાયા છે તેની ઉત્તરે જોમો વાર દૂર એક મોટા કાસ્ટ (Kasr) નામના પર્વત ઉપર પોતાને માટે વિશાળ મહેસો બાંધ્યા હતા. મહેસોની વચ્ચેવચ્ચ તેનો મહેલ આવેલો હતો અહીં તેણે ગોળાકાર ચાંબસાઓની હારોને ટેકે જૂથતા બગીચા બનાવ્યા હતા. ગ્રીક લોકો આ બગીચાઓને દુનિયાની સાત અબ્જયળીઓમાંની એક અબ્જયળી તરીકે ગણાવતા. નેબુશદ્નેઝારે આ બગીચા પોતાની એક પત્ની માટે બનાવ્યા હતા. આ પત્ની તે મીડીસના રાજા સ્યક્સરેસ (Cyaxares)ની પુત્રી હતી. આ કુંવરી ધોમધખતા સૂર્ય તેમજ ધૂળથી ટેવાયેલી ન હતી. તેથી ઘણી અસ્વસ્થ રહેતી. તેથી આ પત્નીને પ્રસન્ન કરવા રાજાએ જુલતા બગીચાની રચના કરાવી હતી. આ બગીચામાં જાત જાતના હોઝ તેમજ ફૂલો ઉપરાંત મોટાં ઝાડ પણ ઉગાડવામાં આવ્યાં હતાં. ગોળાકાર ચાંબસાઓની અંદર યંત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં, જે યુક્ષામોના બાકુ-બળથી ચલાવવામાં આવતાં. આ યંત્રોની રચના વડે યુક્ષામો મુદ્દેદીસ નદીમાંથી પાણી લઈ સીધું જ બગીચામાં છાંટી શકતા. આ બગીચા જમીનથી પંચોતેર ફૂટ જાંચે બાંધેલા હતા. અહીં જાંચાં ઝાડોની શીળા જાંચામાં સુમધિન ફૂલોની ફારમ માણતી રાજાની રાણીઓ વગર પડે છૂટી ફરી શકતી.

: શિક્ષણ, વિદ્યા અને સાહિત્ય :

બેબિલોન વ્યાપારપ્રધાન દેશ હતો એટલે તેમને કલા કરતાં જ્ઞાનની જરૂરત વધુ હતી; તેથી તેઓએ જ્ઞાનને પૃથુ મહત્વ આપ્યું હતું. દેવળની સાથે સંકળાયેલી સાળાઓમાં કારકુનો તૈયાર કરવામાં આવતા તેમણે સુમેરના લોકોએ શોધેલી કાગળગવિધિ અપનાવી હતી. લલિપાઓ સમાજમાં મોક્ષાનું સ્થાન ધરાવતા.

તેઓ બીની માટીની તક્તી ઉપર કાચર ત્રિધિમાં લખાણ લખતા.

આ લખાણ કિતા વડે લખવામાં આવતું. લખવાના છેડા આગળ કિતાને ત્રિકોણાકારે કાપવામાં આવતો. જ્યારે લખાણ વડે તકતી ભરાઈ જતી ત્યારે તેને સૂકવીને પકવવામાં આવતી. જે તકતી ઉપરનું લખાણ પત્રરૂપે હતું તો તેના ઉપર ફેરી ધૂળ નાખીને પછી તે તકતીને માટીના પરખીડિયામાં મૂકીને તેના ઉપર મોઝકનનારના નામની નળાકાર મુદ્રાની છાપ મારવામાં આવતી. બેબિલોનનાં દેવજો તેમજ રાજમહેલોમાં બરણીઓમાં ભરીને આવી તકતીઓ અનુક્રમે ગોઠવીને મૂકવામાં આવતી. બેબિલોનનાં આ મૂળ અંધારામાં તો નહિ ચર્ચ ચૂક્યાં છે પણ તેમનું મોટામાં મોટું અંધારામાં જે બોરસિપ્પામાં આવેલું હતું. તેમાંથી નકલો કરીને એસિરિયાના રાજા અશુરબાનીપાસે પોતાના અંધારામાં આવી ૩૦,૦૦૦ તકતીઓ સાચવી છે. આ તકતીઓ બેબિલોનના લોકોનાં જીવનનાં અનેક અંગો વિષે પુષ્ટિ જાહેર કરી પૂરી પાડે છે.

ભાષા :

બેબિલોનની ભાષા સુમેર અને અક્કાડની જ મેમિટિક ભાષામાંથી વિકાસ પામેલી હતી. મૂળ તે ભાષા સુમેરનાં ચિહ્નોમાં જ વપરાતી હતી પણ વખત જતાં બેબિલોનની ભાષાનો શબ્દકોશ એટલો બધો તો બદલાઈ ગયો કે તેમને પોતાની ભાષાનો હુલો શબ્દકોશ તૈયાર કરવો પડ્યો. સુમેરના સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ બેબિલોનની ભાષામાં ઉતારવા માટે તેમને શબ્દકોશ ઉપરાંત તેમની ભાષાનું વ્યાકરણ પણ તૈયાર કરવું પડ્યું. નીનીવેહના શાહી અંધારામાંથી મળી આવેલી તકતીઓમાંની યોધા ભાગની તકતીઓ ઉપર તો સુમેર, બેબિલોન અને એસિરિયાની ભાષાનું વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ લખેલાં છે.

બેબિલોનની લિપિમાં પણ ૩૦૦ ચિહ્નો હતાં, જે વિદ્યાર્થીઓને મોટે કરવાં પડતાં. દેવજ સાથે સંકળાયેલી શાળાઓમાં ધર્મગુરુઓ વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપતા. બેબિલોનમાં થયેલા બોદકામ દરમિયાન એક વર્ગમાંથી છોકરાઓ તેમજ છોકરીઓએ લખેલી અનેક માટીની તકતીઓ મળી આવી છે. કદાચ વર્ગ ચાલુ હશે ત્યારે જ કંઈ અકસ્માત થયો હશે જેથી બધી તકતીઓ જેમની તેમ દટાઈ ગઈ હશે.^૧

વિદ્યા :

એબિસોનના લોકો વ્યાપારપ્રધાન હોઈને તેમણે કૃષા કરતાં વિજ્ઞાનમાં સારો વિકાસ સાધ્યો હતો. વેપારને લઈ તેમને આકાશશાસ્ત્રની જરૂર પડી. આકાશશાસ્ત્ર અને ધર્મના સંયોજનમાંથી ખગોળશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ થયો.

આકાશશાસ્ત્ર-ગણિત :

તેમણે વર્તુળને ૩૬૦ અંશમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. વગસના દિવસ પણ ૩૬૦ ગણ્યા હતા. આના ઉપરથી તેઓ ૬૦ના ગુણ્યાકારમાં ગણતરી કરતા. તેઓ ગણતરી માટે ત્રણ અંક વાપરતા. આમાં ૧ થી હતું એક ચિહ્ન, ૧૦ને માટે બીજું ચિહ્ન જે ૬૦ સુધી વપરાતું અને ૧૦૦ને માટે ત્રીજું છુટું ચિહ્ન. ગુણ્યાકાર-ભાગાકારની ગણતરી સહેલાઈથી થઈ શકે માટે તેમણે કોકાઓ પણ તૈયાર કર્યા હતા. આ ઉપરાંત, તેમણે મૂળ આંકડાના અડધા, પાયા, પોણા, વર્ગમૂળ અને ધનમૂળ કાઢવાના કોકા પણ તૈયાર કર્યા હતા.

ભૂમિતિ :

આ વિદ્યામાં પણ તેમણે નોંધપાત્ર વિકાસ સાધ્યો હતો. તેઓ ગૂંચવણભરી અને અનિયમિત (ખાચાવાળી) જગ્યાઓનું ક્ષેત્રફળ કાઢી શકતા.

એબિસોનના આંકડામાં π (વર્તુળના વ્યાસ અને પરિધનો ગુણોત્તર) બરાબર ૩ નો આંકડો હતો.

ખગોળશાસ્ત્ર :

વિજ્ઞાનની આ શાખામાં તેમણે એટલી બધી પ્રગતિ સાધી હતી કે તેઓ પ્રાચીન જગતમાં તે માટે પંકાયેલા હતા. જે કે આમાં પણ જન્દુનું મિશ્રણ તો કરવામાં આવતું જ હતું. તેઓ તારાઓનું અવલોકન વણબરો કે વહાણોને સુગમતા મેળે તે અર્થે કરવા કરતાં મનુષ્યોનાં ભાવિ નક્કી કરવા માટે વધારે કટતા. તેઓ તારાઓના અવલોકન દ્વારા માનવીનું ભાવિ જાણવા પ્રયત્ન કરતા. તેમને મન દરેક અહ એક દેવ હતો, જે માનવીઓનાં જીવનના મુખ્ય વહેવારોમાં રસ ધગવતો હતો. દા. ત., ગુરુ-મદુક, બુધ-નથુ, મંગળ-તેર્ગલ, સુર-શમય, ચંદ્ર-સીન, શનિ-નીનીબ, શુક્ર-દેવી ઇશ્તાર.

દરેક તારાની ગતિ નક્કી કરવામાં આવી હતી. આ તારાની ગતિ ઉપરથી તેઓ લવિવ્યકથન કરતા. ધર્મગુરુઓ લવિવ્યકથન કરીને રાજા તેમજ આમજનતા પામેથી પુષ્કળ પૈસા મેળવતા. કેટલાક ધર્મગુરુઓ ખરે-ખર ખગોળશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ હતા. આ લોકો, જે ધર્મગુરુઓ જ્યોતિષ-શાસ્ત્રના અભ્યાસ વગર પૈસા લઈને ‘ખુદુ’બોદુ’ લવિવ્યકથન કરતા તેમની સામે વાધો પણ ઉઠાવતા.

ઈસુના લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે બેબિલોનના ખગોળવેત્તાઓએ શુક્રના મહત્ત્વ સૂર્યસહ ઉદય થવાની અને સૂર્યસહ અસ્ત થવાની ચોક્કસપણે નોંધ લીધી હતી. તેમણે જુદા જુદા તારાઓના મ્યાન નક્કી કર્યા હતાં. તેમણે ધીમે ધીમે આકાશનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. કેસાઈટ લોકોના આક્રમણને લીધે વિજ્ઞાનની આ શાખાના વિકાસમાં લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી ભંગાણુ પડ્યું હતું. પણ નેશુસકેઝારના વખતમાં આ વિકાસ ફરીથી ચાલુ કરાયો હતો. પાઠરી-વેસાનિકોએ સૂર્ય અને ચંદ્રની જમણરેખા નક્કી કરી હતી. તેમણે સૂર્ય અને ચંદ્રનું મિલન તેમજ સૂર્ય-મહણુ અને ચંદ્રમહણુ પણ નક્કી કર્યા હતાં. તેમણે મહોની ગતિ નક્કી કરીને પહેલી વાર મહ અને તારા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવ્યો. તેમણે હિતરાયણ અને દક્ષિણાયનની તારીઓ તેમજ વસંત અને શરદ ઋતુમાં જ્યારે દિવસ અને રાત સરખાં હોય છે તે સમય (વિષુવીય) નક્કી કર્યો હતો—વસંત ઋતુમાં ૨૧મી માર્ચ અને શરદ ઋતુમાં ૨૩મી સપ્ટેમ્બર. આ ઉપરાંત તેમણે સૂર્યની આજુબાજુ પૃથ્વીને ફરવાના માર્ગને બાર શશિ-ચક્રોમાં વહેંચી નાખ્યો હતો.

તેમણે વર્તુળને ૩૬૦ અંશમાં વહેંચી નાખ્યા પછી દરેક અંશને ૬૦ મિનિટમાં અને દરેક મિનિટને ૬૦ મેંકમાં વિભાજિત કર્યા હતાં. તેઓ જલ્લદી અને સૂર્યઘડીની મદદથી સમય નક્કી કરતા. આ બંને ઘડીની ગોથ તેમણે જ કરી હતી.

બેબિલોનના ખગોળવેત્તાઓએ વરસને ચાર ચાંદ્ર મહિનાઓમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. આમાં ૬ મહિનાના ૩૦ દિવસ હતા અને ૬ મહિનાના ૨૯ દિવસ હતા. આનો સરવાળો કુલ ૩૫૪ દિવસનો થતો તેથી ઋતુઓ પ્રમાણે બધે બેસાડવા ૧ મહિનો (જેને આપણે અધિક મહિનો કહીએ છીએ) તો ઉમેર્યો. મહિનાનાં ચાર ~, વાડિયા રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

તેઓ દિવસની ગણતરી એક ચંદ્રોદયથી બીજા ચંદ્રોદય સુધીની કરતા. દિવસના ૧૨ કલાક ગણવામાં આવ્યા હતા. દરેક કલાકની ૩૦ મિનિટ હતાં. આથી તેમની એક મિનિટ બરાબર હાલની આપણી ચાર મિનિટ થાય !

તખીબીશાસ્ત્ર :

હૈમુરબીના સમયથી જ તખીબીશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ શરૂ થયો હતો, અને તખીબીઓએ સ્વતંત્રપણે તેનો ધધો શરૂ કર્યો હતો. તખીબીને લેવાની ફીની રકમ અને દંડ કાયદેસર રીતે નક્કી થયેલાં હતાં. વાદ-કાપ માટે કે માવજત બદલ તખીબ કેટલા પૈસા લેશે તેની ખબર દહીંને તખીબને બોલાવતા પહેલાં પડતી. દહીં જે ગરીબ વર્ગનો હોય તો તે પ્રમાણે પૈસા ઓછા લેવામાં આવતા. વૈદને હાથે જે કેસ બગડે તો તે બદલ દહીંને વળતર આપવાનું રહેતું. તેની બેદરકારી બદલ તો ઘણી વાર તેની આંગળીઓ પણ કાપી લેવામાં આવતી, જેથી તે ફરી વાર આવો અખતરો કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે.

બેબિલોનના લોકો વહેમી અને અંધશ્રદ્ધાળુ હતા એટલે રોગોની દવા માટે જાદુનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પાડતા. આથી બેબિલોનમાં જૈનો કરતાં જાદુગરોનું મહત્ત્વ વધારે હતું. લોકો ઉપરની તેમની પકડને કીધે તેમણે માવજતની બેદરકારીને અપનાવેલી હતી. તેઓ એમ મનાવતા કે પાપને કીધે રોગ દહીંનો કબજો લે છે અને તેથી જાદુ અને પ્રાર્થના કરીને રોગને મટાડવો જોઈએ. દહીંને જે દવા આપવામાં આવતી તે તેના શરીરને સ્વચ્છ કરવા માટે નહીં પણ રોગ નામના રાક્ષસના સહનમાંથી દહીંને છોડાવવા માટે આપવામાં આવતી. આ દવા જેટલી વધારે ગંદી તેટલી જલદીથી રાક્ષસ તેને છોડીને ભાગે એમ માનવામાં આવતું. આથી આવી દવાઓ અતિશય સ્થૂંચે એવી બનાવવામાં આવતી. આમાં કાચું માંસ, સાપનું માંસ, દારૂ અને તેજમિશ્રિત લાકડાંનો બ્લેડ, માનવીનાં ખજમૂત મિશ્રિત સડેલો ખોરાક, હાડકાંનો ભૂકો કે ચરબી, ક્યારે, વગેરેનો સમાવેશ થતો. આવી સ્થૂંચે તેવી દવાઓ પીવડાવીને દહીંના શરીરમાં ઘર કરી બેઠેલા રાક્ષસને નસાડવા પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. ઘણી વાર રાક્ષસને ખુશ કરવા માટે દહીંને દૂધ, મધ, મજાઈ અને મુગધિત જડીબુટ્ટીઓ પણ આપવામાં આવતી. ત્યારે આ બંને વસ્તુની સારવાર નકામો જતી ત્યારે ઘણી વાર દહીંને બળરતી

વચ્ચે સુવાડવામ, આવતો, જેથી જે કાર્મને રામબાણુ ઈલાને યાદ આવે તેની સૂચના કરી શકે.

તખીખીસાનને લગતી લગભગ ૮૦૦ તકતીઓ મળી આવી છે

સાહિત્ય

બેબિલોનનું સાહિત્ય એસિરિયાના રાજ્ય અશુરબાનીપાનના શાહી પ્રધાનમંત્રી અકબ'ધે સચવાયેલું મળી આવ્યું છે. જે કે બેબિલોને જ્ઞાનનો ઉપયોગ વેપારમાં સુગમતા પડે તે અર્થે જ વધુ કર્યો છે, સાહિત્ય માટે બહુ વખત ગાળ્યો નથી. તેમનું સાહિત્ય મહદઅંશે વ્યાપાર અને કાયદાને લગતું જ છે.

આમ છતાં સાહિત્યમાં તેમણે જે છટાછવાયા પ્રયોગો કર્યા છે તે હવે નોંધ્યે. પદ્યમાં લખાયેલી પદ્યોની કેટલીક વાર્તાઓ ઉપગત સુમદ્દ છદ્દમાં લખાયેલા સ્તોત્રો પણ મળે છે. બિનસાપ્રદાયિક કાવ્યો ઘણા આજાં મળે છે, પણ સ્તોત્રો, મત્રો તેમજ ધાર્મિક વિધિઓ ઉપગત ઇતિહાસનું પુષ્ટક સાહિત્ય મળે છે. અધિકારી કથાવેખડો રાજ્યોની ધર્મપરાયણતા અને તેમની વિજયયાત્રાઓનું વર્ણન લખતા. આ ઉપરાંત, દેવગર્ભ થતા વિષયોની નોંધ તેમજ દરેક શહેરના મુખ્ય મુખ્ય જનાઓની યોજના યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી.

બેબિલોનના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર બેરોસમે જગતની ઉત્પત્તિ અને માનવીના પ્રાચીન ઇતિહાસની વિસ્તૃત કથા આજેખી છે. તેના કથન મુજબ બેબિલોનનો પ્રથમ રાજવી દેવાએ ચૂટીને મોકલ્યો હતો, અને તેણે જગતની ઉત્પત્તિની શરૂઆતથી તે છેક મોટો જળપ્રલય થયો ત્યાં સુધી એટલે કે લગભગ ૩૬,૦૦૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

બેબિલોનનું ધાર્મિક સાહિત્ય વધારે મળ્યું છે. તેમાં બેત્રણ દંતકથાઓ નોંધપાત્ર છે.

આમાં ગિલગમેશનું મહાકાવ્ય સૌથી મોટું છે. આ મહાકાવ્ય બાર ખંડિત તકતીઓ ઉપર કોતરેલું મળી આવ્યું છે અત્યારે આ તકતીઓ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે.

બીજી એક દંતકથા જગતની ઉત્પત્તિની છે આ દંતકથા સાત તકતીઓ ઉપર લખેલી છે. આ કથાનો મુખ્ય હિંદુ દેવ મહુન્દની યશોગાથા ગાવાનો છે.

ત્રીજી દંતકથા વનસ્પતિ અંગેની છે. આ કથામાં દેવી છપ્પાર અને ટામુઝની વાત આવે છે. સુમેરની 'વનસ્પતિની દંતકથા'માં ટામુઝ છપ્પારનો ભાઈ છે; જ્યારે એશિયાની 'વનસ્પતિની દંતકથા'માં ટામુઝનો ઉલ્લેખ છપ્પારના પ્રેમી તો કેઈ વાર તેના પુત્ર તરીકે થયેલો છે.

આ ત્રણ કથાઓ ઉપરાંત એક ચોથી દંતકથા તે મહા વિનાશકારી જળાપ્રલય અંગેની છે. આ કથાનું મૂળ સુમેરના સાહિત્યમાં રહેલું છે.^૧ હવે આપણે ચારાફરતી આ કથાઓની વિગતો તપાસીએ

ગિલગામેશનું મહાકાવ્ય :

આ કથામાં ઈરેકના મહાપ્રતાપી રાજા ગિલગામેશની પરાક્રમગાથા વર્ણવેલી છે. તે ઉદા-નેપિસ્તમનો (જે ભયંકર જળપ્રલયમાંથી બચ્યો હતો અને જે અમર થઈ ગયો હતો) વારસ હતો. આ રાજાના શાસનનો ચોક્કસ સમય જણી શકાયો નથી. સુમેરના રાજાઓની યાદીમાં તેનું નામ પાંચમા શાસક તરીકે આવે છે. એટલે કે જળપ્રલય-પછીના ઈરેકના બીજા રાજવંશમાં. તેણે ૧૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. હવે એક પછી એક તકતીઓ ઉપરનું લખાણ જોઈએ

પહેલી તકતી : ગિલગામેશનાં હઠાપણ અને વિદ્વત્તા વિશેના લખાણથી શરૂ થાય છે. ગિલગામેશે દરિયા અને જમીનમાંગે ખૂબ પ્રવાસ ખેડ્યો હતો અને અનેક મહાન કાર્યો કર્યાં હતાં. તેણે ઈરેકને ફરતી દીવાલ ચણાવી હતી. ઈ-અન્નાનું મંદિર તેમજ બીજી ઘણી ઇમારતો બંધાવી હતી. તે દેવી પુરુષ હતો. દેવોના માંસમાંથી તેનું શરીર ધડાયું હતું.

પણ આ રાજા લોકો પાસે ગળા બદારની મજૂરી કરાવતો. આથી લોકો તેનાથી ત્રાસી ગયા, અને તેમણે દેવ પાસે બીજા રાજાની માગણી કરી. આથી દેવોએ દેવી અર્શને ગિલગામેશનો પ્રતિસ્પર્ધી સર્જવાની આજ્ઞા કરી. દેવીએ એન્કુકુનું સર્જન કર્યું. આને આપે શરીર વાળ હતા અને માથાના વાળ તો ઝીંઝો જેટલા લાંબા હતા. તેનો પહેરવેશ ભરવાડ જેવો હતો. તે ટેકરીઓમાં રહેતો, કંદમૂળ ખાતો અને પ્રાણીઓ સાથે જ રહેતો.

એક દિવસ એક શિકારી પ્રાણીઓ પકડવા જંગલમાં આવ્યો. પણ તેનાં પકડેલાં પ્રાણીઓ એન્કુકુ છૂટાં કરી દેતો. શિકારીએ આ વાત ઘેર

જઈને તેના પિતાને કરી. પિતાએ ખુનને આ વાત ગિલ્ગમેશને કહેવા કહ્યું. ગિલ્ગમેશે એન્કુડુને પકડવાની સલાહ આપી. શિકારીએ ગિલ્ગમેશ તેમજ તેના પિતાની સલાહ મુજબ પોતાની સાથે એક રૂપજીવિની લીધી. રૂપજીવિનીએ પોતાના રૂપથી એન્કુડુને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા. એન્કુડુ પોતાનાં પ્રાણીઓને છોડી તેણીની પામે આવ્યો અને ૬ દિવસ અને ૭ રાત સાથે રહ્યો. જ્યારે તે તેનાં પ્રાણીઓ પાસે પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રાણીઓ તેનાથી દૂર નાસી ગયાં. આથી તે વારાંગના પાસે પાછો ગયો. આ વખતે વારાંગનાએ ગિલ્ગમેશની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને તેને પોતાની સાથે ધરેક આવવા કહ્યું.

બીજી તકતી : એન્કુડુ રૂપજીવિની સાથે ધરેક આવવા પ્રસ્થાન કરે છે. જ્યારે તેઓ લરવાડોના ગામમાં આવ્યા ત્યારે રૂપજીવિનીએ એન્કુડુને ખાણસની રીતે ખાતાંપીતાં શીખરાડ્યું. અત્યાર સુધી તે પ્રાણીની માફક જ ખાતાંપીતો હતો. પછી તે ધીરે ધીરે સત્તોથી પ્રાણીઓનો શિકાર કરતા શીખ્યો. ધરેક આવ્યા પછી પહેલાં તે ગિલ્ગમેશ અને એન્કુડુ વચ્ચે રૂપજીવિની માટે લગાઈ થઈ પણ લગાઈને અતે બને દિલોનન મિત્ર બની રહ્યા.

ત્રીજી તકતીનો સરખાતનો ભાગ થોડો લાંબી ગયેલો છે. પણ જ્યાંથી લખાણ શરૂ થાય છે તેનું અનુસંધાન આગલી કડીઓ તોડે મેળવી શકાય છે. લખાણની શરૂઆત એન્કુડુ વારાંગના સાથેના સહવાસના પ્રસંગો દુઃખપૂર્વક યાદ કરે છે ત્યાંથી થાય છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન તારવી શકાય કે, જે કડીઓ ખૂટે છે તેમાં વારાંગના એન્કુડુને છોડીને જતી રહી હશે એવી મતલબનું લખાણ હશે.

પછી ગિલ્ગમેશ એન્કુડુને સીઝરના જંગમમાં ખુંબાખા (Khumbaba) સાથે લડવા મોકલે છે. ખુંબાખા દેવોએ નીમેસો જંગલનો રક્ષક હોય છે. તેથી એન્કુડુ ખુંબાખા સાથે લગાઈ ન કરવા માટે ગિલ્ગમેશને વીનવે છે. પણ ગિલ્ગમેશ તેને લડવા માટે ફરજ પાડે છે. આમ છતાં પણ એન્કુડુની નિનવણી આયુ રહે છે. છેવટે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એમ મનને મનાવી લડવા જવા તૈયાર થાય છે. ગિલ્ગમેશ પણ તેની સાથે જાય છે. ગામના લોકો પણ આ લગાઈ ન લડવાની સલાહ આપે છે. આ સલાહ અવગણીને તેઓ શસ્ત્રસંજ્ઞ થઈ જંગલ તરફ જવા બિપડે છે. તે પહેલાં તેઓ ગિલ્ગમેશની દેવી માતા નીનસુનના દેવળમાં જાય છે.

માતા બનેને સહીસલામત પાછા ફરે તેવા આશીર્વાદ આપે છે. આ તકતીનો અંત ભાગ પણ તૂટેલો છે.

થોથી તકતીમા પણ ઘણી વિગતો ખૂટે છે. બંને વીરમિત્રો જંગમમાં જ્યાં ખુંબાગા રહે છે ત્યાં આવી પહોંચે છે. ત્યાંથી આ તકતીનું લખાણ શરૂ થાય છે. એન્કુ દરવાજાને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થાય છે, પછીનું લખાણ વાચી શકાય તેવું નથી બંને વીરો એકબીજાને પ્રેતસાહન આપે છે. ત્યાંથી ફરી લખાણ શરૂ થાય છે. ગિન્ગામેશ દરવાજાને તોડીને જંગમમાં પેસે છે, પણ એન્કુ માઠો પડી નવ્ય છે ને ૧૧ દિવસ લગી ચૂનમૂન પડ્યો ગયે છે માદગી દરમિયાન અશક્તિને લીધે તે ગિન્ગામેશને ખાજા ફરવા સલાહ આપે છે પણ ગિન્ગામેશ તેને હિંમત આપે છે

સ્વર્ગમાં પોતાના પિતા અનુ પાસે જઈ ગિર્યામેશને શિક્ષા કરવાનું કહે છે. પણ પિતા બિનટો પુત્રીનો જ વાંક કાઢે છે. તોપણ પુત્રી ગિર્યામેશને શિક્ષા કરાવવાની હક લઈને જાય છે, તેથી અનુ સ્વર્ગીય વૃષભ મોકલે છે. આ વૃષભ તેની સાથે જે કાઈ લગ્ન આવે છે તેનો નાશ કરે છે. હેવટે ગિર્યામેશ અને એન્કુ જને સાથે વૃષભ ઉપર આક્રમણ કરે છે. આ લગ્નની વિગતો મળતી નથી. હેવટે વૃષભનો નાશ થાય છે. વૃષભના પરાજયની વાત સાંભળી ઇન્દ્રાર ગિર્યામેશને શાપ આપે છે, ને પછી વૃષભના મૃત્યુ ઉપર વિશ્વાપ કરે છે.

ગિર્યામેશ વૃષભનાં સિંગડાં દેવ લુગલબંડા (Lugalbanda)ને અર્પણ કરે છે. આ વિજયની યાદમાં ગિર્યામેશ રાજ્યભેદમાં મોટી ભિન્નતાની આપે છે. તે પછી તેઓ સૂર્ય જાય છે, પછી બંધમાં એન્કુને જે સ્વપ્ન આવે છે તેની વાત તે ગિર્યામેશને કરે છે.

સાતમી તકતીનો આગમો ભાગ તૂટેલો છે. તેથી તે માહિતી મળતી નથી. એન્કુ માંદો પડે છે ત્યારથી તકતીની શરૂઆત થાય છે. આ માંદગી માટે તે પેટી રૂપરૂપિનીને જ જવાબદાર માને છે, અને તેને શાપ આપે છે. સૂર્યદેવ આ શાપ સાંભળી જાય છે, અને એન્કુને હપકો આપે છે કે જે જોઈએ તને ગિર્યામેશ સાથે મેળવી આપ્યો, જેણે તને માનવી બનાવ્યો અને આટલી ઊંચી પદવીએ ચઢાવ્યો તેને જ તું શાપ આપે છે. આ હપકો સાંભળી એન્કુને પોતાના કર્મનો પસ્તાવો થાય છે અને વારાંગના ઉપર અનેક આશીર્વાદો વરસાવે છે. આ પછી તે બંધી જાય છે. બંધમાં તેને જે સ્વપ્ન આવે છે તે ગિર્યામેશને કહે છે. બંધમાં એન્કુ સિંદના નહોરવાળા રાક્ષસને જુએ છે, જે તેના ઉપર હુમલો કરે છે. આ રાક્ષસ એન્કુને ડરાવીને પાતાળમાં લઈ જાય છે, ત્યાં તે જૂના રાજાઓને નોકર તરીકે કામ કરતા જુએ છે. આ સ્વપ્નની વાત પૂરી થતાં જ એન્કુ મરી જાય છે. સ્વપ્ન ક્યારે પૂરું થાય છે અને એન્કુ દેવી રીતે મરે છે, તે નિર્ગતો અધૂરી છે.

આઠમી તકતીમાં ગિર્યામેશ પોતાના મિત્રના મૃત્યુ ઉપર શોક કરે છે તેનું વર્ણન છે. આ વિશ્વાપમા તે જનેએ સાથે કરેલાં પરાક્રમે-ખુબ્યાનો પરાજય, દેવી વૃષભનો નાશ, વગેરે યાદ કરે છે. તે પછીનો તકતીનો ભાગ તૂટેલો છે એટલે માહિતી અપ્રાપ્ય છે.

નવમી તકતીમાં ગિલ્ગામેશ પોતાના લાઈમ્બના મૃત્યુ ઉપર શોક કરતો પોતાના પ્રદેશમાં પાછો ફરે છે. ગિલ્ગામેશની અભિલાષા મૃત્યુને છૂતવાની છે. એકાએક તેને પોતાના પૂર્વ જ ઉટા-નેપિસ્ટમ (Uta Nepistum) ને અમર છે તેની યાદ આવે છે. ગિલ્ગામેશ તેમની પાસેથી અમરત્વનું રહસ્ય જાણવા માટે તેમની પામે જવાનો નિશ્ચય કરે છે. તે ક્યાં રહે છે તેની ગિલ્ગામેશને ખબર નથી. પણ ત્યાં પહોંચવા માટે કોઈ પણ સાદસનો સાગનો કરવા તે તૈયાર થાય છે. તે પશ્ચિમ દિશા તરફ જાપડે છે. રસ્તામાં તેને માનવીઓ અને પ્રાણીઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેમને હરાવીને તે માશુ (mashu) પર્વત આગળ આવી પહોંચે છે. આ પર્વત સર્પ-માનવોથી રક્ષાયેલો હોય છે. પહેલાં તો ગિલ્ગામેશ ગભરાય છે. સર્પ-માનવો પણ જાણે છે કે ગિલ્ગામેશમાં દેવી અંશ છે તેથી તે એને અંદર આવવા દે છે. ગિલ્ગામેશ સર્પ-માનવોને પોતાના આવવાનું કારણ જણાવે છે. સર્પ-માનવ ગિલ્ગામેશને એ જગ્યાએ ન જવાની સલાહ આપે છે. પણ ગિલ્ગામેશ પોતાના નિશ્ચયમાં મજબૂત રહે છે અને ભયંકર માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. બાર કલાક પછી તે એક સુંદર જગ્યાએ આવી પહોંચે છે. તેને સ્પષ્ટે કહે છે કે : “તારી મહેનત નિષ્ફળ જશે.” તો પણ ગિલ્ગામેશનો નિર્ણય અદ્વિતીય રહે છે.

દસમી તકતીમાં ગિલ્ગામેશ સીદુરી (Sidury) દેવીના રાજમહેશમાં તેની મદદ મેળવવા જાય છે. દેવી તેને મુસાફરીનાં ગંદાં કપડાંમાં આવેલો જોતા તેની જોડે વાતચીત કરવાનો પણ ઇનકાર કરે છે, અને મહેશના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ આપે છે. પણ ગિલ્ગામેશ બારણા તોડી નાખવાની ધમકી આપે છે. આથી દેવી તેની જોડે વાત કરવા તૈયાર થાય છે. ગિલ્ગામેશ દેવીને ભયંકર યાતના વેડીને અહીં સુધી આવવાનું કારણ જણાવે છે. દેવી પણ તેને સમજાવે છે કે, મૃત્યુને દૂર કરવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જશે, કારણ પ્રાણીમાત્ર માટે તે નિર્માણ ચપેલું છે. છતાં ગિલ્ગામેશ દેવીને પોતાના અમર પૂર્વજ પામે કેવી રીતે પહોંચાય તે પૂછે છે. દેવી તેને ઉર-શનાબી (Ur-shanabi) ને ઉટા-નેપિસ્ટમનો ખલાસી છે તેની પાસે જવાનું મુન કરે છે. ગિલ્ગામેશ આ ખલાસીને શોધી કાઢે છે અને ઉટા-નેપિસ્ટમ પાસે લઈ જવા કહે છે. ખલાસી હોડી જનાવવા માટે ગિલ્ગામેશને લાકડા કાપી લાવવાનું કહે છે, જે તે કરે છે. પછી તે બંને એક મદિનો અને પછર દિવસની મુસાફરી બાદ પૂર્વજ પાસે

આની પહોંચે છે હોડીને આમતી જોતા પૂર્વજ તેમને લેના કિનારે સામે આવે છે ગિ-આમેશને આવેનો જોતા તેને આવવાનું કારણ પૂછે છે ગિ-આમેશ પોતાની લાગી કહાણી વિસ્તારપૂરક કહે છે તે પછીની તપ્તી લાગેલી હોવાથી પૂર્વજ શો જવામ આપે છે તે જાણવા મગતું નથી તકતીની છે ની લીટીમાં ઉઠા-નેપિસ્તિમ ગિ-આમેશને જણાવે છે કે, “દુનિયામાં દુશુ જ અમર નથી, પ્રાણીમાત્ર માટે મોત નિશ્ચિત થયેલું જ છે તેમાથી કોઈ પણ ઇટકી શકતું નથી”

અગિયારમી તકતીમાં જળપ્રત્યની વાત આવે છે ઉઠા-નેપિસ્તિમ આ વાત ગિ-આમેશને કહે છે આ વાત પૂરી થતા ઉઠા-નેપિસ્તિમની ના જતા ગિ-આમેશ બધામાં પડે છે તેથી ઉઠા-નેપિસ્તિમ પોતાની પત્નીને બોલાવે છે અને ગિ-આમેશને તેને ઘેર પહોંચાડવા માટે મદદ કરના કહે છે અને તેને માટે ખાવાનું બનાવવાની પણ આજ્ઞા આપે છે ઉઠા-નેપિસ્તિમની પત્ની ગિ-આમેશ માટે ખાવાનું બનાવે છે અને સાથે સાથે તે કેટલા દિવસ બીધે છે તેની નોંધ રાખે છે સાતમે દિવસે ઉઠા-નેપિસ્તિમ ગિ-આમેશને જમડે છે બીધાથી જીને પણ ગિ-આમેશ તેના પૂર્વજને મૃત્યુને છતવાની રીત પૂછે છે પછી ઉઠા-નેપિસ્તિમની સનાહથી તે ઉર-શનાખી સાથે ફગીથી દરિયા પાર કરવાનું નક્કી કરે છે નીકળતા પહેલાં ઉઠા-નેપિસ્તિમ ગિ-આમેશને દરિયાના તળિયે આવેના એક ડોડ ત્રિયે વાત કરે છે ગિ-આમેશ એમ માને છે કે, આ ડોડ મેળવનાથી મૃત્યુને છતી શકાશે આથી તે પોતાને પગે પચરો બાંધીને હોડીની નીચેના માણામાંથી દરિયામાં બીતરે છે દરિયામાં તે પોતાના પૂર્વજ કહેના ડોડને લુએ છે અને તે ડોડ બહાને પાટો ઉપર આવે છે આ ડોડ ગિ-આમેશ ઉર-શનાખીને બતાવે છે, અને કહે છે કે આ ડોડ ની મદદથી ઈર્ષિજીત વસ્તુ પ્રાપ્ત થી શકાશે આ ડોડનું નામ “લીથુ ઈસાહીન અમેનુ” એટલે કે “ઘરડાને ધુરાની પ્રાપ્ત કરવાની જડીબુટ્ટી છે ગિ-આમેશ કહે છે કે, પોતાની ધુરાની પાછી મેળવવા તે આ જડીબુટ્ટી ખાતે અને બાળીને ડોડ પોતાના શરેરમાં લઈ જશે પણ ડોડ ફરેક પટોચનો જ નથી સ્ત્રીમાં કે-પાણીનો કરો આવતા ગિ-આમેશ તેમાં નહાવા પડે છે તે વખતે એક સાથે આ ડોડ ગગી જાય છે ગિ-આમેશને આની જાણ થતા પોતાની આંટઆંટની મહેનત ઉપર પાણી ફગી ગયેલું જોતા હતાજ થઈ જાય છે અને ખાની સાથે ઇર્ષક પાટો ફરે છે

બારની તક્તીમાં ગિલ્ગામેશ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ જતાં પોતાના ભાઈમિથ એન્કુના પ્રેતને બોલાવીને પાતાળમાં શું કરે છે તે જાણવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રેત હેરાન ન કરે તે માટે શું પગલાં લેવાં તે અંગે ગિલ્ગામેશ ધર્મશુરુની સલાહ લે છે. ધર્મશુરુ જે ન કરવાનું કહે છે તે જ ગિલ્ગામેશ કરે છે તોપણ તે એન્કુને પોતાની પાસે લાવી શકતો નથી. પછી તે વારાફરતી એનવીસ તેમજ ઈઆની પ્રાર્થના કરે છે. ઈઆને ગિલ્ગામેશની દયા આવતાં બંને ભાઈમિથને બેગા કરે છે. બંને મિત્રો ભેટે છે. ગિલ્ગામેશ મૃત્યુ બાદ શું થાય છે તે એન્કુ પાસે જાણવા મથે છે પણ મિત્રને દુઃખ થાય માટે તે કહેતો નથી. તક્તીના અંત ભાગમાં મ્યાં પછી મૃતાત્માનું શું થાય છે તેનું વર્ણન છે. જેમની ઉત્તરક્રિયા બરાબર થઈ હોય છે તેઓ સુખી હોય છે. પણ જેમની ઉત્તરક્રિયા બરાબર થઈ નથી હોતી તેઓ બધા ખૂન દુઃખી હોય છે. આવા લોકોને શરીરમાં ફેંકાયેલા દુઃખદાયક ઉપર જીવવું પડે છે. આ પછી તક્તી ઉપરનું લખાણ પૂરું થાય છે.^૧

ઉત્પત્તિ અથવા તે સર્જનની પુરાણકથા :

આ કથામાં મદુ'ક ઈઆનો પુત્ર હોય છે. તેણે “ડ્રેગોન ટીઆમટ”નો પરાજય કર્યો હતો. સર્જનની કથા તે મદુ'કના પરાજય રૂપે છઠ્ઠી તક્તીમાં જ આવે છે. આ વાર્તામાં મદુ'કનું વચસ્વ બેબિલોનમાંના તેના રાજકીય મહત્ત્વને લીધે પણ હોઈ શકે.

એસિરિયાની દંતકથાઓમાં આવી જ રીતે દેવ અશુરની કીર્તિગાથાઓ વર્ણાયેલી છે.

પુરાણકથાની શરૂઆત નીચે પ્રમાણે થાય છે. શરૂઆતમાં મુખ્ય ત્રણ તત્ત્વો હોય છે : (૧) અપ્સુ અમૃત તત્ત્વ (૨) મુમ્મુ-પુરુષ તત્ત્વ (૩) ટીઆમટ-સ્ત્રી તત્ત્વ. આ ત્રણ તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ શેને લીધે હતું તેની ખબર નથી. આમાથી દેવો અને દાનવો ઉત્પન્ન થયા દાનવોનાં રૂપ ભયાનક હતા દેવોના રૂપો મનુષ્યો જેવાં જ હતા. દેવો સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ અને પાતાળનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હતા આ બધા દેવોમાં સૌપ્રથમ બે દેવો લખ્મુ (Lakmu) અને

૧. આ કથા ગુજરાતના વાકસાદિત્યમાં આવતી સુધરા-એસંગ અને બાબરા ભૂલનાં વાર્તાનું સમરૂપ કરાવે છે.

લખામુ (Lakhamu) ઉત્પન્ન થયા. જો કે આ દેવોને બેબિલોનના લોકપ્રિય ધર્મમાં સ્થાન નથી. આ બે દેવો ઉત્પન્ન થયા પછી અનંત યુગો પછી દેવ અંશર (Anshar) અને કીશર (Kishar) ઉત્પન્ન થયા. આમનો અંશર તે સ્વર્ગનો યજ્ઞમાન.

કીશર તે પૃથ્વી પરનો યજ્ઞમાન હતો. આ પછી ધણા સમય પછી અનુ અને ઈઆ નામના દેવો થયા. આ દેવો ઉત્પન્ન થતાંની સાથે તેમણે શોરબકેર કરવા માંડ્યા. તેમના હલનચલનથી દીઆમટ-ઝીતત્વને હેરાનગતિ થવા માંડી. આથી અધ્ધુ અને મુમ્મુએ દેવોનો નાશ કરવાની યુક્તિ શોધવા માંડી. પરિણામે દેવો અને દાનવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું. દાનવોનો હિંદેશ, દેવો કે જે પ્રકાશના પ્રતિનિધિ હતા તેમનો નાશ કરવાનો હતો. ઉત્પત્તિ વિષેની જે ૭ તકતીઓ મળી છે તેમાં આ યુદ્ધનું જ વર્ણન છે. આ વાર્તામાં કુદરતી તરવોનું આકર્ષક અને સાકેતિક વર્ણન છે.

આમાંની પહેલી ચાર તકતી ઉપર ઈઆ અને અધ્ધુ-મુમ્મુ વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન છે. આમાં ઈઆ અધ્ધુ-મુમ્મુ ઉપર છત મેળવે છે. ઈઆ મંત્રસિદ્ધિ વાટે તેના દુસ્ત્રનો ઉપર છત મેળવે છે. ન્યારે દીઆમટને ઈઆના વિજયની અને પોતાના પતિના મૃત્યુની ખબર પડે છે ત્યારે તે ગુસ્સે થઈને બહોલો લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. દીઆમટ હિમ્મુ-પુમ્મુર અને બીબા અનેક રાક્ષસો ભેગા કરીને પોતાની મેના તૈયાર કરે છે. આ રાક્ષસો તે કુદરતના ભીષણ તરવો છે-ધુમ્મસ, વાદળો, તોફાનો, વંટોળિયા. આ ઉપરાંત દીઆમટ બીબા ઝેરી સર્પો, સિંહ, જંગલી કૂતરા, સર્પ-માનવ વગેરેની પણ મદદ મેળવે છે. આમનો ઉપરી કીગુદેવ છે. દીઆમટ કીગુની છાતી ઉપર મંત્રસિદ્ધ કરેલી તકતી લગાવે છે અને એ રીતે ગુપ્ત શક્તિઓનું તેનામાં આરોપણ કરે છે.

ન્યારે ઈઆ દીઆમટની આવી તૈયારી વિષે સાંભળે છે ત્યારે ફરીથી જાતે ધડવાને અશક્ત હોઈ અશક્તી સવાહ લેવા જાય છે. અંશર ઈઆની વાત સાંભળી અનુની મદદ માગે છે અને તેને દીઆમટ સાથે સધિ કરવા મોકલે છે. અનુ ન્યારે દીઆમટ પાસે પહોંચે છે ત્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે હોય છે. તેના ગુસ્સે જોઈને જ અનુ ભાગી આવે છે. અનુ દીઆમટ સાથે વાત કરવાની પણ અશક્તિ દર્શાવે છે ત્યારે દેવોની પરિપક્વ બોધાવવામાં આવે છે. આ પરિપક્વમાં ઈઆ પોતાના પુત્ર મુદુક

જોડે મત્રણા કરે છે મહુકે ગીઆમટ અને તેના મિત્રો સાથે લ'નાની દ્વિમત બતાવે છે આ પછી અશર દેવોની મોટી સભા બોનાવે છે જેમાં દેવોને મહુકના સાહસની જાણ કરવામાં આવે છે દેવો મહુકને તેમનો મિત્ર બનાવે છે અને પોતપોતાની શક્તિ તેને આપે છે તેઓ મહુકમાં એવી શક્તિ મૂકે છે કે તે જે વખતે જે બોલે તે પ્રમાણે થાય આની ખાતરી કરવા મહુકે પોતાનું વજ્ર અદસ્ય યરાનુ કહેતા તરત જ અદસ્ય થાય છે અને તેના કહેનાથી ફરી પાછું દેખાય છે

દેવો મહુકને રાજા જેવું માન આપે છે અને તેને રાજદડ, સિદ્ધા સન, વગેરે રાજચિહ્નોની નવાજેશ કરે છે મહુકે શસ્ત્રો સહી દીઆમટ ઉપર વિજય પ્રેરનારા આની નીકરે છે,

મહુકને જોઈને જ કીગુ અને તેના સાથીદારો ગભરાઈ જાય છે દીઆમટ મહુકને જોતા જ ગુસ્સે થઈ જાય છે અને મત્રો વડે તેનો નાશ કરવા પ્રેમય છે પણ તેના મત્રોની મહુકે ઉપર કશી જ અસર થતી નથી હવે મહુકે હાથમાં રાખેલી જાગ ગીઆમટ પગ નાખે છે અને પછી બાહ્યે મારી તેને ચીરી નાખે છે દીઆમટના સાથીદારો આ જોઈને ભાગના માડે છે પણ મહુકે ઉત્પન્ન કરેલા પવનના તોફાનને લીધે તેઓ નાસી શક્તા નથી મહુકે આ બધાને પણ જાળમાં પકડી લે છે કીગુની છાતી ઉપર દીઆમટે જે મત્રસિદ્ધ કરેલી તકતી બાંધેલી તે છોડીને મહુકે પોતાની છાતી ઉપર બાંધી દે છે

આ પછી દેવોની આજ્ઞા પ્રમાણે મહુકે દીઆમટના શમનો નિકાન કરે છે આના બદલામાં તેને ખૂબ ઈનામો મળે છે

હવે મહુકે સર્જન (creation) નું કામ શરૂ કરે છે

તેણે દીઆમટના શરીરના બે કકડા કર્યા એકમાંથી તેણે સ્વર્ગના ધુમટ બનાવ્યા અને બીજા ભાગમાંથી ઈશ્વાનુ ગ્રે'ણુબનાન્યુ આ કરનારો તેનું અધમ ની સમિત મ્ની સામનો ન કરે તે હતો આટનું કર્યા પછી મહુકે સ્વર્ગીય રચયલિલુ કામ ન્યુ તેણે સ્વર્ગનું મકાન બાંધુ ક્યુ જૂના દેવો માટે પણ જુદી જુદી બન યા કરી

પગે તકતી દે જેમાં મહુકે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને ગણિમડગો (Zodiac) ના નિયમો નક્કી કર્યા હશે તે મળતી નથી બેમિયોનના લોકોને ખગોળશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સાચું હતું

મહુકે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની રચના કરી અને દરેક દેવની જગ્યા નક્કી કરી આપી. પણ દેવો ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે, “હમણે વગર અમારા અસ્તિત્વનો કશો અર્થ નથી.” આથી મહુકે લોહી અને હાડકાંમાંથી મનુષ્યને ઉત્પન્ન કરવાનો પોતાનો વિચાર ઈજાને જણાવ્યો. ઈજાએ જણાવ્યું કે, “તે માટે એક દેવનો ભોગ જોઈએ.” દેવો કીંગુને પકડીને ઈજા પાસે લઈ આવે છે. કીંગુના લોહીમાંથી ઈજા દેવોની આકરી માટે મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અનુનાકી મહુકના આ વીરત્વભર્યા કાર્યને ગિરદાવવા માટે તેને માટે એક દેવળ બાંધવાનું વિચારે છે. દેવળ બાંધવા માટે બેબિલોનને પસંદ કરવામાં આવે છે. દેવળ પૂરું થયા પછી મહુક પોતાના દેવળમાં દરેક દેવ માટે જગ્યા નક્કી કરે છે. છેલ્લી તકતીમાં અનુનાકી મહુકની પ્રથસ્તિ ગાય છે. ત્યાર પછી તે મહુકને બીબા પચાસ નામો અર્પણ કરવા માટે દેવોની સભા બોલાવે છે. આવી રીતે દેવો મહુકની સરદારી સ્વીકારે છે.

મહુકને આ પચાસ નામો અર્પણ કરવાનું કારણ તેને મહાન અને શક્તિશાળી દેવ તરીકે સ્થાપિત કરવાનું જ છે. બીબા બધા દેવો મહુકના જ શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપોના આવિર્ભાવો છે. બેબિલોનના ધર્મમાં મહુકને “દેવોનો દેવ” બનાવવા પાછળનો હેતુ એકદેવત્વનો સ્વીકાર કરવાનો પણ હોઈ શકે.

આ પછી હવે વનસ્પતિની દંતકથા (Vegetation Myth) જોઈએ :

આ દંતકથામાં દેવી ઇષ્ટાર અને ટામુઝની વાર્તા છે. સુમેરની આવી જ દંતકથામાં ટામુઝનો ઇષ્ટારના લાઈ તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. જ્યારે બેબિલોનની આ કથામાં તેને કોઈ વાર ઇષ્ટારના પ્રેમી તો કોઈ વાર ઇષ્ટારના પુત્ર તરીકે ઉલ્લેખેલો છે.

આ કથા કંઈક આ પ્રમાણે છે :

ટામુઝ ઈજાનો પુત્ર છે. તે ઈરીઝ (જે ઝાડ આખી પૃથ્વીને ઘેરી આપે છે) નામના ઝાડ નીચે થેડાં ચરાવતો હોય છે. તે વખતે ઇષ્ટાર તેના પ્રેમમાં પડે છે અને તેનો પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકાર કરે છે. ટામુઝને જંગલી સૂર મારી નાખે છે. ત્યાર પછી તે અર્કુમાં જાય છે,

જ્યાં મૃત્યુ બાદ દરેક માનવીને જવાનું હોય છે. અહુર્મા ઇષ્ટારની ઈર્ષાણુ બેન એરીસકીગગનું રાજ્ય ચાલે છે. ઇષ્ટાર ટામુઝના મૃત્યુ ઉપર આક્રંદ કરે છે અને જાતે અહુર્મા જઈ ટામુઝના ઘા એક પવિત્ર ઝરાના પાણીમાં ઘોઈને તેને સજીવન કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આ નિશ્ચય કર્યા બાદ તરત જ ઇષ્ટાર તેનો અમર કરે છે અને તુરતમા જ અહુર્મે દરવાજે આવીને અંદર જવા દેવાની રજા માગે છે. અહુર્ની પ્રાચીન પ્રભુશિક્ષક પ્રભાણુ કક્તા નવરત્ના ધર્મને જ તેમાં પ્રવેશ મેળવી શકાય તેમ હતું. આથી જે જે દરવાજામાં યઈને ઇષ્ટારને પસાર થવાનું છે તે તે દરેક દરવાજા આગળ તેનો રક્ષક ઇષ્ટાર પામેથી એક એક વસ્ત્ર અથવા ધરેણું માગે છે. પહેલે દરવાજે તેનો મુગટ માગવામાં આવે છે, બીજે દરવાજે કુંડલ, ત્રીજે દરવાજે હાર, ચોથે દરવાજે રત્ન-જડિત કમરપટ્ટો, એ રીતે પહેલાં ઇષ્ટારનાં ધરેણાં ને મુગટ ઉતારી લેવામાં આવે છે. છેલ્લે દરવાજે તેનું વસ્ત્ર પણ ઉતારી લેવામાં આવે છે. ઇષ્ટાર બળગતી-ફફડતી તે પણ ઉતારી આપે છે.

આ તરફ પૃથ્વી ઉપર ઇષ્ટારની ગેરહાજરીને લીધે ઝાડપાન સુકાઈ જાય છે. તેની પ્રેરણા વગર કંધાનો વિકાસ પણ અટકી જાય છે. સ્ત્રી-પુરુષો ગ્રેમ કરતાં બંધ થાય છે; તેથી વસ્તીમાં એકદમ ઘટાડો થવા માંડે છે. આને પરિણામે દેવોને માનવો તરફથી અર્પણ ચતા ભોગોની સંખ્યામાં પુષ્કળ ઘટાડો થાય છે ને દેવો એવા તો મહારાઈ જાય છે કે તેઓ એરીસકીગગને ઇષ્ટારને છોડી દેવા હુકમ કરે છે. એરીસકીગગ ઇષ્ટારને તો છૂટી કરે છે પણ તે ટામુઝ વગર પાછી ફરવા ના પાડે છે. છેવટે ઇષ્ટારનો વિજય થાય છે ને તેની જોડે ટામુઝને પણ પાછા ફરવાની રજા આપવામાં આવે છે. ઇષ્ટાર ટામુઝની સાથે ગર્ભરે પાછી ફરે છે. પાછા ફરતાં અહુર્મા સામે દરવાજા ઉપર ઉતારી લેવામાં આવેલા તેનાં વસ્ત્ર અને ધરેણાં તેને પાછાં મળે છે જેવી તે પૃથ્વી ઉપર પાછી આવે છે કે ફરીથી ઝાડપાનને લીલી ફૂંપળો ફૂટે છે, ધરતી ઉપર અનાજ પાકે છે અને ગ્રાણીમાત્ર પ્રજનન મરત્તિ શરૂ કરે છે. *

આ કથાનો હેતુ ગ્રેમ મૃત્યુ કરતાં મહાન છે એ બતાવવાનો છે. બેબિલોનના લોકો આ કથામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા અને દર વર્ષે ટામુઝના મૃત્યુ ઉપર શોક કરતા અને તે ફરી મજીવન ચતા ઉત્સવ યોજાવતા.

* આ કથા કેટલેક અંશે આપણી 'સત્યવાન-સાવિત્રી'ની કથાને અજાતી આવે છે.

જળપ્રલયની કથા (Legend of Deluge) :

મૂળ તો આ કથા ગિલ્ગમેશની વાતનો જ એક ભાગ છે. તેમાં નીચલા બેબિલોનિયામાં આવેલા ભયંકર પૂરની વાત છે. આ પૂરને લીધે અતિશય જલનદાનિ અને નિવૃક્તની પાલખાવી થઈ હતી. આ પૂરને માટે સનત વરસાદ ઉપરાંત પૃથ્વીના પેટાજમાં અધેસો અસાધારણ ફેરફાર પણ મદદરૂપ હતો. પહાડોના બાઈબિલમાં પણ આવા પૂરની વાત આવે છે. એક કથન મુજબ એમ માનવામાં આવે છે કે, ચાલીસ દિવસ અને રાત સુધી સનત વરસાદ વરસ્યા કર્યો હતો તેને લીધે પૂર આવ્યું હતું. નીચલા બેબિલોનિયાનાં શહેરો દરિયાની પાસે આવેલાં હતાં. એટલે દરિયાનાં પ્રચંડ મોજાઓએ પણ તેમાં સાથ આપ્યો હતો. બેબિલોનના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર બેરોસસે લખેલી જળપ્રલયની કથા નીચે મુજબ છે :

રાજા એર્ડેટસના મૃત્યુ બાદ તેના પુત્ર ક્ષિમુઅસ (Xisuthrus) ના વખતમાં વિનાશકારી જળપ્રલય થયો હતો. રાજાને સ્વપ્નામાં દેવ ક્રોનમે દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે, “તૈસીઅસ મદિનાના પંદરમા દિવસે જળપ્રલય થશે જેનાથી સારીયે માનવજાતનો વિનાશ થશે.” આથી રાજાએ એક મોટું વહાણ તૈયાર કરાવ્યું. તેમાં લાઈબ્રેરો, સજાવહાજાને લીધાં. તે ઉપરાંત, જીવનજરૂરિયાતની ચીજો અને અનેક જાતના પ્રાણીઓ, પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ લીધાં. ત્યાર બાદ ક્ષિમર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જોડા પાણીમાં વહાણ હંકાર્યું.

ન્યારે પૂર શમ્યું ત્યારે રાજાએ પહેલાં પક્ષીઓને છોડી મૂક્યાં. આ પક્ષીઓને ક્યાંયે ખોરાક કે બેસવા માટે જમીન મળી નહીં તેથી રાજા પાસે પાછાં આવ્યાં. આ ઉપરથી રાજાએ બધાં કે હજી પૂર શમ્યું નથી. થોડા દિવસ પછી ફરીથી રાજાએ પક્ષીઓને છોડી મૂક્યાં. આ વખતે ન્યારે તેઓ પાછાં ફર્યાં ત્યારે તેમના પગ માટીવાળા હતા. થોડા દિવસ પછી ફરી ન્યારે તેણે પક્ષીઓને છોડ્યાં ત્યારે તેઓ પાછાં આવ્યાં નહિ. આ ઉપરથી રાજાએ નક્કી કર્યું કે હવે જમીન કોરી થઈ હશે. આથી તે વહાણ પરથી તેની પત્ની, પુત્રી અને મુકાની સાથે નીચે ઊતર્યો. તેણે પૃથ્વીની પૂર્ણ કરી અને ત્યાં એક વેદી બાંધી ફરી અને તે દ્વારા દેવાને ભોગ ધરાવ્યા.

આ પછી તે પોતાના નીચે ઉતરેલા માણસો સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

હવે જેઓ વહાણની અંદર જ રહ્યા હતા તેમણે ધણોવખત થયોછતા રાખને કે કાંઈને પાછાં ફરતા જોયાં નહિ એટલે તેઓ પણ વહાણમાંથી ઊતરી પડ્યા અને રાખના નામનો પોકાર પાડતા લાગ્યા. તેઓ રાખને જોઈ શક્યા નહિ પણ હવામાંથી તેના શબ્દો સાંભળ્યા કે, “દેવોના કહેવાથી હું દેવજમાં જઈને વસ્યો છું. મારી પત્ની, પુત્રી અને ખજાસી પણ મારી સાથે જ છે. હવે બેબિલોન પાછા ફરો અને માનવજાતને આ કથાની જાણ કરો.”^૧

આ બધી દંતકથાઓનો સમય નક્કી થઈ શક્યો નથી. આ દંતકથાઓ ઉપરાંત બેબિલોનના ધાર્મિક સાહિત્યમાં અનેક સ્તોત્રો તેમજ મંત્રો મળે છે. બેબિલોનની પ્રજા ધર્મમાં અખૂટ મદદા ધરાવતી હતી, તેથી ધર્મ-શુરુઓની સલાહ અક્ષરશઃ પાળતી. ધર્મશુરુઓ શયતાનોથી રક્ષણ કરવા તેમની સલાહ લેવા આવનાર દરેક વ્યક્તિને માહિયાં, મંત્રો તાવીજો, દેવની આકૃતિવાળી નાની મૂર્તિઓ શરીર ઉપર ધારણ કરવાની સલાહ આપતા.

અશુરખાનીપાલના મંથાક્ષરમાંથી ખરાબ તસ્વેને દૂર કરવા માટેનાં અને ભવિષ્યમાં તેનાથી રક્ષણ મેળવવા માટેનાં અનેક જાદુઈ સ્તોત્રો મળ્યાં છે. કેટલીક તકતીઓ ઉપર સ્વર્ગનાં તેમજ ભૂલોકના ભવિષ્ય-લક્ષણોની યાદી લખેલી છે. આ ભવિષ્યવક્ષણો ઉપરથી અર્થ કેવી રીતે તારવવો તેનાં સૂચનો પણ કરેલાં છે. કેટલીક તકતીઓ ઉપર કેવા સ્વપ્નનો કેવો અર્થ થટાવવો તે પણ લખેલું છે. આ ઉપરાંત, પશુઓનાં કલેજાનું અવલોકન કરીને માણસનું ભાવિ કેવી રીતે નક્કી કરવું તે પણ કેટલીક તકતીઓ ઉપર લખેલું છે. બેબિલોનના ધર્મશુરુઓમાં પશુઓનાં કલેજાનું અવલોકન કરીને ભવિષ્યકથન કરવાની રીત ઘણી પ્રચલિત હતી. તેઓ એમ માનતા કે, પેશુમાં તેમજ માનવીમાં જીવનું સ્થાન કલેજામાં રહેલું છે. દરેક રાજા વિજયયાત્રા સર કરતા પહેલાં, અને લડાઈમાં જતાં પહેલાં ધર્મશુરુઓ પામે, ભાવિનાં એંધાણ જાણવા અવશ્ય જતો. દરેક બેબિલોન-વાસી પણ મહત્વનો નિશ્ચય લેતાં પહેલાં અગર તો કોઈ પણ સાહસમાં પડનાં પહેલાં ધર્મશુરુઓની સલાહ લેતો.

આપું સાહિત્ય પ્રચુર પ્રમાણમાં મળવાનું કારણ એ હતું કે, જન્મથી તે મૃત્યુ સુધીના એકેએક અણધારેલા બનાવનો ધર્મગુરુઓ બહુઈ કે અસૌકીક અર્થ ધરાવતા. આમાં હશું નહું નથી, કારણ આજે બેબિલોનની પ્રગ્નને બૃત્ત ઉપરથી નામશેષ થયાને આટલાં બધાં વર્ષો, સંક્રમણે વીતી ગયા હોવા છતાં, અને આપણી જાતને ચિહ્નિત અને સંસ્કારી પ્રબલ કહેવડાવવા છતાં એક નહીં તો બીજી જાતના વહેમોમાં હજુ પણ આપણે શ્રદ્ધા નાખી રહ્યા છીએ. આવા વહેમો ફુનિયાની કઈ પ્રગ્નમાં નથી ? આપણી સંસ્કારિતાના પેટાળમાં હજુ પણ વહેમ અને અધઃપ્રદાનો સાગર ધૂધબ્યા જ રહે છે.

મૂલ્યાંકન :

બેબિલોનની સંસ્કૃતિ માનવજાતને મિસરની સંસ્કૃતિ જેટલી ફળદાયી નથી કે નથી તે ભાસ્તની સંસ્કૃતિ જેવી ચૈતિષ્યસભર; ચીનની સંસ્કૃતિ જેવી ગૂઢ અને પઠ્ય પણ નથી. આમ છતાં યુરોપના ધાર્મિક સાહિત્યમાં ચુદ્ધિઓ દ્વારા અગ્રિમ સ્થાન બેબિલોનની પુરાણકથાઓને જ મળ્યું છે. ગ્રીક લોકોએ પોતાનાં નગર-રાજ્યોમાં ગણિતશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, તબીબી-શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, શબ્દકોશરચનાશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વવિદ્યા, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરેના જે પાયા નાખ્યા તેના મૂળજૂત સિદ્ધાંતો તેઓ બેબિલોન પાસેથી જ શીખ્યા હતા. આ જ્ઞાન તેમણે રોમને આપ્યું અને રોમની મારફતે યુરોપમાં ફેલાયું. ભાસ્તના જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં રાશિઓ વગેરે તત્ત્વો ઉમેરાયાં તેનું મૂળ પણ બેબિલોનમાં હોવાનું જણાય છે.

ધાતુઓ, નક્ષત્રો, વજન, માપ, સંગીતનાં વાદ્યો, ફેટલીક દવાઓનાં જે ગ્રીક નામો છે તે મૂળ તો બેબિલોનની બાપાના જ અનુવાદો છે. ફેટલાંક નામોનો તો અનુવાદ પણ નહીં, માત્ર ચિપ્તર જ થયેલું છે.

ગ્રીક સ્થાપત્યે આકાર અને ગ્રેશ્યુ ભણે મિસર અને ફીટ પામેથી લીધાં હશે પણ મુસ્લિમોને મસ્જિદની કલ્પના તો કલાય બેબિલોનના ઝિગુરતે જ આપી હશે. આ ઉપરાંત, દેવળના મિનારા અને ઘંટાઘડની કલ્પના તેમજ અમેરિકાના સમકાલીન સ્થાપત્યની મેટબેક (set back) શૈલીની ગ્રેશ્યુ બેબિલોનના ઝિગુરતમાંથી જ મળેલી છે.

દરેક પ્રાચીન સમાજને હેમુરાબીની ધારાસહિતાનો વારસો મળેલો

હતા, જેને રામની આધુનિક જગતને સરકાર અને સુવ્યવસ્થાની લેટ સાથે સરખાવી શકાય.

એસિરિયાએ બેબિલોન જીત્યું પણ તેણે સંસ્કૃતિ તો બેબિલોનની જ અપનાવી. એટલું જ નહીં પણ આ સંસ્કૃતિનો તેણે પોતાના વિદ્યા સામ્રાજ્યમાં ફેલાવો કર્યો. બેબિલોનના લોકોએ ધણા કાળ સુધી યહૂદીઓને ફેદીતરીકે રાખ્યા હતા અને તે દુશ્મિયાત યહૂદીઓનાં જીવન અને વિચારો ઉપર બેબિલોનની સંસ્કૃતિની ઊંડી છાપ પડી હતી. આથી જ્યારે તેઓ પોતાને વતન પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે બેબિલોનની સંસ્કૃતિમાંથી ઘણું અપનાવેલું હતું. ઈરાન અને ગ્રીસ ઉપર વિજય મેળવીને બેબિલોને આયોનીઆ, એશિયા માઈનોર અને ગ્રીસ સાથે વેપાર દ્વારા પણ બેબિલોનની સંસ્કૃતિનો સાગે ફેલાવો કર્યો હતો. આ અને બીજી અનેક રીતે “બે નદી વચ્ચેના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ”ની સારી તેમજ ખાડી અસરો માનવસંસ્કૃતિ ઉપર પડેલી છે.

એસિરિયાની સંસ્કૃતિ

પ્રદેશ :

એસિરિયાનો પ્રદેશ એબિલોનની ઉત્તરે ત્રણમો માઈલ દૂર આવેલો હતો. એસિરિયાની ઉત્તરદક્ષિણે આરમેનિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશો અને એબિલોનના મેદાનો આવેલાં હતાં. તેની પૂર્વ તરફ ઝઝોસ પર્વતની હારમાળાઓ આવેલી હતી. આ રીતે એસિરિયા આરે તરફ પહાડોમા વસતી પહાડી ભૂમિઓથી ઘેરાયેલું હતું. તેથી તેને ફરગિયાત લગ્નપદ જીવન જીવનું પડ્યું.

સમય જતાં એસિરિયાના શઘીર ગણઓએ એશમ, સુમેર, અક્કદ, એબિલોનિયા, હીનિશિયા, મિસર, વગેરે જીતી લીધાં હતાં.

સુમેરમાં સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયો, એબિલોને તેનો સર્વાંગી વિકાસ કર્યો અને એસિરિયાએ તેને વારસામાં મેળવી લલિષ્મની પ્રજા માટે સાચવ્યો.

આ સંસ્કૃતિની શરૂઆત દીબ્રીસ નદીને મળતી નાની નાની શાખાઓને દિનારે વમેલા આર શહેરોમા થઈ હતી. આ આર શહેરો અશુર, અરમેના, કાલાખ અને નીનાવેદ જે આજે અનુક્રમે કાલાત-શરધાટ, હરખીસ, નીમરુદ અને હયુયુલિજક તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષોનું પ્રાપ્તિસ્થાન :

અશુરમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાલનાં ચંપુઓ તેમજ ભૌમિતિક ચિત્રણોવાળાં કાળી માટીનાં વાસણો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત નીનાવેદ પાસે ટેપેગાવગ (Tepeghawag) પાસે પુરાતત્ત્વવિદોને એક નાનું શહેર મળી આવ્યું છે. આ શહેરનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૩૭૦૦ વર્ષનો આડી રાકાયો છે. આ શહેરમાંથી દેવગો, કબરો, નળાકાર મુદ્રાઓ, કાંસકા, ઝવેરાત, વગેરે ધણું મળી આવ્યું છે. એક નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે આ શહેરમાં ધર્મેલા ઉત્ખનન દરમિયાન સેતરજની રમતમા ઉપયોગમાં આવતા પાસાનો પ્રચીનતામ નમૂનો મળી આવ્યો છે.

એસિરિયાના ઇશ્ટેવ અશુરના નામ ઉપરથી પહેલાં તે અશુર શહેરનું નામ પડ્યું અને પાછળથી એના પરથી દેશનું નામ એસિરિયા પડ્યું. એસિરિયાના પ્રથમના ચોક્કસ રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર અશુર હતું. પણ વખત જતા રહ્યુંની ગરમીથી તેમજ પડોશી રાજ્ય બેબિલોનના આક્રમણોથી કંટાળીને તેમણે રાજધાનીનું શહેર અશુરથી બદલીને નીનાવેહમાં રાખ્યું. નીનાવેહ શહેરનું નામ પણ દેવી “નીના”ના નામ ઉપરથી જ પડેલું હતું. આ દેવી એસિરિયાની ઇશ્તાર હતી.

લોકો :

એસિરિયાની પ્રજા મિશ્ર હતી. આ પ્રજાના કેટલાક લોકો દક્ષિણના સંસ્કારી સેમિટિક લોકો હતા જ્યારે કેટલાક બિન-સેમિટિક હતા તે કેટલાક કેકેસસ પર્વતના કુરડીશ લોકો પણ હતા. આ મિશ્ર પ્રજાએ તેમની ભાષા અને કલા મૂળ તે સુમેરમીથી જ લીધેલાં હતાં. પાછળથી આ ભાષા અને કલામાં સુધારોવધારો કરીને બેબિલોનની ભાષા અને કલાથી અલગ ન પાડી શકાય તેવી બદલી નાખી હતી.

એસિરિયાની પ્રજાને સરઆતથી તે છેવટ સુધી પહાડી જાતિઓ તરફથી થતાં વારંવાર આક્રમણોને ખાળવા માટે લગાયક પ્રજા તરીકે જ જીવવું પડ્યું. પરિણામે તેઓ સશક્ત અને મુદ્દત બાધા ખરાવતા થયા હતા. આ લોકો લાંબાં વાળ અને દાઢી રાખતા.

ઐતિહાસિક રૂપરેખા

જ્યારે બેબિલોન કેસર્ટ લોકોના અમલ નીચે ચમદાર રહ્યું હતું ત્યારે તે પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એસિરિયાના શાસકોનેસર પહેલાંએ ઉત્તર તરફનાં નાનાં નાનાં નગરરાજ્યોને એક અમલ નીચે એકત્ર કર્યાં, અને કાલાખમાં રાજધાની સ્થાપી અને સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. આમ છતાં એસિરિયાના ઇતિહાસમાં પહેલા મહાન રાજા થવાનું માન ટીગ્લથ-પીલેસર (Tiglath-Pileser) ને મળે છે. એમ કહેવાય છે કે આ રાજા એવો તેો શરવીર હતો કે તેણે સ્થળાં રહીને ૮૦૦ સિંહ અને જમીન પરથી જ લડીને ૧૨૦ સિંહો માર્યા હતા !^૧

લોકોને જીતી લીધા હતા. તેણે બેબિલોન જીત્યા પછી મિસરને પણ એવું તો ગણરાની મુઠ્ઠું હતું કે તે વારંવાર દીગ્વંથ-પીલેસરને કીમતી બેટા મોકલતું રહેતું; પશુચોડા જ વખતમાં બેબિલોનના ગભાએ હુમલો કરીને આ રાજાના લશ્કરને હરાવ્યું, તેનાં દેવોનો સમૂહો નાશ કર્યો અને દેવોને અંદીવાન બનાવી બેબિલોન લઈ ગયો. આ શરમજનક અપમાન દીગ્વંથ-પીલેસર સહન કરી શક્યો નહીં અને ચોડા જ સમયમાં તે મૃત્યુ પામ્યો.

ત્યાર પછી અશુરનગીરપાસ બીજો આવ્યો. તેણે પણ લગભગ બારેક જેટલા નાનાં નાનાં રાજ્યો જીતી લીધાં અને લડાઈમાંથી ધણું દ્રવ્ય ભૂંટી લાવ્યો. તેણે યાહી કેદીઓની આંખો પોતાને હાથે જ ફેરી નાખી હતી.

અશુરનસીરપાસ બીજા પછી શામ્મનેસર ત્રીજો રાજા થયો. આ રાજા પણ ઘણી લડાઈઓ લડ્યો પણ છેવટે તેના પુત્રે બળવો કરી તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. પછીથી આ પુત્ર વિષે કંઈ જાણવા મળતું નથી, કારણ શામ્મનેસર પછી ઇતિહાસમાં સમ્યુરામત રાણીનું રાજ્ય નોંધાયેલું છે. આ રાણીએ ત્રણ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું.

રાણી પછી દીગ્વંથ-પીલેસર ત્રીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે ફરીથી આરમેનિયા જીતી લીધું. આ રાજાએ રાજ્યનો વિસ્તાર કોકેસસથી મિસર સુધી વિસ્તાર્યો. ત્યાર પછી તેણે લડાઈ લડવી બંધ કરી અને રાજ્ય-વહીવટ અધાવવા તરફ પોતાનું ધ્યાનકેન્દ્રિત કર્યું. આ રાજાએ ધણું દેવજો તેમ જ રાજમહેલો બંધાવ્યાં.

દીગ્વંથ-પીલેસર ત્રીજા પછી સાર્ગોન બીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. સાર્ગોન બીજો મૂળ તો લશ્કરનો એક અધિકારી હતો. ગાદી ઉપર આવ્યા બાદ તેણે એલમ અને મિસરને હરાવ્યાં. તેણે બેબિલોન ફરીથી જીતી લીધું ને રાજ્યકારભાર પણ સુંદર રીતે ચલાવ્યો. તેણે કલા, સાહિત્ય, ગૃહઉદ્યોગ અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એક લડાઈમાં તે માર્યો ગયો.

ગુલામીમાંથી છટકવા જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તેથી ઉશ્કેરાઈ જઈ તેણે બેબિલોનને સખત ઘેરા ધાલ્યો અને છેવટે તેને હરાવ્યું. તેણે સારાથે બેબિલોન શહેરને આગ ચાંપી ભસ્મીભૂત કર્યું અને ત્યાંના એકેએક સ્ત્રીશોને મારી નાખ્યા. તે એટલે સુધી કે શેરીઓમાં મર્જાના એટલા મોટા ઢગનાથયા હતા કે જવા-આવવા માટે જગ્યા પણ નહોતી રહી ! બેબિલોનના એક એક દેવતા તેમ જ રાજમહેલમાં છેવટના એક શેઠય ગ્લો ત્યાં સુધી લૂંટી લીધા અને છેવટે બેબિલોનના દેવાને પણ બદીવાન બનાવી નીનાવેદમાં લઈ ગયો. આ બધી લૂંટમાંથી સેનાચેરીએ નીનાવેદમાં અનેક ઇમારતો બાંધી કરી, નદીના વહેણ બદલાય જોઈ પડત જમીનમાં મનમન પાક ઉગાડી શકાય. તેના જ પુત્રોએ તેનું ખૂન કર્યું.

ત્યાર બાદ ઇસરહેડોને પોતાના લાઈઓ પાસેથી ગાદી ખૂંચવી લીધી. તેણે મિસર ઉપર ચઢાઈ કરીને તે છતી લીધું. મેંદીસમાંથી તે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. આ રાજાએ બેબિલોનના દેવાને મુક્ત કરી માન આપ્યું અને બેબિલોનના લોકોની આહવા ગેળવી. તેણે બેબિલોન શહેર ફરીથી સમરાવ્યું. આ રાજાએ એલમના કુષાળપીઠિત લોકોને અનાજની સહાય કરી. મિસરમાં જાગેતો બળવો શમાવવા ગત્તા રગ્તામાં જ તેનું મૃત્યુ થયું. એસિરિયાના બધા રાજાઓમાં આ જ એક રાજા આટલો દયાવાન થઈ શક્યો હતો.

ઇસરહેડોન પછી તેનો પુત્ર અશુરઆનીપાઝ ગાદી ઉપર આવ્યો. આ રાજાના લાખા રાજ્યકાંડ દરમિયાન એસિરિયા સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યું.

એસિરિયાના બધા રાજાઓ તેમના દુશ્મનો પ્રત્યે અત્યંત ક્રૂર અને ઘાતકી વર્તન દાખવતા. અશુરઆનીપાઝે કેટલી લાયક રીતે એલમનો નાશ કર્યો હતો તે વિશે લલિયાનો એક લેખ મળે છે. તે દુશ્મનોને છવતા સળગાવી મૂકતો, તેમના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી નાખતો, તેમના ગળાં દાખી નાખતો, તેમને ધીમા તાપે ભૂંજતો.

તે આવા ક્રૂર હાથે કામ લેતાના સ્વભાવને લીધે જ ઇયિઓપિઆથી આરમેનિયા અને સીરિયાથી મીડિયા સુધીની અનેક ભટકતી અને જંગલી જાતિઓ પાસે ચિસ્તપાવન કરાવી શક્યો હતો.

સમગ્ર રીતે જોતાં તેના રાજ્યમાં ચોમેર શાંતિ હતી. તેનું રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત હતું. તેણે દેવળો અને રાજમહેલોને બાંધવા-શુભુગારવા માટે દેશભરમાંથી સ્થપતિઓ અને શિલ્પકારોને બોલાવી મંગાવ્યા હતા. સુમેર અને બેબિલોનના સાહિત્યના ઉચ્ચતમ નમૂનાઓની નકલ કરવા માટે અસંખ્ય લલિયાઓ કામે લગાડ્યા હતા. આ બધી નકલો તેણે નીનાવેહના ગ્રંથાલયમાં સંગ્રહી હતી. આ બધી નકલો આજે આપણને અકબંધ મળી આવી છે. આ ગળ એવો તો શરૂથી હતો કે ફક્ત એક ચપ્પુ અને એક લાકડો લઈને તે સિંહ સાથે હાથોહાથની લડાઈ લડતો. અશુરબાનીપાદ કેવી રીતે મર્યો તે હજી સુધી ખબર પડી નથી, પણ તેના મૃત્યુ બાદ થોડા જ સમયમાં એસિરિયાનો પત્થ અંત આવ્યો.

એસિરિયાને આર્થિક સદ્વસ્થતા પરદેશો સાથે કરેલી લડાઈમાંથી મેળવેલા ધનમાંથી પ્રાપ્ત કરી હતી. દરેક લડાઈમાં મજબૂત અને બહાદુર લોકો માર્યા જતા અને પરિણામે નબળા લોકોની વસ્તી વધતી જતી. આથી તેનું જોર ઓછું થતું ગયું. લડાઈમાંથી અસંખ્ય કેદીઓને એસિરિયામાં લાવવામાં આવતા. આ કેદીઓને તેમજ તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા બાળકોને અન્ન પૂરું પાડવું પડતું. દેશ દેશના કેદીઓને લેવા કરવાયો રાષ્ટ્રીય એકતા જળવાઈ રાકી નહીં. આ કેદીઓ તેમના સંખ્યાબળને લીધે જ રાજ્યો પ્રત્યે દુશ્મનાવટ બાંધવામાં ફાળ્યા. એસિરિયાના લશ્કરમાં આ જ બધા લોકોની ભરતી થતી. એસિરિયાની દરેક સીમા ઉપર જંગલી જાતિઓનાં આક્રમણ વધી પડ્યાં. આવા અનેક કાળોને લીધે એસિરિયાનું રાજ્ય કમજોર થતું ગયું. અશુરબાનીપાદ ઈ. પૂ. ૬૨૬ માં મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાર પછી ચૌદ વરસ પછી નીબોપોલેઝારની સગદારી નીચે બેબિલોનના લશ્કરે એસિરિયાનો કબજો લઈ લીધો. જેવી રીતે નીનાવેહના રાજ્યોએ તેમનાં દુશ્મન શહેરોનો નાશ કર્યો હતો તેવી જ રીતે નીબોપોલેઝારે નીનાવેહનો સમૂળગો નાશ કર્યો. તેણે નીનાવેહને આગમાં ખાક કર્યું અને તેની વસ્તીની કતલ કરી. આમ, એક જ ઘાએ એસિરિયા જળનના તબતા ઉપરથી અદસ્ય થઈ ગયું.

રાજ્યતંત્ર

એસિરિયાના સામાન્યનો વિચાર બેબિલોનિયા, આરમેનિયા, મીડિયા, પેલેસ્ટાઇન, સીરિયા, ફીનિસિયા, મુમેરિયા, એલમ અને મિસર સુધીના

હતો. આવું વિશાળ સામ્રાજ્ય હેમુરબી, થુતમોસ ત્રીજા અને ઈરાન સિવાય કોઈનું ન હતું.

આ મહાન સામ્રાજ્યમાં મોટા શહેરો સ્થાનિક વહીવટમાં સ્વાયત્ત હતાં તેમજ તેમાં વસતી પ્રબળ પોતાપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી. દરેક શહેરના કાયદા અને શામકો જુદા જુદા હતા આ શહેરોને સમયસર કેંદ્રને ખંડણી ભરવાની એક માત્ર ફરજ હતી આટલા વિશાળ સામ્રાજ્યમાં જો કેન્દ્રીય સત્તા નબળી પડે તો બળવો થવાનો ભય સતત રહ્યા કરતો. કેંદ્ર જો સ્થાનિક વહીવટ પ્રત્યે જરા પણ બેદરકાર રહે તોપણ નાના પ્રાંતો તરત માથું ઊંચકતા. ગમે તેટલો કુશળ વહીવટ હોય તો પણ આવા વિશાળ સામ્રાજ્યને સાચવવું ધણું ગાંઠવું પડતું અને પરિણામે નાના નાના પ્રાંતો ફરી ફરીને જીતવા પડતા. બળવાનો ભય દાળવા માટે દીગ્વંશ પીલેસર ત્રીજાએ એક મુક્તિ શોધી કાઢી હતી. જિતાયેલી પ્રબળને તે પરદેશી પ્રબળો વચ્ચે વસવાની ફરજ પાડતો, જેથી ફરીને તે પ્રબળ આદિવાસી પ્રબળ જોડે લાંબી જાય અને જલદી બળવો ન કરે. આમ છતાં બળવાઓ તો થયા જ કરતા અને કેન્દ્રીય સરકારને તે માટે હંમેશા જાગૃત રહેવું પડતું.

લશ્કરી તંત્ર :

સરકારનું મુખ્ય ધ્યાન આ તંત્ર તરફ જ કેન્દ્રિત રહેતું. એસિરિયાએ આ તંત્ર ખૂબ વ્યવસ્થિત કર્યું હતું. તેણે લડાઈની કલામાં પણ ખૂબ પ્રગતિ સાધી હતી. તેમનું રથદળ, અશ્વદળ, પાયદળ, ઇજેનેરી દળ ખૂબ વ્યવસ્થિત હતું. ધેરો ધાત્રવાની કલામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. તેઓ વ્યૂહરચના અને દાવપેચ રચવામાં પાવરધા હતા. દરેક સૈનિકને લોખંડના બખ્તરથી સજ્જ કરવામાં આવતો. ધનુર્ધારીઓ તેમજ લાઝા ફેંકનારાઓ પણ તાબાના તેમજ લોખંડના ટોપ, અને ચામડાનાં બખ્તર પહેરતા.

તેઓ લડવા માટે બાણ, લાઝા, તક્વાર, ગદા, ડાંગ, ગોદણ, ફરશી, વગેરેનો ઉપયોગ કરતા. ઉમરાવો રથમાં બેસી રહીને લડતા. રાજા પોતાના શાહી રથમાં રહીને લડતો. મોટે ભાગે રાજા જીતે જ લશ્કરને દોરતો. અશુરબાનીપાસે રથદળના રક્ષણ માટે અશ્વદળની યોજના કરી હતી. જે શહેરને ધેરો ધાત્રવામાં આવ્યો હોય ત્યાંના લોકો શહેરને ફરતી દીવાલની પાછળ રહીને લડતા. આ લોકો પણ દુશ્મનોને હંકાવવા માટે

અનેક તરફથી યોજતા. તેઓ દીવાનની પાછળ રહીને અહીં ફેંકતા, સંગમનાં તીર ફેંકતા, સંગમતી ખાઈઓ રાખતા.

જે શહેર ઉપર વિજય મેળવાનો તેને મોટે ભાગે તો બાળીને ભઠ્ઠી-ભૂત જ કરી નાખવામાં આવતું. લડાઈમાંથી જે લૂંટ મળે તેનો મોટો ભાગ લશ્કરના સૈનિકોને વહેંચવામાં આવતો, જેથી તેઓ વફાદાર રહે. યુદ્ધના દરેક ક્ષેત્રને કાં તો ગુલામ બનાવવામાં આવતો, કાં તો તેની કન્યા કરવામાં આવતી. જે સૈનિકો જેટલાં દુશ્મનોનાં માથાં કાપી લેતા તે પ્રમાણમાં તેમને બદલો આપવામાં આવતો. યુદ્ધના મોટા ભાગના ક્ષેત્રોની કતલ જ કરવામાં આવતી, કારણુ જો તેઓ જીવતા રહે તો તેમને ખોરાક પૂરો પાડવો પડે અને કદાચ વખત જતાં તેઓ રાજાની સામે પણ થાય. ભયારે ક્ષેત્રોની સામગ્રી કતલ કરવામાં આવતી ત્યારે લલિયાઓને હાજર રાખવામાં આવતા, જેથી દરેક સૈનિક કેટલા ક્ષેત્રો મારે છે તેની તેઓ નોંધ રાખી શકે. સૈનિકોને લૂંટમાંથી ભાગ આ નોંધ પ્રમાણે મળતો. કોઈ વાર રાજા જાતે પણ આ વખતે હાજર રહેતો. દુશ્મનોના ઉમરાવ વગરે મારવાની ખાસ પ્રકારની રીત હતી. તેમના કાન, નાક, હાથ, પગ કાપી લેવામાં આવતાં અથવા તો ઊંચા ટાવર ઉપરથી તેમને નીચે ફેંકવામાં આવતા. ઘણી વાર તેમનાં તેમજ તેમનાં બાળકોનાં માથાં કાપી લેવામાં આવતાં. તો કોઈ વાર તેમને જીવતા જલાપી દેવામાં આવતા. આથી પણ ભયંકર રીત એ હતી કે તેમને ઘણી વાર ધીમા તાપે બૂંજવામાં આવતા.

દેવળ :

એસિરિયાના રાજ્યતંત્રમાં લશ્કરની પછી બીજો નંબર દેવળનો આવતો. ધર્મગુરુઓનો પ્રેમ અને ટેકો મેળવવા દરેક રાજા દેવળને પુષ્કળ દ્રવ્ય અર્પણ કરતો. રાજા તો ફક્ત દેવ અશુરનો પ્રતિનિધિ જ હતો. તે દેવના નામે રાજ્ય ચલાવતો. દેવને નામે દરેક જાહેરાતો કરવામાં આવતી. બધા કાયદાઓને પણ ઈશ્વરના હુકમો તરીકે જ ઘટાવવામાં આવતા. દેવળના ખૂબના માટે બધા વેરા ઉધરાવવામાં આવતા. એક મા બીબા દેવને પ્રસન્ન કરવા માટે જ લડાઈઓ લડવામાં આવતી. લડાઈમાંથી મેળવેલા દ્રવ્ય ઉપર સૌથી વધારે હક્ક દેવનો હતો. વિજય પણ દેવનો જ મળ્યો. રાજાને સ્વદેવ અશુરના એક આલિશાવ તરીકે મળવામાં આવતો હતો. એસિરિયાનો ધર્મ સુમેર અને બેબિલોનમાંથી લેવામાં આવેલો હતો, પણ તેમાં પોતાના લશ્કરી રાજ્યને જાળે તે પ્રમાણે સુધારાવધારા કરવામાં આવ્યા હતા.

એસિરિયાના કાયદા :

દેવળ પછીનું મહત્વનું તંત્ર કાયદાનું હતું. એસિરિયાના કાયદામાં નહેર વધથી માંડીને તે વેડ સુધીની સજાઓ ફરમાવેલી હતી. આમાં ૨૦ થી ૧૦૦ ફટકા મારવાની, આંધ, કાન, જીભ, નાક કાપી લેવાની તેમજ ખસી કરવાની સજાનો પણ સમાવેશ થતો. સારગોન બીજાએ બીજી વધારે ફર સજાઓ જેવી કે ઝેર પીવડાવવાની, ગુનેગારના પુત્ર કે પુત્રીને દેવની સામે જીવતાં સળગાવી મૂકવાની સજા પણ ઉમેરી હતી. જે કે હકીકતમાં આવી સજાઓ કરવામાં આવી હોય તેના ખાસ પુરાવા મળતા નથી. એસિરિયામાં બેવકાઈ, બળાત્કાર અને અમુક જાતની ચોરીઓ એ મોટા ગુના ગણાતા અને તેને માટે ગુનેગારની અગ્નિપરીક્ષા કરવામાં આવતી. ગુનેગારને ધણી વાર હાથપગ ખાંધીને નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવતો.

આમ, એકંદર રીતે જોતાં એસિરિયાના કાયદાઓ બેબિલોનના હેમુરબીની ધારાસંહિતાના કાયદાઓ કરતાં વધારે ધાતકી અને જંગલી હતા. સ્થાનિક વહીવટ :

એસિરિયન સામ્રાજ્યનાં શહેરોમાં સ્થાનિક વહીવટ ઉમરાવ વર્ગ ચલાવતો. પાછળથી આ વહીવટ રાજ્યે નીમેશ્ત્રા સૂબાઓ ચલાવતા. દરેક પ્રાંતમાં રાજ્ય એક સૂબાની નિમણૂક કરતો. આ પ્રથા એસિરિયા પાસેથી ઈરાને અપનાવી અને તેણે રામને આપી. આ સૂબાઓ વેરા ઉધરાવતા, નહેરયોજના ઉપર દેખરેખ રાખતા, લશ્કરો ભીંાં કરતા અને જરૂર પડે આ લશ્કર રાજ્યને મદદ માટે મોકલતા.

સૂબાઓ અને તેમના સલાહકારો ઉપર શાહી જામુઓ નજર રાખના અને તેમની પ્રવૃત્તિથી રાજ્યને જે તે પ્રાંત વિશે વાકેફ કરતા.

સમગ્ર રીતે જોતાં એસિરિયાની સરકાર લગાઈનું સાધનમાન હતી. એસિરિયાના લોકો શાંતિ કરતાં યુદ્ધ વધારે પસંદ કરતા, કારણ એથી શિસ્ત જળવાતી. દેશદાઝ દંડ થતી, શાહી સત્તા મજબૂત જાનતી અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય અને ગુલામો મળી રહેતાં. એસિરિયાનો ઇતિહાસ આગ, લૂંટ અને લગાઈઓથી જ ભરપૂર છે. એસિરિયન રાજાઓની અતિશય ફરતાભરી વર્તણૂકને લીધે અસંતુષ્ટ પ્રાંતો તેમ જ આમજનતા પણ તક મળે જળવે કરવાનું ચૂકતી નહીં. ઘણી વાર તો

શાહી મહેલમાં જ શાહી કુટુંબો પણ રહેતા હતા. આશરે તેનાં દરેક રામના અમલને અતે રાત્રીમાં અંધારૂં થી રહેતી રાત્રી ધરડો થતો. તેપણ તેની સામે કાચતરાં ચાલનાં અને તેના અમલનો અંત જાણી આજુબા માટે તેનું ખૂન કરવામાં આવતું. ગરબની સમયે જરાક નજીક પડતી તે એસિરિયાની આગપાછ વસતી જંગલી પ્રાણીઓ તરત આક્રમણ કરી દેતી.

સામાજિક સ્થિતિ

એસિરિયા સમાજ પાંચ વર્ગમાં વહેંચાયેલો હતો : (૧) ઉમરાવ (૨) કારીગર (૩) ખેડૂન (૪) યુવાઓ (૫) યુદ્ધદેહીઓ-જેમના કાનમાં કાચાં પાટીને તેમજ માથું મુંઝવીને ગુલામ બનાવેલા હતા.

એસિરિયા મુખ્યત્વે લગભગ રાત્રી હતું એટલે તેને શરૂઆતમાં ભરતી થવા માટે યુવાન પુરુષોની ઘણી જરૂર પડતી. આથી જન્મપ્રમાણ ઊંચું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. ગર્ભપાત એ મોટો ગુનો ગણાતો. ગર્ભપાત કરાવવા માટે જે સ્ત્રી પ્રયત્ન કરે અને તેમ કરનાં મૃત્યુ પામે તો તેના શરીરને ચાલકા સાથે જાડી દેવામાં આવતું જેથી બીજી સ્ત્રીઓ આવે. પ્રયત્ન કરતી અટકે. એસિરિયા સમાજમાં સ્ત્રીનું મ્યાન બેચિત્તોન સમાજમાં સ્ત્રીનું જે સ્થાન હતું તે કરનાં ધણું નીચું હતું. પતિને મારવા બદલ સ્ત્રીને ઘણી આકરી સજા કરવામાં આવતી. સ્ત્રીઓને પદા વગર બહાર જવાની છૂટ ન હતી. સ્ત્રીઓ તરફથી સપૂર્ણ વફાદારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી. જ્યારે પતિને તો તેને પોસાય નેટલી રખાતો. ગર્ભવાની છૂટ હતી. વેસ્થા-જતિનો છોડ્યોક રવીકાર કરવામાં આવેલો હતો. રાત્રી દ્વારા તેનું નિયંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું.

રાત્રી પોતે જ મોટું જ્ઞાનખાતું રાખતો. જ્ઞાનખાતાની મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ નાચી-ગાઈ, અંદરોઅંદર ઝગઝગ કરીને, ભરતકામ કરીને પોતાનું જીવન એકાંતમાં જ પસાર કરતી.

પતિને પત્નીના પ્રેમીના જાનવર જેવાની છૂટ હતી. લગ્નમાં પત્નીની ખરીદી કરવામાં આવતી. પત્ની મોટે ભાગે તેના પિતાને ઘેર જ રહેતી. પતિ તેને મજાવા વખતેવખત આવતો રહેતો. એસિરિયા કુટુંબમાં પુરુષનું વર્ચસ્વ ઘણું હતું.

એસિરિયાના લોકો સ્વભાવે ઘણા જ ધાનકી અને કૂર હતા. તેઓ તેમનાં બાળકોના આનંદ માટે યુદ્ધદેહીઓને અત્યંત રિખાવતા. દેહીઓનાં

બાળકોને તેમનાં માથાપના દેખનાં જીવતા સજાગાવી દેતા. કેદીઓને પણ જીવતાં સજાગાવી મૂકતા અથવા તો તેમને ધીમા તાપે બૂંજતા. ઘણી વાર કેદીઓને નહેર જનતાના આનંદ માટે દિવસો મુધી પાંજરામાં પૂરીને સાંકળ વડે બાંધના અને ત્યાર બાદ જીવતા રહેવાઓને વધ માટે મોટલી દેવામાં આવતા. અશુભાનીપાત્રની આવી વર્તણૂકની નોંધ ધણા શિક્ષા-લેખોમાં મળે છે. આવી વર્તણૂકથી તેઓ ગૌરવ અનુભવતા. એસિરિયાનાં અનેક ભાષ્કર્યોમાં આવી ઠંડી ફરતા દર્શાવતા દેખાવો જોવા મળે છે.

આર્થિક સ્થિતિ

એસિરિયાનું અર્થકારણ લગભગ મેબિલોનના અર્થકારણ જેવું જ હતું. એક રીતે જોતાં મેબિલોન અને એસિરિયા એક જ સંસ્કૃતિની બે બાજુઓ હતી. મેબિલોન મુખ્યત્વે વેપારપ્રધાન હતું, જ્યારે એસિરિયા મહદઅંશે ખેતીપ્રધાન હતું. મેબિલોનના પૈસાદાર લોકો વેપારમાં રસ લેતા ત્યારે એસિરિયાના પૈસાદાર લોકો ખેતીમાં વધુ રસ લેતા.

આ બંને દેશોને ફળદ્રુપ બનાવનાર અને પૂર વડે નુકસાન કરનાર નદીઓ સરખી જ હતી. બંને દેશોની નહેર તેમ જ બધેની યોજના એક જ સરખું અનાજ—ઘઉં, જવ, ત્રણ, અને જુવાર—પકવતી. બંને દેશોનાં નગરોમાં એક જ સરખા ઉદ્યોગો ચાલતા હતા. બંનેની તોલમાપની પદ્ધતિ પણ સરખી હતી. બંને દેશોમાં લેવડદેવડ વસ્તુવિનિમયથી થતી. નીનાવેહ અને ખીબ્ અહેરે બ્યાપારનાં કેંદ્રો બનવા માટે ઘણાં દૂર હતાં છતાં એસિરિયાના રાજાઓ લડાઈઓ લડી પુષ્કળ દ્રવ્ય દેશમાં લાવતા જેથી વેપારઉદ્યોગ સારા ખીલા હતા.

ઘાતુને ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવતી. જરૂર પડ્યે બહારથી પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઘાતુ મંગાવવામાં આવતી. ઈ. પૂ. ૭૦૦ થી તે લોખંડનું ગ્યાન કાંચાએ લેવા માંડ્યું હતું. ત્યારથી તેઓ ઉદ્યોગ તેમ જ કુદરતી સમૃદ્ધતા સંસ્કારો સાટે કાંચાનો જ ઉપયોગ કરતા.

એમિરિયાના લોકો ઘાતુને ઢાળવાનું, કાચમાં ફૂંકીને ઘાટ આપવાનું તેમ જ કાપડને રંગવાનું જાણતા હતા. માટીનાં વાસણો ઉપર એનેમલ જેવો સંગ્રાહ તેઓ લાવી જાણતા.

સેનાએરીજના અમલ દરમિયાન એક મોટી નહેર બાંધવામાં આવી હતી

જેના દાગ નીનાવેહમાં ત્રીસ માર્ચ દરથી પાણી લાવવામાં આવતું હતું. આ નહેરના અવશેષો હમણાં જ મળ્યા છે.

ખાનગી મહાજનો વેપાર અને હિલોગ માટે નાણાં ધીરતા. આ લોકો ધીરતાં નાણાં ઉપર ૨૫ ટકા વ્યાજ લેતા. તેઓ મેલુ', ચાદી, સીમુ' તેમ જ ચાદીના ગદાઓ લેવડદેવડ માટે વાપરતા. ઈ. પૂ. ૭૦૦ માં મેનાએગેમે જગતમાં સૌપ્રથમ ચાંદીના અડધા-શેકડના સિક્કા પડાવ્યા હતા.

એસિરિયામાં મુખ્યત્વે બહારથી વેપારીઓ આવીને વેપાર કરતા. ધણા ખરા વેપારીઓ આરમેઇઅન હતા. આવા વેપારીઓને વેપાર કરવા માટે સરકાર ધણી સુગમતાઓ કરી આપતી.

એસિરિયામાં જમીનની વહેંચણી ગેબિયોનમાં જમીનની વહેંચણી જે રીતે હતી તે રીતની જ હતી. મોટા લાગની જમીન માલદાર લોકોની માલિકીની હતી. બાકીની જમીન દેવળ અને રાજ્યતરી માલિકીની હતી. બધા માલિકો ખેડતો રાખીને ખેતી કરાવતા. ખેડૂતને ઉત્પાદનનો $\frac{1}{3}$ ભાગ માલિકોને ફરજિયાત આપવો પડતો. આથી તેઓ હંમેશાં દેવાદાર જ રહેતા. ખેડૂતોની સ્થિતિ શુંલાભો કરનાં ચોડીક જ સારી હતી.

ધર્મ

એસિરિયાના રાજ્ય ઉપર ધર્મની પકડ ધણી દીકરી હતી. તેમનો કષ્ટદેવ સૂર્યદેવ અશુર હતો. આ દેવ પણ એસિરિયાના રાજાઓ જેવો જ લાગાયક અને દુસ્મનો પ્રત્યે ફર હતો. એસિરિયાના લોકો એમ માનતા કે સુદકેદોઓનો આ દેવની સમક્ષ વધ કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે. ધર્મની મુખ્ય ફરજ લોકોને દેગમેમી બનાવવાની તેમ જ જાડુ અને ભોગ દ્વારા દેવાને સંતુષ્ટ કરવાની હતી.

એસિરિયાના ધાર્મિક સાહિત્યમાં બૃત્તને હાંકી કાઢવાના મંત્રો તેમ જ ભાવિનાં એકાદ્ય સમજવાના સૂત્રો જ છે. લવિધ્યકથનોની લાંબી નોંધો ધણી મળી છે. તેમાં દરેક જાતના જતાવેલી અનિવાર્ય અસરો તેમ જ એ અસરો નાખૂદ કરવાની યુક્તિ-અયુક્તિઓ બતાવેલી છે.

તેમને મન જગત અનેક દેવોથી ભરપૂર હતું. આ બધા તત્ત્વોને મંત્રો વડે હાંકી કાઢવાની આવશ્યકતા હતી. તેઓ આ માટે ગળામાં મંત્ર-સિદ્ધ કરેલાં માદળિયાં પણ ધારણ કરતા.

એસિરિયાના રાજાઓ એટલા બધા શરવીર અને પ્રતિભાશાળી હતા કે ધર્મગુરુઓનું વચન જામી ગરકા નહીં

મરણોત્તર જીવન વિશેની તેમની કલ્પના પણ ઘણી જ અસ્પષ્ટ હતી પોતા તો તેઓ દફનવિધિ સાદી રીતે જ કરતા પછીના વખતમા શબને અગ્નિદાહ દેવાનો ગિરાજ ચાતુ કર્યો હતો

અશુરમાથી ફક્ત પાંચ જ રાજાઓની કબરો મળી છે

કલા અને સ્થાપત્ય

દવાના ક્ષેત્રમા એસિરિયાએ બેબિલોન જેટલો જ વિકાસ કર્યો છે તેમના ભાસ્કર્યો તો બેબિલોનના ભાસ્કર્યોને પણ ટપી જાય તેવા છે

જેમ જેમ અશુર ડાવાખ અને નીનાવેહમા સમૃદ્ધિ ઠનવાતી ગઈ તેમ તેમ કલાધરો અને કારીગરોએ ઉમરાવો તેમજ તેમની પત્નીઓ માટે, રાજાઓ અને તેમના રાજમહેલો માટે અને ધર્મગુરુઓ તેમજ દેવો માટે કલાના નમૂનાઓ તૈયાર કર્યા માડ્યા તેઓ ધાતુને ઢાળીને તેના ઉપર સુદર આકૃતિઓ ઉપસાવતા તેઓ કીમતી લાઝામાથી સુદર રાચતીનું બનાવતા અને તેમા ધાતુનો ઉપયોગ કરી તેને મજબૂત બનાવતા તેઓ તેમા સોનું, ચાંદી, કાસુ તેમજ કીમતી પથ્થરો પણ જુતા માગી કામમા તો તેમણે બેબિલોનમા થયેલા માગીકામનું જ અનુકરણ કરેલું છે આ નમૂનાઓ તદ્દન સાધારણ ઠાટિના છે

ભાસ્કર્યો (Relief Carving) :

સારગ્રેન ખીજો, સેનાયેરીમ, હસરહેડોન અને અશુરબાનીયાલ રાજાઓએ ઉપસાવેલી આકૃતિઓ બનાવના માટે કારીગરોને ખૂબ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, આમાની કેટલીક આકૃતિઓ હજી પણ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમને ગોલાવે છે જે કે તેમના ભાસ્કર્યોમા મનુષ્યાકૃતિઓ ઘણી જ અદ્ભુત અને જડ છે બધી મનુષ્યાકૃતિઓ એકસરખી જ છે તેમના દેવોની આકૃતિઓ પણ તેની જ છે

સૌથી સરસ પશુઓની આકૃતિઓ છે તેમની ઉપસાવેલી આકૃતિઓની જ ચિત્રપટ્ટીઓ છે તેમા એમના એ દેખાવો—નર્તક અને શિકાગના હોના હતા તેમાના પશુઓની આકૃતિઓ ઘણી જ સજીવ છે પશુસૃષ્ટિની ધારી જતો—સિંહ, ઘોડા, ગધેડા બખરા, દૂતરા, હજી—આવી લેનામા આવી છે મોટે ભાગે તેઓ મૃત્યુનું દુખ અનુભવના દોષ એમ લાગે છે તેમના મો ઉપરના ભાવો ખૂબ ધ્યાન ખેંચે તેના છે

ખોરસાખાદનાં લાસ્કર્થોમાં સારગોન બીજના પ્રભાવશાળી ઘોડાઓ, નીનાવેહના સેનાચેરીખના રાજમહેલમાંની ધવાયેલી સિંહણ, અશુરખાનીપાદના રાજમહેલના આશાખાસ્ટરનો મરતો સિંહ, અશુરનસીરપાત્ર બીજને અને અશુરખાનીપાદના સિંહના શિકાર, આરામ કરતી સિંહણ, પાંગરામાંથી છોડી મુકાયેલો સિંહ, વગેરે ઉપસાવેલી કલાનાં ઉચ્ચતમ નમૂનાઓ છે.

શિલ્પ :

એસિરિયન શિલ્પ વિશે ખાસ કહી શકાય તેમ નથી, કાગળ તેમનાં પૂણું શિલ્પો બહુ થોડાં મળે છે. જે મળે છે તે પણ સામાન્ય કોટિનાં જ છે. પરંતુ શિલ્પોમાં તાકત અને લબ્યતા જોવા મળે છે. આમાં સૌથી સુંદર ખોરસાખાદના દરવાજા આગળના પાખોવાળા વૃષભો ખૂબ જાણીતા છે. અશુરખાનીપાદ બીજનું એક લગ્ન પૂતળું મળ્યું છે. તે અત્યારે બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં છે. આ પૂતળું નોંધપાત્ર છે, કાગળ તેમાં જડના હોવા છતાં પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વવાળા રાજાની છાપ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

સ્થાપત્ય :

તેમના મોટા ભાગનાં સ્થાપત્યો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે. તેઓ સ્થાપત્યમાં સુંદરતા કરતાં લબ્યતા તરફ વધારે ધ્યાન આપતા. સ્થાપત્યમાં તેમણે મેમોરિયલિયાની કલા જ અપનાવી હતી. તેઓ તેમના સ્થાપત્યમાં મુખ્ય ઉપયોગ ઇંટોનો જ કરતા. પછીથી તેને પથ્થરથી ઝાઈ દેતા તેઓ દક્ષિણમાંથી કામન અને ભોંયરાનો ઉપયોગ કરવાનું શીખ્યા હતા. આમાં તેમણે થોડો વિકાસ પણ સાધ્યો હતો. તેમણે ચાંલકા બનાવવામાં પણ થોડા પ્રયોગો કર્યા હતા.

તેઓ જેથી ત્રણ માળવાળા વિશાળ રાજમહેલો બાંધતા. તેમાં અનેક ઓરડાઓ અને ચોકનો પણ સમાવેશ થતો. મહેલના દરવાજે વિશાળ કદનાં પરુઓ કંડારવામાં આવતા. મહેલમાં પેમવાનો વિશાળ ઓરડો ઐતિહાસિક દેખાવો તેમજ પૂતળાઓ વડે સુરોહિત કુવામાં આવતો. મહેલની ફરજાઈ આવડાસ્ટરના ચોરસાથી જડી લેવામાં આવતી. દીવાલો ઉપર કીમતી પદ્ધતીગાથામાં આવતા. કોઈ વાર લાકડાની ગિરપટ્ટીઓ પણ દીવાલ ઉપર લગાડવામાં આવતી. મહેલનું 'છાપડું' લાકડાના મોટા

પાટડાઓ વડે મળ્યૂત બનાવાતું. ઘણી વાર આ પાટડાઓ સોના કે ચાંદીના પતરાથી મઢી લેવામાં આવતા. કેઈ કેઈ વાર જીત ઉપર કુદરતી દેખાવો પણ ચીતરવામાં આવતા.

એસિરિયાના જ શરવીર રાજ્યોએ ઘણી ઇમારતો બંધાવી હતી. દીગ્ધય પાલેસર પહેલાંએ દેવ અશુર માટે પથ્થરનાં ભવ્ય દેવળો સમરાવ્યાં હતાં. તેના પછીના રાજ્યોએ પુષ્કળ દ્રવ્ય દેવળોને અર્પણ કયું હતું પણ તેમણે ભવ્ય ઇમારતો પોતાના ઉપયોગ માટે બંધાવી હતી. અશુરબાનીપાલ બીજાએ કાપ્રાખમા ઇટનો પથ્થરથી જાએલો વિશાળ રાજમહેલ બંધાવ્યો હતો. તેણે આ રાજમહેલને દેવ અને લગાઈને લગતાં ભારક્યોથી વિભૂષિત કર્યો હતો. આ ઉપરાંત, આની પાસે બાલાવતમાંની એક ઇમારતમાંથી કાંસાના બે ભવ્ય દરવાજા પણ હાથ લાગ્યા છે. સાર્ગોન બીજાએ કુર-શારુકીન (Dur sharrukin) માં મોટો રાજમહેલ બંધાવ્યો હતો. તેને દરવાજો પાંખોવાળા વૃષભ એસાડેલા છે. આ રાજમહેલની દીવાલો પણ ઉપસાવેલી આકૃતિઓ તેમજ ટાઈલ્સથી સુશોભિત કરવામાં આવેલી. રાજમહેલની અંદરના ખંડો સુંદર રાચરચીલાં તેમજ ભવ્ય પૂતળાઓથી સજ્જ કરવામાં આવેલા હતા. દરેક લગાઈમાંથી સાર્ગોન આ મહેલને શણગારવા માટે વધારે ને વધારે ગુલામો લાવતો અને તેમની પાસે સુશોભનોનું કામ કરાવતો. આ મહેલને શણગારવા માટે થેકુપ્પમિલિના પથ્થરો, આરસ, કાંસું, ચાંદી, સોનું વગેરે ખૂબ વપરાયેલાં છે. આ મહેલની ચારે બાજુ સાર્ગોને દેવળો બંધાવ્યાં હતાં. મહેલના પાછળના ભાગમાં સાત માળનું ઝિગુરત બાંધવામાં આવેલું હતું.

સેનાચેરીએ પણ નીનાવેહમાં ભવ્ય શાહી મહેલ બંધાવ્યો હતો, તેની દીવાલો તેમજ ફરશબંદી કીમતી ધાતુઓ, લાકડાં તેમજ પથ્થરો વડે જડવામાં આવી હતી. આ મહેલને વિભૂષિત કરવા માટે ધાતુકામના કારીગરોએ તાંબામાંથી વિશાળ કદના સિંહો તેમજ બગદો લાગેલા હતા. શિંષ્પકારોએ ચૂના તેમજ આગ્રાબારટરમાંથી પાંખોવાળા વૃષભ અને દીવાલો ઉપર આમજીવનને લગનાં દરચો કંડાર્યાં હતાં.

ધસરહેડોને પણ નીનાવેહનો વિકાસ કરવામાં નોંધપાત્ર ફાજો આપેલો છે. તેણે રથાપત્તમાં કદપના દ્વારા નવા પ્રયોગો યોજ્યા. તેણે બંધાવેલા

વિશાળ રાજમહેલો તેમજ દેવગોળા અનેક કલામય કૃતિઓથી સુશોભિત કર્યા હતાં.

આ બધું જતાં એસિરિયાનું સ્થાપત્ય તેમાં વપરાયેલા તદ્દન સામાન્ય કોટિના માત્રસામાનને લીધે ઘણા જ દુર્લભ ગણામાં જમીનદોસ્ત થઈ ગયું.

વિદ્યા અને સાહિત્ય

એસિરિયા મહત્ત્વે લશ્કરી રાજ્ય હતું. તેથી સ્વાભાવિક જ છે કે તેમાં લઘાર્થ સિવાય બીજી એકે વિજ્ઞાનશાખાનો વિકાસ સંભવી જ ન શકે. તેમને સતત લઘાર્થ માટે તૈયાર રહેવું પડ્યું એટલે આવી કલાઓ પાછળ વખત ગાળવો પરવડે નહીં.

તેમણે તથીબીશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્રનું જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે બેબિલોન પામેથી જ મેળવેલું હતું, તેઓ તારાઓનો અભ્યાસ ઇશ્વરની કૃપા વળણવા માટે જ કરતા. તેમણે ઔષધિષ ઉપયોગ માટે કેટલાક હોડવાઓની નોંધ લીધેલી છે. એસિરિયાના કેટલાક લહિયાઓએ અનંત આકાશમાં દેખાતી ધણી વસ્તુઓની નોંધ કરેલી છે. આ નોંધોમાંથી આપણે પણ કેટલાક શબ્દો લીધેલા છે. દા. ત., કેમલ, શેકલ, એમોનિયા, સીસેમ, નેપ્થા, એરી, વગેરે.

સાહિત્યમાં તો એસિરિયન રાજાઓની વિજયયાત્રાઓનાં કંટાળાજનક વર્ણનો જ છે. જો કે આ બધું સાહિત્ય પ્રતિહાસ આલેખકને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. આ વિજયનોંધોમાં ક્યાંય પરાજય નોંધેલો નથી. વિજય-તવારીખો રાજાના અમલ દરમિયાન બનેલા મહત્વના બનાવો નક્કી કરવા માટે ધણી જ મહત્વની છે.

એસિરિયાનો જો મોટામાં મોટો હાથો હોય તો તે અંધાકલમાં અસંખ્ય તકતીઓ એકઠી કરવાનો છે. અશુરઆનીપાણના અંધાકલમાંથી ૩૦,૦૦૦ માટીની તકતીઓ મળી આવી છે. આ બધી તકતીઓ વર્ગવાર નોંધ કરીને ગોઠવેલી મળી આવી છે. દરેક તકતી ઉપર સહેલાઈથી ઓળખી શકાય તે માટે ચિહ્ન ચોડેલી છે. આમાંની મોટા ભાગની તકતીઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ઉતારા કરવા માટે વપરાયેલી છે. આ અંધાકલમાં આટલી બધી તકતીઓ સંગ્રહિત કરવાનો ઉદ્દેશ બેબિલોનના સાહિત્યને વિનાશમાંથી ઉગારી લેવાનો હતો.

આ બધી તકતીઓમાથી સાહિત્યકૃતિઓ તરીકે ઘટાવી શકાય એવી ઘણી ઓછી તકતીઓ છે મોટા ભાગની તકતીઓ ઉપર સરકારી નોંધો લખેલી છે કેટલીક તકતીઓ ઉપર ખગોળશાસ્ત્ર અને લવિધ્યકથનના અવકોકનો લખેલા છે ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે ઘટાવી શકાય તેવી કેટલીક તકતીઓ ઉપર મત્રો, પ્રાર્થના વગેરે આવેખાયા છે થોડીક તકતીઓ ઉપર ગનઓ તેમજ દેવોની વર્ણવણીઓ લખેલી છે

મૂલ્યાંકન :

એસિરિયાનો મુખ્ય ફાળો એમિનોનની સંસ્કૃતિને જાળવવાનો છે. અશુરબાનીપાનના અધ્યાનમાથી મળેલી તકતીઓ ઉપરથી એમિનોનની સંસ્કૃતિ વિશે ધણુ જાણી શકાયુ છે. આ તકતીઓ ન હોત તો એમિનોન વિશે ભાગ્યે જ કંઈ જાણી શકાયુ હોત એમિરિયાએ માનવસંસ્કૃતિને જાતે કંઈ જ ફાળો આપ્યો નથી, પણ એમિનોનની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખી છે એ નાનોસુનો ફાળો નથી.

ઈરાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

પ્રારંભિક ભૂમિકા :

ઇરાન-: ઇતિહાસને સમજવા માટે મીડ લોકોની ચક્ષીપક્ષી સમજવી આવશ્યક છે, કારણ ઇરાને જે કંઈ આપ્યું છે તે મૂળ તો મીડ લોકો પામેથી મેળવેલું હતું.

મીડ લોકોનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ રાગ શાકમનેસર ત્રીજાની એક વિજયકૃત્યની નોંધ કરેલી એક તકતી ઉપર મળે છે. કુટીસ્તાનની ટેકરીઓ વચ્ચે આવેલા પશુઆ (Parsua) નામના પ્રદેશ ઉપર કરેલી ચઢાઈ વખતની આ નોંધ છે. તકતી ઉપર તેનો સમય ઈ. પૂ. ૮૩૭નો નોંધેલો છે. આ પ્રદેશના સત્તાવીસ નાના નાના નગરો ઉપર સત્તાવીસ ગળઓ રાજ્ય કરતા હતા. આ રાજ્યોમા વસતા લોકો આમાડાઈ (Amadai), મદાઈ (Medai) અને મીડ (Medes) તરીકે ઓળખાતા. આ બધી પ્રજા ભારત-યુરોપીય હતી.

આમાના મીડ લોકો ધીમે ધીમે જળવાન થતા ગયા. તેઓ ઈ.પૂ. ૭૧૦માં એસિરિયાથી સ્વતંત્ર થયા આ લોકો આસરે ઈ.પૂ. ૧૦૦૦માં હેપ્તસેન સમુદ્રને કિનારેથી પશ્ચિમ એશિયામા આવ્યા હશે એમ મનાય છે. ઇરાનના ધર્મગ્રંથ ઝંદ-અ-એન્નામાં આ ભૂમિને સ્વર્ગભૂમિ તરીકે વર્ણવેલી છે.

મીડ લોકોનું એક ટોળું ઇરાન, શુષ્પારા અને સપરકંદમા ઘર્ષને દક્ષિણ તરફ ભટકતું ભટકતું છેવટે પર્શિયામાં આવીને સ્થિર થયું. બીજું ટોળું મીડિયામા જઈ વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું સિંધુ નદીના પ્રદેશમા આવીને વસ્યું.^૧ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં આવીને વસેલા મીડો 'હિંદુઓ' તરીકે ઓળખાયા.

અ પ્રજા સક્રિયશાળી હતી અને સાદું જીવન ગુજારતી હતી. મીડિયાના વતનીઓ આર્થો હતા. તેઓ અગ્નિની પૂજા કરતા. તેમનો ધર્મ પશુ જરથોસ્તી હતો. તેમની રાજધાની એકબાટાનામા^૨ હતી.

૧. પ્રો. ફ્રિશ કાવસચં દાસ : ઇરાનનો વિશ્વ ૧૮, ૨૧.

૨ આજનું હામાદાન

એકબાટાનાની નિસર્ગરમ્ય ખીણમાં તેમના પ્રથમ રાજવી ડેઇઓસીમે (Deioces) રાજધાની સ્થાપી. ડેઇઓસીસે એકબાટાનામાં પોતાને માટે એક વિશાળ રાજમહેલ પહોં બાંધાવ્યો.

આ રાજાની સરદારી નીચે મીડ લોકોએ એવું તો બેર જમાવ્યું કે ધડીબર એસિરિયા પહોં દિગ્મુદ થઈ ગયું.

મીડ લોકોના મહાન રાજા સ્વાક્ષરીસે ઈ. પૂ. ૬૦૬ માં નીનાવેહનો નાશ કર્યો. મીડ લોકો સ્વતંત્રતાના પૂર્ણરી હતા. સ્વતંત્રતા ખાતર લડવા માટે તેઓ હમેશાં તત્પર રહેતા. આથી જ એસિરિયાને વખતોવખત મીડિયા જીતવું પડ્યું હતું. એસિરિયા ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી સ્વાક્ષરીસ પોતાનું લશ્કર પશ્ચિમ એશિયામાં થઈ છેક સાડીસ સુધી દોરી ગયો. સાડીસના લોકો એવા તો ગભરાઈ ગયા કે તેમણે સ્વાક્ષરીસ સાથે સંધિના કરાર કર્યા, પણ બીજે જ વર્ષે સ્વાક્ષરીસનું મૃત્યુ થયું. સ્વાક્ષરીસે બહુ જ દૂંધા ગાળામાં પોતાના એક નાના પ્રાંતમાંથી વિશાળ સામ્રાજ્યનું સર્જન કર્યું.

પણ જેટલો જલદીથી આ સામ્રાજ્યનો ઉદ્ભવ થયો તેટલો જ જલદી તેનો નાશ પણ થયો. સ્વાક્ષરીસે ઈ. પૂ. ૬૩૫ થી ૫૯૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું એમ માનવામાં આવે છે. મીડ સામ્રાજ્યે જેટલા દૂંધા ગાળામાં જગત ઉપરથી વિદાય લઈ લીધી કે તે માનવ-સંસ્કૃતિને પોતાનો આગવો કંઈ પણ ફાળો આપી શક્યું નહીં. ફક્ત પશ્ચિમ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં તે ખૂબ સારો ફાળો આપી ગયું. મીડોએ પશ્ચિમ લોકોને...તેમની આય-બાપા, ૩૬ આકારોની વર્ણમાલા, લેખનનાં સાધનો—ચમપત્ર અને પેન, સ્થાપત્યમાં શાંભલાઓને પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ, લગઈ સમયે અપૂર્વ શુરવીરતા, તેમનો અકુર-મઝા અને અહરીમાનનો ઝોરોસ્ત્રીઅન ધર્મ, પિતૃવંશી કુટુંબ અને બહુપત્નીત્વવાળું લગ્નજીવન તેમજ ઢેટલાક અક્ષર કાવદાઓ...વગેરે ધણું ધણું વારસામાં આપ્યું.

સ્વાક્ષરીસ પછી ગાદી ઉપર આવેલો તેનો પુત્ર એસ્ટયેજસ (Astyages) ગાદી ઉપર આવ્યો. પણ તે રાજા આરામપ્રિય હતો તેથી તેણે બધો વખત મોજશોખમાં પૂરો કર્યો રાજાને જ પગલે ચાલીને પ્રજાએ પણ સાદગીને નિત્રાંજલિ આપી. રાજાની જેમ જ પ્રજા પણ મોજશોખમાં પડી ગઈ. વગર મહેનતે મેળવેલી સમૃદ્ધિને તેઓ પચાવી શક્યા નહીં. સ્ત્રીઓએ સૌંદર્ય પ્રસાધનો તેમજ ધરેણીનો શોખ વધાર્યો, પુરુષો, પણ ફેશનના ગુલામ બની રહ્યા.

આ તકનો લાભ ઈરાનના એક કુમારે લીધો. એસ્ટયેજસથી કંટાળેલા એક સરદારે જ આ કુમારને મદદ કરી. આ કુમાર તે જ ઈરાનનો પ્રખ્યાત રાજા સાયરસ. સાયરસે એસ્ટયેજસને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને સત્તાનો દોર પોતાને હસ્તક લીધો. અત્યાર સુધી ઈરાન મીડિયાનું પરગણું હતું તે જ મીડિયા ઈરાનનું પરગણું બની રહ્યું.

ઇરાનના રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા

મીડિયાના રાજા એસ્ટયેજસને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી ઈરાનના સાયરસે હખામની (Achaemenian) રાજવંશની સ્થાપના કરી. આ રાજા દુશળ વડીવડીકર્તા નીવડ્યો, તેણે પરાજિત દુસ્મનોનો પણ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. તેણે આડીંસ અને બેબિલોન જીતી લીધાં અને પશ્ચિમ એશિયામાંથી સેમિટિક સત્તાનો અંત આણી એસિરિયા, બેબિલોનિયા લીડિયા અને એશિયા માઇનોરને જીતી લઈ એક વિશાળ સામ્રાજ્યનું સર્જન કર્યું.

સાયરસનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ઉદારતાના પાયા ઉપર ચલ્યાયેલું હતું તેથી તે લાખો વખત ટકી શક્યું. તેના દુસ્મનોને તેના આ ઉદાર સ્વભાવની ખબર હોવાથી તેઓ તેની સામે મરણિયા યર્ષ લાગતા નહીં. તેના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં વસતા જુદા જુદા લોકોને પોતપોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ પ્રમાણે વર્તવાની તેમજ મનગમતા દેવોની આરાધના કરવાની છૂટ હતી. તે જિતાર્યેશ પ્રદેશોનાં શહેરોને બાળા મૂકવાને, તેમજ તેમના દેવજોને જમીનદોસ્ત કરવાને બદલે તેમના દેવોને માન આપતો અને કીમતી ભેટસેગાદો ભેટ ધરતો.

નેપોલિયનની માફક સાયરસ મહત્વાકાંક્ષી હતો. પશ્ચિમ એશિયાને જીતી લીધા પછી તેણે મીડિયા અને ઈરાન (પર્શિયા)ને મધ્ય એશિયામાં વસતી જંગલી જાતિના હુમલાઓથી બચાવવા માટે તેમના ઉપર અનેકવાર હુમલા લઈ ગયો હતો. આના હુમલા તે ઉત્તરમાં છેક સિરદરિયા (Jaxartes) અને પૂર્વમાં છેક સિંધુ સુધી લઈ ગયો હતો. કેપ્સિયન સમુદ્રને દક્ષિણ કિનારે વસતી મસાગેટ (Massageta) નામની જંગલી પ્રજા સાથેની લગભગ સાયરસનું ખૂન થયું. સિકંદરની માફક તેણે મહાન સામ્રાજ્ય જાહેરું કર્યું પણ તેને સુવ્યવસ્થિત કરવા જીવ્યો નહીં. તેણે ઈ. સ. ૫૫૮ થી ૫૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું.

સાયરસ પછી તેનો પુત્ર કેબીસીસ ગાદી ઉપર આવ્યો. આ રાજા લગભગ ગાંડા જેવો હતો. તેણે તેના ભાઈ સ્મરડીસની કતલ કરાવી. આ પછી મિસરની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈ ઈરાનનું સામ્રાજ્ય નાઈલિ સુધી વિસ્તારવા માટે મિસર ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો. તેણે મેડીસ તો જોતજોતામાં છૂતી લીધું. પણ તેનું પચાસ હજારનું લશ્કર રણુમા નાસ પામ્યું. કાર્યેજ ઉપરની તેની ચઢાઈ પણ નિષ્ફળ નીવડી કારણ ફીનિશિયન ખત્રાસીઓએ પોતાની જ એક વસાહત સાથે લડવાની ના પાડી. આ રાજામાં તેના પિતાના જેવા ઉદારતાના ગુણો વારસામાં ભતર્યા ન હતા તેણે તેના પિતાની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાભરી નીતિને તિલાંજલિ આપી અને મિસરના ધર્મની જાહેરમાં ઠેકંડી ઉડાવી મિસરવાસીઓને મન અતિ પવિત્ર ગણાતા દેવ એપીસ-વૃષભના શરીરમાં પોતાની તલવાર બોડી દીધી. તેણે શાપની પરવા કર્યા વિના મિસરના રાજાઓના ‘મમી’ને કબરમાંથી ખોદી કઢાવ્યા. તેણે મિસરના દેવોના દૂષિત કર્યા અને તેમાંની મૂર્તિઓને બાળી મૂકવા હુકમ કર્યો.

કેબીસીસ ધણે જ કુર અને ઘાતકી રાજા હતો. તેણે તેની પત્નીને પેટમાં લાત મારી, મારી નાખી, પોતાના પુત્ર પ્રેલાસપ્રેસ (Prexaspres)ને બાણથી પીંધી નાખ્યો, બાર ઉમરાવોને જીવતા ચણી લીધા. મિસરથી ન્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે જોયું કે કોઈએ તેની ગાદી પચાવી પાડી હતી. બસ આ પછી તેને વિગે કંઈ જાણવા મળતું નથી પણ લોકોકિત એમ છે કે તેણે આપઘાત કર્યો હતો.

કેબીસીસની ગાદી પચાવી પાડનાર કુમાર કેબીમીસનો ભાઈ સ્મરડીસ હોવાનો દોગ કરતો હતો પણ તે ખરી રીતે તો પ્રાચીન મેગીઅન ધર્મનો ભક્ત હતો. આ રાજાએ જરથોસ્તી ધર્મનો નાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ આથી તો દેશમાં જાગવો જાગ્યો આ જાગવાની આગેવાની લેનાર સાત ઉમરાવો હતા. તેમણે પોતાનામાંથી એક દારય (દારયસ) નામના ઉમરાવને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ વખતે દારય ૨૯-વર્ષનો હતો.

ઈરાનમાં કહેવાતા ‘સ્મરડીસ’ના થોડા અમથ દરમિયાન જે અંધાધૂંધી ધઈ તેનો લાલ નાના નાના રાજ્યોએ લીધા. મિસર અને લીડિયાના સુબાઓએ ખંડણી ભરવાની ના પાડી દીધી અને સુસીઆના, બેબિલોનિયા, મીડિયા, એસિરિયા, આર્મેનિયા, સાત્તીઆ અને બીજા પ્રાંતોએ જાગવો

જગ્યાઓ. પણ દારય ખૂબ ચક્રિતચાળી હતો. તેણે બધા બળવા સખત હારે દાખી દીધા. આમ છતાં દારય અવલાયે દયાળુ અને ઉદાર હતો. જિતાયેલી પ્રજા પ્રત્યે તેની વર્તણૂક ઉદાર હતી. દારયના પુરોણામી કેબીસીસે મિસર પ્રતિ જે નાલાયકીલરી વર્તણૂક દાખવી ઈરાનના દેવોને માનભંગ કરીને જે કલંક વહોલું હતું તે કલંક દારયે પોતાના ઉદાર વર્તનથી ધોષ નાખ્યું. દારયે મિસરના દેવોને માન આપ્યું. અને તેમનાં કેટલાંક દેવોનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવી આપ્યો. તેણે નવું જ દેવળ બંધાવીને તેમના પ્રિય દેવ એમોન-સને અર્પણ કર્યું. આ બધાં કાર્યો કરીને મિસરના લોકોનો પ્રેમ તેણે અપાદન કર્યો.

બધા બળવા શમાવ્યા પછી રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાનો મોહ જતો કરી તેણે વ્યવસ્થિત રાજ્યવહીવટ કરવા તરફ પોતાનું લક્ષ દેવિત કર્યું.

તેણે શાંતિથી રાજ્ય કરવાનો મનઃસૂચ્યો કર્યો પણ તે પાર પડ્યો નહિ. જિતાયેલાં રાજ્યો તેને કરી કરીને જીતવા પડ્યાં આ કારણને લીધે જ તે પોતાનું લશ્કર ખોસ્તકરસ અને ડાન્યુબથી વાળ્યા પાર કરીને દક્ષિણ રશિયામાં વસતી જંગલી અને રખડુ શક પ્રજાને મદાત કરવા દોરી ગયો. બીજી તરફ એ અફઘાનિસ્તાન અને બીજી પર્વતમાળાઓ પાર કરીને ઉંક સિંધુ કુધી પહોંચી ગયો.

દારયને ગ્રીક નગરરાજ્યોમાં લાવિ સામ્રાજ્યનાં દર્શન થયાં. આથી તેમની સત્તાને ડગતી ડમવા માટે પોતાનું લશ્કર ગ્રીસ ઉપર લઈ ગયો. ન્યારે રપાટાં અને એથેન્સની મદદ લઈ આયોનિયાએ બળવો કર્યો ત્યારે ના છૂટકે તેને લાગ્યું કરવી પડી. તેના લશ્કરે મેરથોનની લગાઈમાં સખત હાર ખાધી આથી તે હનાશ થઈ ઇગિપ્ત પાછો ફર્યો. ઈરાન આગ્યા બાદ ગ્રીસ ઉપર ફરીથી હુલો લઈ જવા માટે તેણે જબરદસ્ત તૈયારી શરૂ કરી. પણ આ દરમિયાન તેણે એકાએક મૃત્યુ થયું.

આમ દારયે ઈ. પૂ. ૫૨૨ થી ૪૮૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ દરમિયાન તેણે પોતાના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ખૂબ વધાર્યો. તેના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર મિસરથી કોકેકસ પર્વત અને ડેન્યુબથી સિંધુ નદી સુધી ફેલાયેલો હતો.

દારયના મૃત્યુ બાદ ઈરાનનું મહાન સામ્રાજ્ય ફક્ત પચાસ જ વર્ષમાં જગતના તખ્તના ઉપરથી હુલ્લ થઈ ગયું, કારણ ઈરાનના લશ્કરે મેરથોન, સલામીસ અને પ્લેટા આગળ જે ઉપરાજાપરી હાર ખાધી, તેથી તેનો

આત્મવિશ્વાસ ઝીંઝી ગયો, પ્રજા મોજશોખમાં પડી ગઈ. ઉમરાવ વર્ગનું મુખ્ય ધ્યાન મિજબાનીઓ ઉડાડવા તરફ કેદ્રિંત થયું. જમવામાં પણ તેમણે જાત જાતની વાનગીઓ દાખલ કરી. દરેક વર્ગના લોકો ખૂબ દારૂ પીવા લાગ્યા.

દારૂ પછી ગાદી ઉપર આવેલો રાજા ક્ષરક્ષિસ (Xerxis) પહેલો શક્તિશાળી રાજા હતો. આ રાજા ખૂબ દેખાવડો હતો. ક્ષરક્ષિસે અનેક રખાતો રાખી હતી. ક્ષરક્ષિસે પણ સક્ષાત્તે આગળ હાથ ખાધી, કારણ અણીને વખતે કુનેહથી કામ લેવાની તેનામાં અવગત ન હતી.

વીસ વરસના આવડત વગરના વહીવટ બાદ એક દરબારીને હાથે તેનું ખૂન થયું.

ક્ષરક્ષિસના ખૂનીતું આતેક્ષરક્ષિસ (Artaxerxis) પહેલાને હાથે ખૂન થયું. આતેક્ષરક્ષિસે લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ક્ષરક્ષિસ ખીજો ગાદી ઉપર આવ્યો. પછી ખૂનોની પરંપરા ચાલી. ક્ષરક્ષિસ પહેલો જે જ અઠવાડિયામાં મરાયો. ક્ષરક્ષિસને મારનારનું પણ છ જ મહિનામાં ખૂન થયું. ત્યાર પછી દારૂ પ્રીતે ગાદી ઉપર આવ્યો. દારૂ ખીજ પછી આતેક્ષરક્ષિસ ખીજાએ લાંબો સમય રાજ્ય કર્યું. તેણે પોતાની વિરુદ્ધ કાવનડું કરનાર પુત્ર દારૂને મારી નાખ્યો; પણ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે તેના ખીજા પુત્ર ઓક્સ (Ochus) તેનું ખૂન કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને ખૂન આઘાત લાગ્યો, અને આ આઘાતથી તેનું મૃત્યુ થયું. ઓક્સે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર બાદ તેના જ એક સરદારે જે આખીને તેને મારી નાખ્યો. આ સરદારે પહેલાં તે ઓક્સના પુત્ર આર્સેસ (Arses)ને ગાદી સોંપી અને તેના લાઈઓના કર્મીણ ખૂન કરાવ્યાં. ત્યાર બાદ આર્સેસનું ખૂન કરી તેના નાનાં નાનાં સંતાનોને પણ મારી નાખ્યા, અને ગાદી પોતાના એક મિત્ર કોડોમનસ (Codomannus)ને આપી. આ કોડોમનસે ‘દારૂ ત્રીજો’ એવું નામ ધારણ કરી આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. દારૂ ત્રીજો આરબેલા આગળ સિદ્ધર જેડે લડનાં મરાયો.

સગલમ જમો વર્ષના અમલ દરમિયાન ધરિતના રાજાઓએ તેમના સામ્રાજ્યમાં રહેલા વિધવિધ લોકો વચ્ચેની ભિન્નતા ઓછી કરવાનો ક્યારેય પ્રયત્ન કર્યો નહીં. તેમણે સામ્રાજ્યને એક અને સંગઠિત રાજ્ય તરીકે

વિકસાવ્યું નહીં. આથી પ્રતિનયે આ બધી પ્રજાઓ વચ્ચે એકતા સાચવવી મુશ્કેલ પડતી ગઈ. જેમ જેમ ઈશાનના રાજાઓની તાકાત ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ સત્રપો નિર્ભય અને મહત્વાકાંક્ષી બનતા ગયા. સત્રપો ઉપર અંકુશ રાખનાર જે સૂબાઓ અને મંત્રીઓ નીભેલા હતા તેમને સત્રપોએ લલચાવીને અથવા તેા ધમકી આપીને પોતાના કરી લીધા. સત્રપોએ તેમનાં લશ્કરો અને વેરા વધારી રાજાઓ સામે કાવતરાં કરવા શરૂ કર્યાં. આમ વારંવારના બળવાથી ઈશાનની લશ્કરી તાકાત નબળી પડતી ચાલી. લશ્કરના બહાદુર સૈનિકો યુદ્ધમાં ખપી જવા લાગ્યા અને નિર્બળ સૈનિકો જ રહ્યા. આવા નિર્બળ સૈનિકો સિકંદરના શરવીર સિપાઈઓ સાથે શું લડી શકે ?

આ ઉપરાંત, લડવાની કળામાં કે તેનાં સાધનોમાં કોઈ જાતનો સુધારો કરવામાં આવ્યો નહીં. તાલીમ વગરના સૈનિકો સિકંદરના કસાયેલા સૈનિકો સામે લડી શક્યા નહીં. સિકંદરે ખૂબ જ સહેલાઈથી ઈ. પૂ. ૩૩૦ માં ઈશાન જીતી લીધું. જ્યારે સિકંદર આવ્યો ત્યારે ઈશાનમાં દારૂ ત્રીજો રાજ્ય કરતો હતો. બંનેનાં લશ્કર ઈસસ (Icass) આગળ મળ્યાં. આ વખતે દારૂ પાસે ૬૦૦,૦૦૦ માણસનું લશ્કર હતું, જ્યારે સિકંદર પાસે માત્ર ૩૦,૦૦૦ નું; પણ આ લશ્કર કસાયેલું હતું. તેથી યુદ્ધમાં તેની જીત થઈ. દારૂ પોતાની માતા, પત્ની અને જે પુત્રીઓને છોડીને યુદ્ધભૂમિ પરથી નાસી ગયો. સિકંદરે શાહી સ્ત્રીઓને માન આપ્યું. તે દારૂખની એક પુત્રી સાથે પરણ્યો. * એમ કહેવાય છે કે સિકંદરની ઉદારતાથી દારૂખની માતા એટલી તો પ્રભાવિત થઈ ગઈ હતી કે તેને પુત્ર સમ પ્યાર કરવા માંડી હતી. જ્યારે તેણે સિકંદરના મૃત્યુ વિષે જાણ્યું ત્યારે તેને એટલો આઘાત થયો કે તેણે ઉપવાસ કરી જીવનનો અંત આણ્યો. બેબિલોનના લોકોએ પણ સિકંદરનું સ્વાગત કર્યું અને તેને ચરણે પોતાનું આપું શહેર અને સોનું સમર્પી દીધાં. સિકંદરે આનો ગ્રીકો કર્યો અને બદલામાં તેણે બેબિલોનનાં દેવો સમરાવી આપ્યાં અને તેમનાં દેવોને કીમતી બેટો અર્પણ કરી.

નામી ગયેલા દારૂએ સિકંદરને સંદેશ મોકલ્યો કે જો તે તેની માતા,

પત્ની અને પુત્રીઓને પાછી મોપીને લગાઈ બંધ કરશે તે! બદવામાં તે ૧૦,૦૦૦ ટેલેન્ટ્સ આપશે અને સિકંદરને પોતાની પુત્રી પરણાવશે તેમજ તેની સર્વોપરિતા સ્વીકારીને સિકંદરને પોતાનો મિત્ર બનાવશે. પણ સિકંદરે સંદેશનો જવાબ નકારમાં આપ્યો, અને ઈરિનની રાજધાનીના શહેરો કબજે કરવા આગળ વધ્યો. બેમિથોન પછી તેણે સુસા લીધું અને ત્યાંથી સીધો પરસીપોલીસ પહોંચી ગયો. પરસીપોલીસમાં તેણે તેના ઉદાર સ્વભાવને ન જાણે તેવું વર્તન કર્યું. તેણે પરસીપોલીસમાંના શાહી મહેલને સળગાવી મૂક્યો અને પોતાના લશ્કરને શહેર છૂટવાની રજા આપી. આટલું કર્યા પછીથી તે ફરીથી દારમ જોડે લડવા ગયો. દારમ પણ લગભગ એક લાખનું લશ્કર એકઠું કરી તેની સામે ગયો.

ફરીથી બંને લશ્કરો ગાંગમેલા (Gaugamela) આગળ મળ્યાં. આ વખતે દારમ પામે યુદ્ધના શત્રો નવાં અને સારા હતા પણ સૈનિકોને તે વાપરવાની પ્રતી તાલીમ મળી ન હતી. દારમના સરદારો દારમથી એટલા કંટાળી ગયા હતા કે તેમણે તેના તખ્તમાં જ તેનું ખૂન કર્યું. રાજા વગરનું લશ્કર વેરવિખેર થઈ ગયું. સિકંદરે દારમના ખૂનીને પકડીને તેને મોતની સજા ફરમાવી અને દારમના શબને પરસીપોલીસ લઈ જઈ ત્યાં શાહી દમદમાથી દફનાવવાનો હુકમ કર્યો.

ત્યાર બાદ સિકંદર ઈરિનને મેસીડોનિયન સામ્રાજ્યનું પરગણું બનાવી, તેને વ્યવસ્થિત કરી તેના રક્ષણ માટે મજબૂત ઓવળી રાખી હિંદુસ્તાન જીતવા આવી નીકળ્યો.

પ્રદેશ :

ઈરિનનો પ્રદેશ ઈરિનના અખાતની તદ્દન પામે આવેલો હતો. આ પ્રદેશ તે વખતે ‘પાસ’ તરીકે ઓળખાતો; જેના ઉપરથી પર્શિયા, પરસીપોલીસ, વગેરે શબ્દો બનેલા છે.

ઈરિનની ઉત્તરે કેમ્પિયન સમુદ્ર અને કૅકેસસ પર્વતો આવેલા છે. ઈરિનની પશ્ચિમે યુફ્રેટીસ અને પૂર્વે ઓક્સસ નદી વહે છે. ઈરિનની દક્ષિણે ઈરિનનો અખાત આવેલો છે.

ઈરિનનો વિસ્તાર * ૬૩૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે, પણ આ પ્રદેશના

* ફિરોઝ, ૬૫૨૭, ૬૫૨. ઈરિનનો અંશજ, ૫ ૩૫૨

ચોથા ભાગમાં તો રણ જ પથરાયેલું છે. આ પ્રદેશમાં નદીઓ ધણી જ ઓછી હતી. અહીં ઉનાળામાં અસલ્ય ગરમી અને શિયાળામાં અસલ્ય ઠંડી પડતી.

અહીં સૌ પ્રથમ દક્ષિણ રશિયામાંથી ભારત-યુરોપીય પ્રજા આવીને વસી. આ લોકોની ભાષા અને ધર્મ, જે આર્યો અફઘાનિસ્તાનમાં થઈને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આવીને વસ્યા, તેમની ભાષા અને ધર્મ સાથે ઘણું જ સામ્ય ધરાવે છે. આ કારણે જ દારય પહેલો એક શિશાવેષમાં પોતાને આપના વંશજ કહેવડાવે છે.

એમ કહેવાય છે કે, અર્યો જરથુષ્ટ્ર જન્મ્યા તે પહેલાં ઈરાનીઓ અને હિંદુઓ એક જ ગ્રંથ રહેતા અને એક જ ભાષા બોલતા. તેઓ બંને જુદી જુદી નહીં પણ એક જ આર્ય પ્રજા હતી. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે તેઓ મધ્યએશિયામાં વસતા હતા. આ ભૂમિ ઝંઘ અવેસ્તામાં સ્વર્ગભૂમિ તરીકે ઓળખાવેલી છે તે આપણે આગળ જોઈ ગયા.^૧ અહીં યમ (જમશીદ) નામનો ગળા આ આર્યપ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. પણ એક વાર બગદનું અતિશય તોફાન થતાં યમ પોતાની પ્રજાને આગે જે સ્થળ ઈરાન નામે ઓળખાય છે ત્યાં દોગી લઈ ગયો, ‘અને ત્યાં નવેસરથી વસવાટ શરૂ કર્યો. આ બંને પ્રજા ધણી વખત સુધી ઈરાનમાં સાથે રહી અને એક જ ભારત-ઈરાનીય (Indo-Iranian) ધર્મ પાળતી હતી. કેટલાક તો એટલે સુધી માને છે કે, ઋગ્વેદનો કેટલોક ભાગ ઈરાનમાં જ રચાયો હતો પણ પછીથી આ બંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મના કેટલાક મતભેદો બેલા થયા. યજ્ઞમાં પશુનું બલિદાન દેવું કે નહીં, ઈશ્વર એક છે કે અનેક, મોખરસનું પાન કરવું કે નહીં—આવાં આવાં કારણોસર વિખવાદ જાગ્યો. પરિણામે કેટલાક આર્યો ઈરાન છોડી હિંદ આવ્યા અને હિંદુઓ તરીકે ઓળખાયા. જે આર્યો ઈરાનમાં જ રહ્યા તેઓ ત્યાંના ખૂબ જાણીતા ધર્મોના ‘પાસ’ પ્રાંત ઉપરથી પારસીઓ કહેવાયા.

જે આર્યો હિંદમાં આવ્યા તે સિંધુના પ્રદેશમાં સ્થિર થયા. આ પ્રદેશ વેદમાં સપ્તસિંધુ તરીકે ઓળખાતો. આમાં પંજન અને ત્રિંધનો પ્રદેશ આવી જાય છે. ત્યારે મુઝિસનો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે અહીં પાંચ નદીઓ—

જેલમ, ચિનાબ, રાવી, સતલજ, બિયાસ, આવેલી તેથી તેમણે તેનું 'પંજબ' એવું નામ પાડ્યું; પણ હકીકતમાં બે નદીની ગણતરી કરવી રહી ગઈ હતી. આ બે નદી તે સિંધુ અને કાશુક સંસ્કૃતનો 'સ' અવેસ્તામાં 'હ' અને છે એટલે વેદનો 'સપ્તસિંધુ' તે જ અવેસ્તામાં 'હમહિંદુ' છે.

આમ, આર્યો જુદે જુદે :યજે વહેંચાયા છતાં તેમના ધર્મમાંથી વેદ અને અવેસ્તામાં ઘણું જ સામ્ય છે. અને ઋષિઓમાં ઇંદ્ર, કાવ્યશૈલી, વાકપરચના, ધર્મક્રિયા, દંતકથા, ઉત્પત્તિની કથાઓ, દેવો, દિવસ્તાઓ, વગેરેના વર્ણનમાં ઘણું સામ્ય છે.

લોકો :

સારાથે પશ્ચિમ એશિયામાં વસતી પ્રજા કરતાં આ પ્રજા ખૂબ દેખાવડી હતી. પ્રાચીન સ્મારકો ઉપર તેમને ટાટર અને શક્તિશાળી હોય તેવા બતાવ્યા છે. આ પ્રજા પહાડમાં વસતી હોવાથી ઘણી જ સશક્ત હતી. તેઓ સીધાં નાક અને સુડોળ ચહેરો ધરાવતા.

પહેરવેશ :

તેમણે મીઠ લોકોનો જ પહેરવેશ અપનાવ્યો હતો. પાછળથી તેમણે ધરેણીનાં ઘાટ પણ મીઠ લોકોનાં ધરેણીમાંથી જ લીધેલા હતા.

તેઓ એવો પહેરવેશ પહેરતા કે ફક્ત મોં સિવાય શરીરનો એક પણ ભાગ ખુલ્લો દેખાય નહીં. તેઓ માથે પાઘડી કે ટોપી પહેરતા અને પગમાં સેંડલ અથવા તો આમગના બૂટ પહેરતા.

તેઓ શલુની સફેદ બંડી, તેના ઉપર હાથ ઢંકાય તેવું લાંબી બાંધતું અંગરખું અને કમરે કમરપટ્ટો પહેરતા. આ પોપાકથી તેમને શિયાળામાં ઠંડીથી અને ઉનાળામાં ગરમીથી રક્ષણ મળતું.

રાખાઓ ભરત ભરેલા કીરમજી રંગના લેંઘા અને કેસરી રંગના બટનવાળા બૂટ પહેરતા.

સ્ત્રીઓનો પોપાક પણ પુરુષો જેવો હતો પણ તેમના અંગરખામાં છાતી આગળના ભાગમાં ચીરો રાખવામાં આવતો.

પુરુષો લાંબી દાઢી રાખતા અને વાળ, વાંકડિયા કરતા. પછીથી તેઓએ વીગ પહેરવાની પણ શરૂઆત કરી હતી.

આબ્યાદીનાં વર્ગો દરમિયાન રીઓ અને પુરુષો પ્રસાધનોનો ઉપયોગ યુધ્ધન પ્રમાણમાં કરતા થયા હતા. તેઓ સુંદરતામાં વધારો કરવા અનેક જાતનાં કીમો વાપરતા. પોપચાં ઉપર પણ રંગ લગાવતા. ઉમરાવ વર્ગને શણગારવા માટે પ્રસાધન નિષ્ણાત (Beauty experts)નો એક જુદો જ વર્ગ ઊભો થયો હતો. ગ્રીક લોકો આમને 'કોસ્મેટાઈ' (Kosmetai) કહેતા.

ધરિનીઓ જાત જાતનાં અતરો વાપરતા. તેઓ અતરોના અશ્વ પારખુઓ હતા. મુગંધિત દ્રવ્યોની પેટી લીધા વગર રાજા લગાઈમાં ક્યારેય જતો નહીં.

ભાષા :

ધરિનમાં લાંબા રાજ્યકાલ દરમિયાન અનેક ભાષાઓનો ઉપયોગ થયો હતો. દારૂ પહેલાના વખતમાં દરબારમાં તેમજ ઉમરાવ વર્ગમાં જૂની પશિંપન ભાષા બોલાતી હતી. આ ભાષા આપણી સંસ્કૃત ભાષા જોડે એટલો ગાઢ સંબંધ ધરાવતી હતી કે સંસ્કૃત અને જૂની પશિંપન (ધારમી) ભાષા મળી એક જ ભાષાની બે વિધિઓ હતી જૂની પશિંપન ભાષા એક તરફ પદ્યવધી ભાષામાં વિકસતી ગઈ. પદ્યવધી ભાષામાંથી જ આજની ધરિની ભાષા બેતરી આવેલી છે.

ધરિનના લોકોએ લખાણ માટે તો બેબિલોનની ફાયર વિધિનો જ ઉપયોગ કર્યો શિલાલેખોમાં તેઓ ફાયરવિધિ વાપરતા અને દસ્તાવેજોમાં એમેથિસ્ટ મૂળાક્ષરોનો ઉપયોગ કરતા.

તેમણે બેબિલોનની વિધિના જે વ્રજુઓ ચિહ્નો હતાં તે ટુકડાવીને કેટલેક જગ્યાએ ચિહ્નો જ રાખ્યાં. ધીમે ધીમે આ જ કડીસ અક્ષરોમાંથી ફાયરવિધિની વર્ણમાળાનો ઉદ્ભવ થયો.

રાજ્યતંત્ર

સમગ્ર રાજ્યતંત્રને મોખરે રાજા (કિંગ) હતા. નાના નાના પ્રાંતોના રાજાઓ ખડિયા રાજાઓ હતા એટલે ધરિનનો રાજા પોતાને "રાજાઓનો રાજા" કહેવડાવતો. ખરી રીતે તો તેની સત્તા ઉપર કોઈનો અંકુશ ન

હતો. તે કોઈ પણ જાતનો મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર કે કારણ આપ્યા વગર ચારે તેનો જન લઈ શકતો. આવી રીતે વધ કરવાની સત્તા તે ધણી વાર તેની માતા તેમજ પટરાણીને પણ આપતો. રાજાને ઠપકો આપવાની કે તેની વર્તણૂક અંગે ટીકા કરવાની મોટા ઉમરાવો પણ હિંમત કરતા નહીં. રાજાની પ્રસન્નતા મેજવવા ઉમરાવો દમેશાં તેનાં કાર્યોની પ્રશંસા કર્યા કરતા, પણ તે કાર્ય ગમે તેવું દિયકારુ હોય. દા. ત, રાજા પિતાના હેખતાં તેના પુત્રને બાણથી વીધી નાખતો ત્યારે પિતા રાજાની બાણ મારવાની કળા ઉપર પ્રશંસાના પુષ્પો વેરતો. અથવા તો રાજા જ્યારે ગુનેગારોને ફટકાની સજા કરતો ત્યારે ગુનેગારો તેમને સંભારવા બદલ રાજાના ગુણગાન ગાતા. સાપરસ અને દારૂ પહેલા જેવા રાજાઓ રાજ્યનો વહીવટ જાને સંભાળતા પણ પછીના રાજાઓ રાજ્યવહીવટની જવાબદારી ઉમરાવોને મોખી પેતે શિકાર, ચોપાટ કે સ્ત્રીઓ જોડે વખત પસાર કરતા. રાજાને ત્યાં અનેક નપુસકોને નોકરીમાં રાખવામાં આવતા. આ લોકોને જનાનખાનાના રક્ષક તરીકે મૂકવામાં આવતા. દર વર્ષે એબિયોનમાંથી પાચમો નપુસકોને જનાનખાનાના રક્ષણ માટે મોકલવામાં આવતા.

રાજાને પોતાના પુત્રોમાંથી ગાદીનો વારસ પસંદ કરવાની સત્તા હતી, પણ હકીકતમાં તો ખૂન કે બળવા દ્વારા જ ગાદીવારસ નક્કી થતો.

રાજાની ઉપર ગણાવેલી સત્તાઓ ઉપર હકીકતમાં ઉમરાવ વર્ગની ધણી અંકુશ હતો. આ ઉમરાવ વર્ગ રાજા અને પ્રજા વચ્ચે દરીાશ હતો. દહેવાતા અમરદીસને ગાદી ઉપરથી હાદી મૂકવા માટે બળવો કરાવવામાં દારૂને સાથ આપનાર જ ઉમરાવ કુટુંબોને ખાસ હક્કો હતા. રાજ્યની કોઈ પણ અગત્યની બાબત માટે રાજા તેમને પૂછ્યા વગર નિર્ણય લેતો નહીં. ઘણા ઉમરાવો દરબારમાં નિયમિત આવતા. જેમને માટે રાજાને માન હતું તેમની સલાહ રાજા લેતો. મોટા ભાગના ઉમરાવો તો રાજા પાસેથી જગીર મેજવીને શાહી કુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતા. જગીરના બદલામાં તેઓ રાજાને જ્યારે લશ્કરમાં ભરતી તરવા માટે સૈનિકો કે વસ્તુઓની જરૂર પડે ત્યારે તે જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા. ઉમરાવો પોતાની જગીરનો વહીવટ પોતાની રીતે કરતા તેઓ તેમની મરજી મુજબ વેરા

નાખતા, કાપદાઓ ધડતા, ચુકાદાઓ આપતા અને પોતાનું અગાધ હૃદય લશ્કર પણ નિભાવતા.

લશ્કર :

રાજ્યની ખરી સત્તા લશ્કરના હાથમાં હતી. યુદ્ધની જાહેરાત થતાં પંદરથી પચાસ વરસના દરેક સશક્ત માનવીને લશ્કરમાં ભરતી થવાની ફરજ પડતી. જે કોઈ પિતા પોતાના એક પણ પુત્રને આમાંથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો તો તેના બધા જ પુત્રોનો વધ કરવામાં આવતો. જે કોઈ પાત્ર પુત્રનો પિતા રણભેરચે પોતાના ચાર પુત્રો ખપી ગયા પછી પાત્રમાં પુત્રને આ ફરજમાંથી મુક્ત કરવા વિનંતી કરતો તો રાજ્ય તેના પાત્રમાં પુત્રનો વધ કરીને તેના શરીરના ટુકડા કરીને જે રસ્તેથી લશ્કર પસાર થવાનું હોય ત્યાં મુકાવતો જેથી દયાની આવી માગણી કરવા બીજાને કોઈ હિંમત જ ન કરે.

લશ્કરનું મુખ્ય ઘટક “ સાહી રક્ષકદળ ” હતું. તેમાં બેઢબર ઘોડેસવારો અને બે હબ્બર પાયદળનો સમાવેશ થતો. આ દળમાં બધા ઉમરાવો જ હતા, જેમની ફરજ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની હતી કાપથી સૈન્યમાં ફક્ત મીઠ અને ઈરાની લોકોની જ ભરતી કરવામાં આવતી. રાજ્યમાં જે ઠેક ઠેક મજબૂત ડાવણીઓ રાખવામાં આવતી તેમાં કાપથી સૈન્યમાંથી સૈનિકો લેવામાં આવતા. બાકીનું લશ્કર જે તે પ્રાંતમાં વસતી પ્રજાનું બનેલું હતું. આમાં દરેકને પોતાની ભાષા બોલવાની, પોતાનાં શબ્દો વાપરવાની અને જે રીતે લડવાની ટેવ હોય તે પ્રમાણે લડવાની છૂટ હતી. પરિણામે દરેકનાં લડવાનાં સાધનો અને રસાલા જુદાં જુદાં હતા.

શસ્ત્રો :

લગભગ શસ્ત્રોમાં ધનુષ્ય, બાણ, ભાગ્ના, ત્રણવાર, કટાર, ખરશી, ગોદણ, ચપ્પુ, બખ્તર, શિરઆણ, ચામડાનું કમર મુઘીનું બખ્તર, દાઝ, વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ ઉપરાંત, લહિયાઓ, ભાટલોકો, નપુંસકો, વેસ્યાઓ, રખાતો, હાથી, ઘોડા, વગેરેને પણ યુદ્ધભૂમિ ઉપર સાથે રાખવામાં આવતાં. આ બધા રસાલો સાથે રાખવાથી લશ્કરનું સંખ્યાબળ બેઢદ વધી જતું અને એકતા જળવાતી નહીં. લશ્કરને જરાક પીછેહઠ કરતું તો આ ટોળામાં સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ જતી. મોટે ભાગે સંખ્યાબળ વડે જ

લશ્કરની છન થતી. મેરેચેન અને પ્યેટાના યુદ્ધમાં ધ્રિનના લશ્કરે સખત હાર ખાધી તેનું કારણ આ જ હતું.

કાયદાઓ :

ઉપર જણાવ્યું તે રીતે ધ્રિન લશ્કરી રાજ્ય હતું એટલે સ્વાભાવિક જ રાજાની ઇચ્છા અને લશ્કરી તાકાત સર્વોપરી હોય-જ. રાજાની સંમતિ વગર પ્રજાસિકાલંગ સકય ન હતો. એમ માનવામાં આવતું કે રાજા જ્યારે જ્યારે યુદ્ધો આપવા બેસતો ત્યારે તેને દેવ અહુર મજ્દા પ્રેરણા કરતો. આથી દરેક કાયદાને દેવની ઇચ્છા તરીકે ધટાવવામાં આવતી અને કાયદાનું ઉપવન કરનાર દેવનો ગુનેગાર ગણાતો.

રાજા સર્વોચ્ચ અદાલત ગણાતો પણ સામાન્ય રીતે આ ફરજ બજાવવા માટે વિદ્વાન વીચીની નિમણૂક કરતો. સર્વોચ્ચ અદાલતની નીચે સાત વ્યક્તિઓની બેઠકી હાઇકોર્ટ હતી અને તેની નીચે આખા સામ્રાજ્યમાં ઠેર ઠેર સ્થાનિક અદાલતો હતી.

ધર્મગુરુઓ કાયદા ધડતા. તેમણે ઘણા વખત સુધી ન્યાયાધિષ્ઠ તરીકે કામ આપ્યું હતું, પણ પછીના કાળમાં ગમે તે સ્ત્રી કે પુરુષ ન્યાયાધીશની ફરજ બજાવી શકતાં.

અતિ મહત્વના મુકદ્દમા સિવાય બીજા બધા મુકદ્દમામાં જમીન લેવાતા ત્યાર બાદ પદ્ધતિસર મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવતો. ગુનેગારને સજા કરતી વખતે તેની સારીખોટી ચાચચનગત પણ ધ્યાનમાં લેવાતી.

દરેક મુકદ્દમા અમુક મુદ્દતની અદર ચલાવવાનું કાયદામાં ફરમાન હતું. બંને તકરારી પક્ષ પસંદ કરે તેને લવાઈ નીમવામાં આવતો, જે શાંતિથી અને સમજાવટથી સમાધાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. જેમ જેમ કાયદા ગુચવણુભરેલા અને પ્રજાસિકાગત બનતા ગયા તેમ તેમ આ કાયદાઓ સમજાવનાર એક ખાસ વર્ગ ઉભો થતો ગયો. આ લોકો કાયદાશાસ્ત્રીઓ (Speakers of Law) કહેવાયા. મુકદ્દમો લડતી વખતે શપથ અને કોઈ કોઈ વાર તો અગ્નિપરિક્ષા પણ લેવામાં આવતી.

હુન્ટ એ મોટો ગુનો ગણાતો. ન્યાયાધિશો પ્રમાણિકપણે યુદ્ધો આપે તે રાજા ખાસ બેતો. એમ કહેવાય છે કે એક અપ્રમાણિક ન્યાયાધીશને કેબીસીસે છવતો જલાવી દીધો હતો.

ધીરને કે બીસીસે જીવતો જલાવી દીધો હતો અને તેની જગ્યાએ તેના જ પુત્રની નિમણૂક કરા હતી.*

નાના નાના ગુનાઓ માટે પાપથી માડીને ખસે ચાલુકના સાટકા મારવાની સજા કરવામાં આવતી. ઘણી વાર સાટકાના બદલામાં દંડ ભરીને છૂટી ચકાવતો. આમાં એક સાટકા બરાબર છ રૂપિયા આપવા પડતા. ગંભીર ગુનાઓમાં અગવિન્હેદની, આંખો ફાડી નાખવાની, ડામ દેવાની, અપંગ બનાવી દેવાની, કેદની અને દેહાંતકાંડની સજા કરવામાં આવતી. સામાન્ય ગુના બદલ મૃત્યુદંડ દેવાની ખૂદ રાજાને પણ સત્તા ન હતી. પણ તે દેશદ્રોહ, બળાત્કાર, અકુદરતી મૈથુન, ખૂન, આત્મહત્યા, રાજાના ગુપ્તવાસમાં રજા બગર પેસી જવું, રાજાની રખાત પાસે જવું, કે રાજાની ગાદી ઉપર બેસવું વગેરે ગુનાસર દેહાંતકાંડની સજા કરવાની શકતો. ઉપર જણાવેલા ગુનાસર ગુનેગારને ઘણી જ ફર રીતે-એર આપીને, ગળે ફાંસો દઈને, પથ્થરો મારીને, માથા સુધીનું ચરીર બાળી દઈને, બે પથ્થર વચ્ચે છુંદી નાંખીને, ગરમ રાખમાં ધૂંજી દઈને મારી નાખવામાં આવતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા :

ઉપર જણાવેલા કાષ્ટકાંત્ર અને લશ્કરીકાંત્રની મદદથી રાજા રાજ્ય ચલાવતો. રાજાએ રાજધાની વખતેવખત બદલતા રહેતા. તેમની રાજધાનીનાં શહેરો પસર્ગાદી (Pasargadae), પર્સીપોલીસ, સુસા વગેરે હતાં.

ઈરાનનું સામ્રાજ્ય વીસ સત્રપો (પ્રાંતો)માં વહેંચાયેલું હતું. દરેક પ્રાંતમાં સત્રાપને નામે રાજ્ય ચલાવતું. દરેક પ્રાંતનો કારભાર ખંડિયો કુમાર ચલાવતો. તે સત્રપ કહેવાતો. સત્રપની નિમણૂક સમ્રાટ કરતો. ન્યાં સુધી સત્રાપની મહેરબાની હોય ત્યાં સુધી જ સત્રપ રાજ્ય કરી શકતો.

સત્રપો સત્તા જમાવી ન બેએ માટે દારયે તેમના ઉપર એક લશ્કરી અધિકારીની નિમણૂક કરી હતી. આ અધિકારી લશ્કર ઉપર સત્તા રાખતો. દારય કુશળ વહીવટકર્તા અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો તેથી તેણે દરેક સત્રપીમાં સત્રપ અને લશ્કરી અધિકારીથી સ્વતંત્ર એવા એક મંત્રીની

* વીસ હજાર અવર ઓરિયેન્ટલ હેરિટજ. પ. ૩૬૧.

નિમણૂક કરી હતી. આ મંત્રી રાજને સત્રપ તેમજ લશ્કરી અધિકારીની વતી ધૂધથી વાકેફ કરતો. આ ઉપરાંત, રાજના ખાસ માણસોએ એ તે વખતે ગમે પ્રાંતમાં જઈ પ્રાંતનો વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે તે તપાસના. અચાનક આવેલા આ ખાસ અધિકારીઓને પ્રાંતના વહીવટમાં જરા પણ ટાળો જેનાં નો તરત કોઈ પણ જાતનો મુદ્દમો ચલાવ્યા વગર સત્રપને ઉ । મૂકતા અથવા રાજની આજ્ઞાનુસાર તેને ઝેર આપી મારી નાખત.

સત્રપીઓ અને મંત્રીઓના હાથ નીચે અનેક કારકૂનો કામ કરતા.

પ્રાંતીય અધિકારીઓના પગાર પ્રાંતના લોકો ચૂકવતા. આ અધિકારીઓને પગાર ધણી સારા મળતા હશે, કારણ સત્રપો વિશાળ રાજમહેસોમાં રહેતા મોટું જનાનખાનું નિભાવતા અને શિકાર માટે વિશાળ બગીચાઓ રાખતા.

દરેક સત્રપી રાજને દર વર્ષે ખંડણી પેટે અમુક રકમ કે વસ્તુ ચૂકવતો. હિંદુસ્તાન દર વર્ષે ૪૬૮૦ ટેલેન્ટ, એસિરિયા અને બેબિલોન ૧,૦૦૦ ટેલેન્ટ, મિસર તેમજ એશિયા માર્ધનૌરના ચાર પ્રાંતો ૭૦૦ ટેલેન્ટ મોકલતા. આ ઉપરાંત, દરેક પ્રાંતને રાજની જ્વરિયાત પ્રમાણે વસ્તુઓ પણ મોકલવી પડતી. દા. ત., મિસર દર વર્ષે ૧૨૦,૦૦૦ માણસો માટે અનાજ, મીઠિયા ૧૦૦,૦૦૦ ઘેટાં, આરમેનિયા ૩૦,૦૦૦ વછેરાં, અને બેબિલોન દર વર્ષે ૫૦૦ નપુંસકો મોકલતું. આટલું બધું મોકલવા છતાં દરેક પ્રાંત પાસે તેમજ કેંદ્ર પાસે પુષ્કળ પૈસો બચતો.

, ધર્મમાં દરેક પ્રાંત ધ્યાનિક સ્વાયત્તતા બોગવતો. દરેક પ્રાંત ભાષા, કાયદાઓ, રીતરિવાજો, નીતિનિયમો, ધર્મ, અથણી નાણું અને કોઈક વાર તો સ્થાનિક રાજવંશ ચલાવવા માટે પણ સ્વતંત્ર હતો.

દારય પહેલાના હાથ નીચેનું ધર્મનું સામ્રાજ્ય અત્યંત વિશાળ હતું. તેનું વહીવટી તંત્ર પણ એવું જ સંગીન હતું. તેના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં વીસ પ્રાંતોનો સમાવેશ થતો હતો. આ વીસ પ્રાંતો તે મિસર, પેલેસ્ટાઈન, સીરિયા, ફીનિશિયા, લીડીઆ, ફીગિયા, આયોનિયા, કેપડોસિયા, સીડીસ આ, અર્મેનિયા, એસિરિયા, કોકેસસ, બેબિલોનિયા, મીડિયા, પર્શિયા, આજનું અફઘાનિસ્તાન, બલૂચિસ્તાન, સિંધુ સુધીનું હિંદુસ્તાન, સોગડી-

આના, બેક્ટ્રીઆ, મમાએટેનો થોડો પ્રદેશ અને મધ્ય એશિયાની ટેટલીક જંગલી જનિઓ હતાં. કેદ્ર સરકારના હાથ નીચે આવું વિશાળ સામ્રાજ્ય આ પહેલાં કોઈનું પણ નોંધાયું નથી.

સામાજિક સ્થિતિ

ઈરાની લોકો સ્વભાવે નમ, માયાળુ અને નિખાવસ હતા. તેઓ સહૃદયી અને અતિથિસત્કાર કરવામાં કુશળ હતા. તેમની રીતસાત વિનયી હતી. તેઓ વડીલનું માન જાળવના, રમ્તામા ગમે ત્યાં ઊભા રહીને ખાવાપીવાનું અધરિત ગણતા. તેઓ જાહેરમાં ગમે ત્યાં ચૂંકતા કે નાક પણ સાફ કરતા નહીં. ક્ષરસિસના સમય સગી તો લોકો મોતાહારી હતા. તેઓ દિવસમાં એક જ વખત ભોજન કરતા અને પાણી ચિવાય બીજું કંઈ પણ પીધું પીતા નહીં. પણ પછીના વખતમાં લોકો આ નિયમોને તિલાંજલિ આપી ફક્ત ખાવાપીવામા રમ્તાપચ્ચા રહેતા થયા હતા. તેઓએ માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ પણ પુરુષો પ્રમાણમાં કરવો શરૂ કર્યો હતો.

ઈરાનીઓ શારીરિક અવ્યજ્ઞતા જાળવતા અને સુધક પોષાક પહેરતા. આ નિયમો નહીં પાળીને એથી રોગ ફેલાવવા માટે જવાબદાર દેખાય તેવા લોકોને આકરી સજા પણ કઠવામાં આવતી દરેક ઉત્સવને પ્રસંગે તેઓ સફેદ કપડામાં સજ્જ થઈને એકઠા થતા. અવેસ્તામા પણ કર્મકાંડ અને રત્નાન ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવેલો છે. વેદિક વિધિઓમાં પણ વિધિસરના રત્નાન અને ક્રિયાઓ ઉપર આવો જ ભાર મૂકેલો છે.

ઈરાનમાં યુવાન હાકરાહોકરીઓને અપરિણીત રહેવા પ્રોત્સાહન મળતું નહીં તેમ જતાં બહુપત્નીત્વની અને રખાતો રાખવાની છૂટ હતી.

સમાજની પવિત્રમાં પવિત્ર સંસ્થા “કુદુબ” હતી, કારણ અહીં પત્ની, બાળકો, પશુઓ, વગેરેની પૂરતી કાળજી લેવામાં આવતી. દરેક કુદુબમા પશુઓને પાળવામાં આવતાં. પશુઓને અપૂરતો અને ખરાબ ખોરાક આપનારને આકરી સજા કરવામાં આવતી. જપણને તેની નવસજાનની શક્તિ બદ્ધ માનથી જોવામાં આવતો ગાયની પૂજા કરવામાં આવતી તેમજ તેને લોગ પણ ધરાવવામા આવતો.

દરેક કુદુબમાં અગ્નિને સતત પ્રજ્વલિત રાખવામાં આવતો, કારણ તેઓ અગ્નિને પવિત્ર માનતા.

લગત :

મામાપ મતાનોના લગ્ન નહીં કરતા હતા. દગની સમાજમાં પણ લાર્ઈ-બહેન, પિતા-પુત્રી, માતા-પુત્રના વચ્ચે ચળા પેસાદાગ લોકો જ ગળાનો રાખસનો શોખ પોષી શકતા ગળાનોને લગાઈમાં પણ સાથે લઈ જવામાં આવતી રાગ મોટુ જન્મનખાનુ નિખાલનો વાછગના સમયમાં તો તે બગબગ ૩૬૦ જેટલી રખાનો રાખનો, તેનુ કારણ એ હતુ કે કોઈ પગુ સીને બીજી વાર ગળ સાથે મરાનો અનિકાગ ન હતો. જો કોઈ સ્ત્રી અનિગપ મુદ્દા હોત તો જ તેને આ રાખ મીંડ વાગ મળતો.

સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન .

સમાજમાં સ્ત્રીનુ સ્થાન ઘણુ ઊંચુ હતુ. તે જાહેરમાં છૂટથી મોટે પડદો રાખ્યા વગર ફરોશકતી તે મિનકત ધનની ગણતી તેમજ તેનો વહીવટ પણ કરી શકતી તે પતિને નામે પણ વહીવટ કરતી દાન્ય પછી પેસાદાગ વર્ગમાં તેનું સ્થાન નીચે ડાલગુ ગયુ. ગર્ભ વર્ગમાં તો તેને કામ કરવાનું હોવાથી તેનુ સ્થાન તેનુ તે જ ગયુ. દર મહિને માસિક વખતે તેને એકાતમાં રહેતું પડતુ. ઉપના વર્ગની સ્ત્રીઓને તો જાહેરમાં હરવાફરવાનુ સદતર બધ જ થઈ ગયું. તેઓ પુરુષો સાથે જાહેરમાં લગી શકતી નહિ પરિણીત સ્ત્રી તો પોતાના સગા લાર્ઈ કે બાપને પણ મળી શકતી નહિ. પશ્ચિયાના સિવાલેખોમાં સ્ત્રીનું નામ કયાંય જોવા મળતુ નથી. રખાઓને સ્વાતંત્ર્ય વધારે હતું કારણુ તે પોતાના શેક ઉપરાત તેમના મહેમાનોનું પણ મનોરંજન કરતી.

છોકરાં :

લશ્કરમાં ભરતી થવાને પુત્રોની ઘણી જરૂર પડતી, તેથી કુટુંબમાં પુત્રનું ધણું માન હતું. પુત્રને મુકાબલે પુત્રીના જન્મથી તેઓ રંજ અનુભવતા, કારણુ પુત્રીનો ઉઠેર બીજા કોઈના લગ્નને ખાતર કરવો પડતો. જે જે પિતાને અનેક પુત્રો હોય તેમને રાગ દર વર્ષે ખાસ કોટ મોકલતો.

ગર્ભપાત એ મોટો ગુનો ગણાતો અને તે બદલ દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવતી.

બાળક પાંચ વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેની દેખરેખ માતા રાખતી. પાંચથી સાત વરસ સુધી પિતા બાળકની દેખભાજી કરતો. સાતમે વર્ષે બાળકને સામાન્ય દાખલ કરવામાં આવતું.

આર્થિક સ્થિતિ

ખેતી :

ઈશાનમાં સામાન્ય માનવી અજાણ્ય રહેતામાં નાનમ અનુભવનો નહીં. તે હંમેશાં ખેતી કરવામાં જ રમ્યોપમ્યો રહેતો. ઝંદ-અવેરતામાં ખેતીને માનવજાતના સૌથી ઉમદા ધંધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલો છે. આ ધંધો કરવાથી અહુર-ગઝદા ધંધો જ પ્રચલીત રહે છે એમ તેઓ માનનાર.

ખેડૂનોના ધણાં કુટુંબો એકાંત મગીને સડકારી ધોરણે વિચારા જમીનો ખેડના. કેટલીક જમીનો ઉમરાવોની સ્વતંત્ર માલિકીની હતી. તેઓ ભારા પેટે અનાજ આપીને ખેડૂનો પામે ખેતી કરાવતા, બાકીની જમીનો પરદેલી ગુમામો પામે ખેડાવવામાં આવતી.

ધાતુની અણીવાળા હાકડાના હાથને અગદો ખેંચતા. પર્વત ઉપર બનાવેલાં જળાશયોમાંથી નહેર વાટે ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું.

તેમનો મુખ્ય ખેતરો ધાતું અને જવ હતો. પણ તેઓ ખેતરોમાં માંસનો સારો ઉપયોગ કરતા. તેઓ દારૂ પણ ખૂબ પીના. સાધારણ પોતાના હાકડાને પણ દારૂ પીવા માટે આપતો. કોઈ પણ મહત્ત્વની નીતિ અંગે જ્યારે અર્થા-વિચારણા કરવાની હોય ત્યારે રાજનીતિનો દારૂ પીધા વગર તે શરૂ કરતા જ નહીં !

દેવાને પણ ‘બાઓમા’ નામનું માદક પીણું ધરાવવામાં આવતું.

વેપાર :

ઈશાનમાં વેપારનો વિકાસ બહુ થોડો થયો હતો, કાચુ તેઓ પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પશ્ચિમ એશિયા પામેથી ખરીદી લેતા. તેમણે વેપાર કરતા સદેશાબ્ધવહાર અને વાકનબ્ધવહાર વિકસાવવા પાછળ વધુ ધ્યાન આપ્યું હતું.

દરમિયાન પહેલાના માર્ગદર્શન નીચે ઈશાનના ધર્મનેશએ જુદી જુદી રાજધાનીનાં રાહરોને જોડતા હાંના રસ્તા તૈયાર કર્યા હતા. આખા એક ધોરીમાર્ગ-મુસાથી સાડીસનો-તે હવળ પહેલો માર્ગ લામો હતો.

રસ્તાનું માપ ચોક્કસપણે લેવામાં આવતું. રસ્તાને ‘પરસંગે’માં માપવામાં આવતો. દર ચોથા પરસંગે એક શાહી મથક અને મુસાફરખાતું બાંધવામાં આવ્યું હતું. શાહી મથકો ઉપર ઘોડા રાખવામાં આવતા. શાહી ટપાકની હેરફેર જવદીથી થઈ શકે તે માટે ઘોડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. સામાન્ય મુસાફરને સુસાથી સાડીંસ પહોંચતાં નેવું દિવસ લાગતા. જ્યારે સરકારી ટપાક અફવારિયાથી પણ ઓછા સમયમાં નુસાથી સાડીંસ પહોંચાડી શકાતી. રસ્તામાં આવતા દરેક શાહી મથકે ઘોડા બદલવામાં આવતા.

મોટી મોટી નદીઓ હોડીમાં ખેસાંને પાર કરવામાં આવતી, પણ ઈરિનના ઇન્જનેગે એવા હોશિયાર હતા કે જરૂર પડતી ત્યારે મુશ્કેલીસ ને હેલીસપોન્ટ (Hellepont) આરપાર એવા મજબૂત પુલો બાંધી શકતા કે તેના ઉપર હાથીઓ જેવાં વજનદાર પ્રાણીઓ પણ સહીસકામત રીતે પસાર થઈ શકે. બીજાં રસ્તાઓ અફધાનિસ્તાનમાં થઈ ને હિંદુસ્તાન સુધીનાં પણ બાંધ્યા હતા.

આવા લાંબા લાંબા રસ્તાઓ બાંધવાનું પ્રયોજન લશ્કર તેમજ સરકારને સુવિધા મળે તે હતું. બાંધી કેન્દ્રીય સરકારને રાજ્યનો વહીવટ કરવામાં ધણી સરળતા પડતી. કેન્દ્રની સત્તા પણ પ્રાપ્તો ઉપર જળવાઈ રહેતી. આ ઉપરાંત, વેપારને પણ ઘણું ફાયદો થયો હતો.

વહાણવટું :

વહાણવટાનો વિસ્તાર તરીકે જાણ વિકાસ થયો ન હતો. ઈરિનના રાજ્યોને પોતાનું આગવું નીકાલણ હતું નહીં પણ આ લોકો આચિયાવૃત્તિ કરતા. તેઓ ક્ષીનસિયા અને ગ્રીક લોકોનાં વહાણો જાપ્ત કરતા.

દારચે રાતા સમુદ્ર અને નાર્થિયમાંથી પસાર થતી, ઈરિનને ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાથે સાંકળતી લાંબી નહેર બધાની હતી, પણ તેના વારસદારોએ આ નહેરની તદ્દન ઉપેક્ષા જ કરી તેથી જાણ સમયમાં આવડી મોટી નહેર નજીઆય થઈ ગઈ.

ઈરિનમાં મોટે ભાગે પરદેશી વેપારીઓ જ વેપાર કરતા. ઈરિનના ધર્મમાં જૂઠું બોલવાની મનાઈ હતી અને વેપારમાં તો ધણી વાર જૂઠું બોલવું પડે તેથી ઈરિનના લોકો વેપારમાં પડતા નહીં. પેસાદાર

વર્ગ પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પોતાના ખેતરમાંથી કે દુકાનોમાંથી લઈ લેતા પણ જાતે કદીયે લેવડદેવડ કરતા નહીં.

પહેલાંના વખતમાં તો પતારની, ધીરધારની તેમજ વ્યાજની ચક્રવર્ણી વસ્તુવિનિમયથી દરયામાં આવતી. મોનારપાના સૌ પ્રથમ સિલ્કા લીડિયાએ પડાવ્યા હતા. દારયે આ સિલ્કાઓની નકલ કરી પોતાની મુખાકૃતિવાળા મોનારમાંદીના સિલ્કા પડાવ્યા હતા. ઈરાનમાં મોનાના સિલ્કા એકલો સમ્રાટ જ પડાવી શકેનો. સમ્રાટોએને ચાંદીના સિલ્કા પડાવવાની છૂટ હતી. મોનાના સિલ્કા 'દરિક' કહેવાતા. દરિકને દારયના નામ સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. એમ કહેવાય છે કે સિકંદર જ્યારે ઈરાનથી પાછો ફર્યો ત્યારે પોતાની સાથે પુષ્કળ મોનાના સિલ્કાઓ લઈ ગયો હતો. મોનાના એક સિલ્કા ખરાબર ચાંદીના ૧૩૦૫ સિલ્કા થતા.

ધર્મ

ઈરાનમાં ધર્મનો ફેલાવો કરવા જરુથુષ્ટ્ર નામના એક મહાન પપગંબર ઈશ્તુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં લગભગ આઠમો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. ગ્રીક લોકો તેમને ઝોરાઝ્ટ્રીસ કહેતા. તેમના જન્મની આગળપાછળ દત્તકથાઓ ગૂંથાઈ છે. તેમનો જન્મ ફેવી રીતે થયો હતો એમ ત્યાંની પ્રણાલિકા કહે છે. તેમનો જન્મ થતાં જ તેઓ રસ્તાને બહાર ખૂંચ દસ્યા હતા એમ કહેવાય છે.

જરુથુષ્ટ્ર પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખવાવાળા અને સહચારી હતા. તેઓ એકાંતપ્રિય હતા તેથી તેમણે મનુષ્યોની વચ્ચે વસવું છોડી જંગલમાં વહેવું પસંદ કયું હતું અહીં તેઓ કદમ્બ જાઈને શુભના. શેતાને તેમને અગાવવાનો ધર્મી પ્રયાસ કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો જરુથુષ્ટ્રને તેમના દેવ અધુર-મજદામાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. શેતાને તેમને હેરાન કરવામાં ક્યારા રાખી નહીં. તો પણ તેઓ પોતાના દેવ પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાંથી ચળ્યા નહીં. આથી દેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને દર્શન દીધાં અને 'અવેન્તા'નું પુસ્તક દાધોદાય બેટ આપ્યું. આ ગ્રંથ ૩૬૫૯૯ લેરેલાં નીતિસૂત્રોથી ભરપૂર છે. દેવે જરુથુષ્ટ્રને આ સૂત્રો માનવજાતને ઉપદેશવાનો આદેશ આપ્યો.

ધણી કાગ મુખી તો લોકોએ આ સૂત્રોની બહેરમાં હાંસી ઉગાવી પણ છેવટે ઈરાનના એક વંશના વિસ્તારક કે ગુરતારક નામના કુમારે આ ઉપદેશોનું શ્રવણ કયું અને લોકોમાં પણ તેનો ફેલાવો કરવા વચન આપ્યું. આ કુમાર 'કય' વંશનો હતો.

આમ અપો જરથુષ્ટ્ર ઈરાનના 'કય' વંશના બાત્રાહ વિસ્તારપના વખતમાં થઈ ગયા.

જરથુષ્ટ્રનો સમય નક્કી કરવો ઘણો અઘરો છે. ગ્રીક લોકોએ તેમને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે માન આપ્યું છે તેમના જ કથન મુજબ જરથુષ્ટ્ર ગ્રીકો કન્તાં પાસે હજાર ને પાચમો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયા. ઐગિજીનોતો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર બોરોસસ તેમનો સમય ઈ. પૂ. બે હજારમાં મૂકે છે. કેટલાક તેમને ઈ. પૂ. આઠ હજાર વર્ષ ઉપર મૂકે છે આજના ઇતિહાસકારો તેમને ઈસુના દસમા અને છઠ્ઠા સદી વચ્ચે મૂકે છે * પરંતુ ગાથા અને વેદની ભાષાઓના સામ્ય પરથી, તેમના અને વેદોના દેવો અને ક્રિયાક્રાંતિના સામ્ય પરથી અને જરથુષ્ટ્રના કેટલાક સમદાક્ષીનેના નામ વેદમાંથી મળે છે તે ઉપરથી જરથુષ્ટ્ર વેદકાળના અંતભાગમાં થઈ ગયા હશે એમ માની શકાય. જરથુષ્ટ્રે વેદના કેટલાક સિદ્ધાંતો સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને એક જુદો જ ધર્મ સ્થાપ્યો.

જરથુષ્ટ્રે સ્થાપેલા જુદા ધર્મ પહેલાં તો હિંદુઓ અને ઈરાનીઓ એક જ ધર્મ પાળતા હતા જે હિંદ-ઈરાની (Indo-Iranian) ધર્મને નામે ઓળખાય છે. આથી જ વેદ અને અવેસ્તામાં કેટલાક દેવોનાં નામ એકસરખાં જોવા મળે છે. એ રીતે તો ઈરાનનો 'મિથ્ર' તે જ વેદનો 'મિત્ર' છે. બંને નામો સૂર્યદેવનાં જ છે. આથી જ રીતે ઈરાનનો 'મિહ્ર' પરથી સંસ્કૃતનો મિહિર (સૂર્ય) શબ્દ થયો છે. વેદની જે પશુબલિની ભાવના હતી તેનો જરથુષ્ટ્રે અદિષ્ઠાર કર્યો. પશુબલિ આપવાની પ્રથાને તેમણે વખોડી કાઢી આ ઉપરાંત, પહેલાં બંને પ્રભુ એમપાન કરતી હતી, તેનો પણ જરથુષ્ટ્રે નિગેષ કર્યો. જો કે પાછળથી જરથોસ્તી ધર્મમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં એમપાન (માદકપીણું) કરવાથી છૂટ અપાઈ છે.

વેદનો એકેશ્વરવાદ ગૌણ છે, ન્યારે અવેસ્તાનો એકેશ્વરવાદ યોગ્યસ છે. વેદમાં એક ઈષ્ટદેવ ઉપરાંત બીજા ગૌણ દેવો ઘણા છે, ન્યારે અવેસ્તામાં ઈષ્ટદેવ એક જ અહુર-મઝ્દા જ છે. બીજા બધા તેના દિસ્તાઓ છે.

દારપ પહેલાંએ જમ્યુદુના આ નવા જરથોસ્તી ધર્મને અપનાવવા તેણે ધર્મના જૂના પદો તેમજ 'મઝી' આદિઓનો બદલો આપ્યો અને જરથોસ્તી ધર્મને સગ-ધર્મનું સ્થાન આપ્યું.

જરથોસ્તી નીતિસૂત્રો :

આહુર, મઝદાએ સૃષ્ટિની સાથે જ લક્ષાર્થ અને સુસાર્થની મક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી. આ બે શક્તિઓ વચ્ચે સૃષ્ટિના અંત સુધી ધર્મનું ચાલુ જ રહેશે. પણ છેવટે વિજય લક્ષાર્થનો જ છે. દરેક માનવીના અંતરમાં આ બે શક્તિઓ વચ્ચે તેની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ ધર્મનું ચાલુ જ કરે છે. છેવટેનો વિજય લક્ષાર્થનો છે એટલે દરેક મનુષ્યે સુસાર્થી હંમેશાં દર રવીન લક્ષાર્થનો જ સાથ રાખવો જોઈએ એવો જરથોસ્તી ધર્મને આદેશ છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં દરજ ઉપર ખૂબ બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ દરજ તે સુસાર્થ સાથે લગવાની. ખીછ દરજ હંમેશાં કર્તવ્યનું રહેવાની છે. દરેક જરથોસ્તીને લક્ષાર્થનાં કામો કર્યા કરવાનો ઉપદેશ અપાયેલો છે. આ કામો દ્વારા જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં 'સંન્યામી' શબ્દને ધિક્કારવામાં આવેલું છે, કારણ તેમાં સ્વાર્થ રહેલો છે. સંન્યામી પોતાના જ મોક્ષની ચિંતા કરે છે; જ્યારે જરથોસ્તી ધર્મ એ સ્વાર્થી માર્ગે જવાને બદલે લોકલક્ષ્યને માર્ગે જવાનો અનુરોધ કરે છે. પરાપકારનાં જોડલાં કામો અને લેટલાં કરવાં જોઈએ અને કામ કરવા માટે ગારીવિક મક્તિ જોઈએ. શક્તિ મેળવવા માટે યોગ્ય આદાર આવશ્યક છે. તેથી જરથોસ્તી ધર્મમાં ઉપવાસ કરવાનું દરમાન નથી.

*ઈરાનના ધર્મગુરુઓ 'મેની' નામથી ઓળખાતા. બારવમાં શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર 'સાંખ' રાષ્ટ્રીયધર્મથી ગૂર્જરજનની પ્રથા બારવમાં લાગ્યા એવી પુરાણોમાં અનુકૃતિ છે. આ રાષ્ટ્રીય ઈરાનનાં નિસ્તાન (રાજસ્થાન) દોગ સંબંધ છે. ઉત્તર બારવમાં મળતી સુર્યની પ્રતિમાઓમાં રહેલી ઈરાની વેશભૂષા બધી અનુકૃતિને સમર્થન આપે છે. સુર્યજનની પદ્ધતિ બાહ્યતઃ 'મઝ' નામે લોકો સાંખ બારવમાં લાગ્યો એ અનુકૃતિ પછી ઈરાનના મઝી નામે લોકોને બાહ્ય પ્રજાએ મઝ બાહ્યો તરીકે ઓળખ્યા હોવાનું માલુમ પડે છે.

દરેક જરથોસ્તીના જીવનમાં લકિત, પ્રભુ-પરાયણતા આવશ્યક છે. જેમ શરીરને સ્નાનની જરૂર છે તેમ આત્માને પણ લકિતરૂપી સ્નાનની જરૂર છે. ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં જલદીથી પહોંચવા માટે લકિત એ જ દ્વંદ્વામાં દ્વંદ્વો અને સહેલામાં સહેલો માર્ગ છે. દિંદુ ધર્મમાં પણ લકિતને આવું જ સ્થાન મળેલું છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં મનની પવિત્રતા ઉપર ખૂબ ભાર મુકાયેલો છે. આ ધર્મમાં પ્રેમ છે પણ તેનું સ્થાન ગૌણ છે. ભક્ષાર્ષ અને પવિત્રતા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. †જરથુષ્ટ્ર દહે છે કે ભક્ષાર્ષનો બદલો ભક્ષાર્ષથી અને છુરાઈનો બદલો ન્યાયથી આપેા. પાપની આગળ નમી જવું અથવા તેને માફ કરવું એ તેને ઉત્તેજન આપવા બરાબર છે. પાપનો તો સાપનો જ કરવો જોઈએ; પછી ભલે એમાં હથિયારનું બળ પણ વાપરવું પડે તો વાપરવું.

જરથોસ્તી ધર્મમાં દેવોના કે દેવની પ્રતિમા નહીં બનાવવાનું ફરમાન છે, કારણ ઈશ્વર નિરાકાર છે. તેઓ ટેકરીઓની ટોચ ઉપર, રાજમહેલોમાં અથવા તો શહેરની વચ્ચે એક વેદી રચના અને તેમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત રાખતા. અગ્નિને તેઓ પવિત્ર માનતા. અગ્નિ એ પ્રકાશનો દેવ હતો. આ અગ્નિ કદી છુટાય નહિ તેની તેઓ કાળજી રાખતા. આ જ અહુર મઝદા હતો. આ અગ્નિની તેઓ પૂજા કરતા અને તેને કળ, કૂચ, અનાજ, વગેરેનો ભોગ ધરતા. પહેલાં તો વેદીને પશુઅગ્નિ અને ઘણા પ્રાચીન કાળમાં માનવ અગ્નિ પણ ચઢાવવામાં આવતો.† દેવો તો ભાવનાના બૂખ્યા હતા. તેઓ ભોગની ભાવનાનો સ્વીકાર કરતા અને ચૂલ ભોગ ધર્મગુરુઓ અને લકતો વચ્ચે વહેતી દેવામાં આવતો. આ બધી પૂજા ‘મઘી’ બ્રાહ્મણો કરાવતા. દેવોને ‘આઓમા’ નામનું ‘નાદક પીણું’, જેને વેદમાં ‘ઓમરસ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે પણ ધરાવવામાં આવતું. દેવોને ધરાવ્યા પછી આ પીણું ધર્મગુરુઓ પીતા અને બાકીનું લકતોમાં પણ વહેંચતા.

મરહોત્તર જીવન વિશેની કલ્પના :

ઈરાની લોકોનું જીવન પવિત્ર હતું. તેઓ હંમેશાં સાચું જ બોલતા. તેથી તેમને શત્રુની ખીક ન હતી. અસ્તિવિદાઃ (Astivihad)

† ક્રિષ્ણ કોતચ્છ દાવર : ઈરાનનો ઐરાગ, પૃ. ૧૫

‡ ત્રીસ દુર્ગા : અવર આરિયેન્ડવ હેરિરજ, પૃ. ૨૭૦

મૃત્યુદેવ કોઈને પણ માર્યા વગર છોડતો નથી એમ તેમનો ધર્મ કહેતો હતો. ધર્મ અને નરકની તેમની કલ્પના સ્પષ્ટ હતી. તેઓ એમ માનતા કે, દરેક મૃતાત્માને એક પુત્ર ઉપરથી પસાર થવાનું હોય છે. સારો આત્મા આ પુત્ર સહેલાઈથી પસાર કરે છે. તે પછી અનંત કાળ પછીત અદુર-મઝા સાથે સુખથી રહે છે. પણ જેનો આત્મા ખરાબ હોય છે તે આ પુત્ર ઉપરથી પસાર થઈ શકતો નથી અને નરકની ગંડી ગર્તામાં પડે છે અને ત્યાં ખૂબ હેરાન થાય છે. નરકમાં ઘોર અંધકાર અને ભયપ્રેરક વાતાવરણ હોય છે. અહીં વસતા આત્માઓ અનંત વર્ષો લગી દુઃખો ભોગવ્યા કરે છે. જે મનુષ્યના સદ્ગુણો તેણે કરેલાં પાપો કરતાં વધારે હોય છે તો તેવો આત્મા થોડો વખત દુઃખ ભોગવી પછી સ્વર્ગમાં જાય છે. જરથોસ્તી ધર્મ કહે છે કે, " જે દિવસે છેલ્લો ચુકાદો (last judgment) આવશે ત્યારે અદુર-મઝાનું જ રાજ્ય સારા જગતમાં હશે; અદરીમન અને બીજાં ખરાબ તત્વોનો સમૂહનો નાશ ત્યારે થશે, અને દરેક સદ્ગત આત્મા દુઃખ, અંધકાર અને ખરાબ તત્વ વગરની દુનિયામાં ફરીથી પુનર્જન્મ પામશે. સદ્ગત આત્માઓ સજીવન થશે, તેમના મૃત શરીરમાં પ્રાણનો ફરી સંચાર થશે અને પછી જગત ઉપર તેઓ વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું અમર જીવન જીવવાનું શરૂ કરશે."

આ રીતે જરથોસ્તી ધર્મ ઈશાનના લોકોને સદાચારી અને પવિત્ર જીવન ગાળવાનો અનુરોધ કરે છે.

દેવો

હિંદુ-ઈરાની ધર્મમાં જે મિત્ર (સખ) દેવ હતા, તે જ દેવ વેદમાં 'મિત્ર' અને અવેસ્તામાં 'મિથ્ર' તરીકે જાણીતો છે. વેદમાં જેમ મિત્ર-વરુણની જોડી છે તેમ અવેસ્તામાં મિથ્રને અદુર-મઝા સાથે સાંકળવામાં આવ્યો છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ મિથ્રનો દરજ્જો ધણે જાણે માનવામાં આવેલો છે. તે દૃષ્ટદેવ તરીકે ગણાયેલો છે. જેવી રીતે હિંદુઓ શંકર કે અંબાને નામે શપથ લે છે તેવી રીતે ઈરાનમાં મિથ્રને નામે શપથ લેવાતા. આ દેવને નામે જૂઠા સોગંદ લેનારને 'મિથ્રદુઝ' * એટલે કે દેવને હમવાનો ગંભીર ગુનો ગણાવેલો. મિથ્ર દૃષ્ટદેવ હોવાથી તેને ફળદ્રુપતાનો ફિરસ્તો, તારણદાર તરીકે વર્ણવવામાં આવેલો છે.

સિકદરના ઈ. પૂ. ૩૨૩ માં મૃત્યુ બાદ ઈરાનમાં કોઈ કેન્દ્રીય સત્તા રહી નહીં અને ગજડીય અધાધૂંધી ફેલાઈ હતી. આ દરમિયાન જરથોસ્તી ધર્મમાં સડો પેદા. ઈરાનનો જે મિથ્રપંથ હતો તે પરદેશોમાં ફેલાવા લાગ્યો. પણ આ પથ જરથોસ્તી ધર્મથી અલગ થતો ગયો. પરદેશોએ + પોતાનાં દેવદેવીઓમાં આ મિથ્ર અને તેની દેવી અનાહિતાને પોતાનાં ઇશ્વર-દેવી સાથે સાકળી લીધા. ઈ. ત., બેબિલોનમાં મિથ્રને શમરા અને અનાહિતાને ઇશ્તાર સાથે, રોમમાં મિથ્રની પૂજા *Sol-invictos* સાથે જોડી દેવામાં આવી.

મિથ્રપંથ પરદેશોમાં ફેલાતાં તેમાં જિનજરથોસ્તી તત્ત્વ બળ્યાં અને તેમાં શુભ્તવિમિષો દાખલ કરવામાં આવી. જો કે આ વિધિમાં કોઈ અસ્વીકૃતતા ન હતી.

આની વિધિપૂર્વકની મિથ્રની પૂજા ભેતરામાં થવાં લાગી. જો કે મિ. માદનના મત મુજબ તો આવો કોઈ પથ ઈરાનમાં હતો જ નહીં.

દારય પહેલાએ જરથોસ્તી ધર્મનું બહુમાન કર્યું પણ પછીથી ધીમે ધીમે અહુર-મઝદાની પૂજા ઓછી થતી ચાલી અને મિથ્ર-અનાહિતાની પૂજા એટલે કે મિથ્રપંથ જોર પકડતો ચાલ્યો. મિથ્રપંથને ગેમન સામ્રાજ્યમાં ઘણો આવકાર મળ્યો.

જરથુષ્ટ્રના મૃત્યુ બાદ જે 'મગી' બ્રાહ્મણોનો બહિષ્કાર થયો હતો તે બ્રાહ્મણોનું જોર વધ્યું. તેમણે મિથ્ર અને અનાહિતાની મૂર્તિઓ બનાવડાવી અને ઘણાં શહેરોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમણે જરથુષ્ટ્રના સિદ્ધાંતો અપનાવી, સુધારીને પોતાના સંપ્રદાયમાં ભેગવી દીધા.

પગલું ભરતા નહીં. આ કાઠણોમાં પણ જે જાંચા પ્રકારના હતા તેઓ સાધુ છવન ગાળતા; જ્યારે થોડી નીચી દેશના કાઠણો બાદુ, ભવિષ્યકથન તેમજ સ્વપ્નોના અર્થ ઘટાવતા અકેશમાં Magic* શબ્દ આ 'મગી' કાઠણોના નામ ઉપરથી જ આવેલો છે.

ધીમે ધીમે ઈસાનના ધર્મમાં જરથોસ્તી તત્ત્વ ધમ્માત્મક થયું. સાસાની વંશમાં થોડો વખત જરથોસ્તી ધર્મ પુનઃસ્થિત થયો પણ મુસ્લિમો અને ટાટર (Tatar)ના ઈસાન ઉપરના આક્રમણ પછી આ ધર્મ પુનઃ ધર્મ ગયો.

આજે જરથોસ્તી ધર્મ ભારતમાં વખતો પાછો આવ્યો અને કાશ્મીર પ્રાંતમાં વસતા લોકો જ પાળે છે. આ લોકો આજે પણ તેમના જૂના ધાર્મિક પુસ્તકોનું અધ્યયન કરીને જરથોસ્તી ધર્મ સુસ્ત પાળે છે. તેઓ અગ્નિ, પૃથ્વી, પાણી અને હવાને પવિત્ર માને છે. તેઓ તેમના શબ્દોને પક્ષીઓના ભણણ માટે 'ભરતી' (tower of silence)માં રાખે છે. શબને અપવિત્ર ગણે છે, અને અગ્નિ પવિત્ર છે. એટલે શબને અગ્નિમાં મૂકવાથી અગ્નિ અપવિત્ર ધર્મ જાય એવું તેઓ માને છે. તેથી તેઓ શબને અગ્નિનો સ્પર્શ થવા દેતા નથી. આ લોકો નીતિનું ઉચ્ચ ધોરણે જાળવી શુદ્ધ ચારિત્ર્ય ધરાવે છે તે જરથુસ્ત્રના મિદ્ધાતોને જ આભારી છે.

કલા અને સ્થાપત્ય

ઈસાનના લોકોનો મોટા ભાગનો વખત હાથમિશ્રી કલામાં જ જતો તેથી તેમને કલાને ખીનવવાનો બહુ વખત મળ્યો નહીં. આમ છતાં તેઓ શોખીન પ્રજા હતી તેથી કલાક્રિય પણ હતા. તેમને ઘરમાં સુંદર વસ્તુઓ ભેગી કરવાનો શોખ હતો. પણ આ માટે તેઓ પહેલો ઉપ જ આધાર રાખતા. તેઓ કલાકારીગરીની વસ્તુઓ પહેલેથી મંગાવતા.

તેમનાં મકાનો વિશાળ હતાં. તેઓ બગીચા પણ ગમતા આ બગીચાઓ એટલા વિશાળ હતા કે સિંકા માટેની ત્યાં સુવિધાઓ રાખવામાં આવતી. ઘણી વાર ત્યાં પશુઓનું સંમંડગ્યાન પણ રાખવામાં આવતું.

તેઓ તેમના મકાનમાં કીમતી ગયમનીયું વસાવતા. તેઓ મેજ ઉપર મોનાચાંદીનાં પતરાં જાળવતા. પવગી ઉપર પણ સુંદર પહેલી

આદર ગિજાવતા. જમીન ઉપર પણ સુંદર રંગોવાળા ભરતકામની કારીગરીવાળા કીમતી ગાંધીયા પાથરતા

તેઓ કેટલાક વાસણો પણ સોનાચાંદીનાં વાપરતા. તેઓ તેમનાં ટેબલો તેમજ અભનાઈઓ પરદેશી કારીગરીવાળા કૂંડાં વડે સુશોભિત કરતા. તેઓ ગીત, નૃત્ય, અને તંતુવાદના શોખીન હતા.

તેઓ ધરેણાંના પણ શોખીન હતા. પુરુષો પણ કાનમાં, હાથમાં અને ગળામાં રત્નો પહેરતા. મોતી, ખાણેક, વૈદુર્ય, લીલમ વગેરે બહારથી મંગાવવામાં આવતાં દુરકોઈઝ (Turquoise) તે તેમને ઈશનની ખાણોમાંથી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેતો. દુરકોઈઝ નંગમાંથી પૈસાદારો મુદ્રાઓ પણ બનાવતા. રાજાના સિદ્ધાસનને ચાર સોનાના પાયા અને સોનાના દાંડાવાળું છત્ર રાખવામાં આવતું.

લીડિયાના સંપર્કથી ઈશન સોનાચાંદીના સિદ્ધા બનાવતાં શીખ્યું હતું. આ સિદ્ધાઓ ઉપર રાજાની મુખાકૃતિ હોય છે. કેટલાક સિદ્ધાઓ ઉપર રાજાને સિંહનો શિકાર કરતો પણ બતાવાયો છે. પાથિંથન સિદ્ધાઓ ઉપર રામનેની અસર છે. પણ આના કરતાં સામાની વંશના સિદ્ધાઓ સાધારણ સારા છે. સાસાનીઓ રૂપાના સિદ્ધાને દ્વિમ અને મોનાના સિદ્ધાને દ્વિનાર કહેતા. + આ સિદ્ધાઓ ઉપર એક તરફ ગળનું અને બીજી તરફ સ્ત્રી (રાજાની પટરાણી)નું મુખ અંકિત કરેલું હોય છે. કેટલાક સિદ્ધાઓ ઉપર બીજી તરફ અગ્નિનું ચિહ્ન પણ હોય છે. સાસાની સિદ્ધાઓમાં રાજાના વાળ લાંબા અને ગુચ્છાદાર હોય છે. આ રાજાઓ કાનમાં કદી અને ગળામાં મોતીની માળા પણ પહેરતા હશે, કારણ સિદ્ધાઓ ઉપર તે અંકિત કરેલી છે.

ઈરાની રાજાઓમાં નવા રાજાની સાથે નવી સન થર કરવાનો રિવાજ હતો.* સિદ્ધાઓ ઉપર રાજાએ કેટલા વરસ રાજ્ય કયું તે પણ નોંધવામાં આવતું

+ પ્રો. ફિરોઝ, કાવસજ, દાવર : ઇરાનનો ચેરાજ, પૃ. ૨૮૬

* પ્રો. ફિરોઝ, કાવસજ, દાવર ઇરાનનો ચેરાજ, પૃ. ૨૮૬

ચિત્રકળા :

સાસાની યુગમાં ચિત્રકળાની ખીલવણી સારી થઈ હતી તેમાં જાત જાતના રંગોની મિલાવટ પણ દરવામાં આવતી. ઈરાનમાં રાજાઓ મૃત્યુ પામે તે પહેલાં તેનું ચિત્ર દોરીને રાજમહેલમાં ટીંગાડવામાં આવતું.

ગાલીયા બનાવવાનો દુત્તર :

આ દુત્તર ઈરાનમાં પ્રાચીન કાળથી આજ પચાસ વાસુ રહેલો જણાય છે. સાસાની બાદશાહો ખૂબ જ કીમતી ગાલીયા વાપરતા. એમ કહેવાય છે કે તેમાંનો એક તો ૪૫૦ ફૂટ લાંબો અને ૯૦ ફૂટ પહોળો હતો. આ ગાલીયામાં બગીચાનો દેખાવ લગવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મોતી, નીલમ તથા અનેક કીમતી જવાહીરો ગૂંથવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યારે આરખેએ ઈરાન છત્તું ત્યારે આ ગાલીયાને જાળવીને રાખવાને બદલે તેમણે ઢુકડા કરીને વહેલી દીધા.†

ઈરાનનો રાષ્ટ્રધ્વજ પણ આવો અમૂલ્ય જ હતો પણ તેના પણ અરખેએ ગાલીયા જેવા જ હાલ કર્યા.

ઈરાનીઓ મુંદર વસ્ત્રો પણ બનાવી જાણતા. ધણી વાર દરબારમાં ઇનામ તરીકે પોપાક અને પાવડીઓ આપવામાં આવતાં.

ચિનાઈ માટીનાં વાસણો બનાવવાનો દુત્તર પણ ઈરાનમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવતો હતો. આ વાસણો ઉપર તેઓ પશુપક્ષીઓની આકૃતિઓ પણ દોરતા. ઈરાનનું પ્રાચીન શહેર હમ (હાલનું તહેરાન) પણ ચિનાઈ માટીનાં વાસણો બનાવવા માટે પ્રખ્યાત હતું.‡ હાલમાં આ કામ દારાનમાં સૌથી સરસ થાય છે. દારાનના નામ ઉપરથી ત્યાનાં વાસણોને પણ ‘દારી’ કહેવામાં આવે છે.*

સ્થાપત્ય :

ઈરાનના સ્થપતિઓએ બેગિલોન, અયુર અને મિસરમાંથી પ્રેરણા લીધી હશે. તેમણે સ્થાપત્યમાં પોતાની અનોખી સ્થાપત્યશૈલી ઉપન્ન કરી હતી. તેમણે સ્થાપત્યમાં પહેલેથી જ પથ્થરનો ઉપયોગ શરૂ

† પ્રો. ફિરોઝ કાવસજી, દારા : ઈરાનનો ઐરાન, પૃ. ૨૮૮

‡ પ્રો. ફિરોઝ કાવસજી દારા : ઈરાનનો ઐરાન, પૃ. ૨૮૯

* પ્રો. ફિરોઝ કાવસજી દારા : ઈરાનનો ઐરાન, પૃ. ૨૮૯

કર્ચો હતો, કારણુ ઈરાન પર્વતોનો દેશ હતો એટલે ત્યાં પથ્થર પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતો.

ઈગની રાજ્યોએ ધણા મહેતો બંધાવ્યા હતા. જે દે આજે તો તેના જૂન અવશેષો મળે છે. ઈગની રાજધાનીનું શહેર પરસીપોલીસ હતું. આદી અગ્નીશાન મકાનો અને લગ્ન રાજમહેલો બાંધવામાં આવ્યા હતાં. ઈ. પૂ. ૩૩૦માં સિક્કદરને હાથે પરસીપોલીસનો નાશ થયો પણ આજે પણ ત્યાંના ખડેરા તેના પ્રાચીન ગોરવની સાક્ષી પૂરે છે.

પરસીપોલીસના મહેલો જાંચા મંચ ઉપર બાંધવામાં આવેલા છે. મંચ ઉપર પહોંચવા માટે કાળા સંગ્રેનરમરના વિશાળ દાદરો છે. આ દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૨૨ ફૂટ જેટલી છે દરેક પથ્થરિયાની જિંચાઈ ત્રણ ફે ચાર જ ઇંચ છે આના વિશાળ દાદર ઉપર એક સાથે દસ થાંડેસવારો ચડી શકે તેમ છે.

મુસાના મહેલો માટીથી ચણેલા છે. આમાં તેમણે માટીને ઝાછી-વધતી ગરમી આપીને રંગો ઉત્પન્ન કરેલા છે. આ મહેલોના દીવાનખાનામાં અનેક મોટા મોટા સ્તંભો બના કરવામાં આવેલા છે એટલે દીવાનખાનું અતિશય મોટું છે. દીવાનખાનાનાં સ્તંભો ૩૫ ફૂટ જાંચા છે. આજે આખાનાં આઠેક સ્તંભો જ બચ્યા છે.

અસ્તોદાન : કબર

ઈરાનમાં શમોને ભસ્તીમાં રાખવાનો રિવાજ હતો તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પણ દેહનો ભગ્ન ચર્ચિત્ત ગયા પછી વધેલાં અસ્થિને પેટીમાં ભરીને સાચવવામાં આવતાં અને તેના ઉપર અસ્તોદાન (કબર) ચણવામાં આવતું. સાયરસનું અસ્તોદાન પસરગડી (Pasargadae)માંથી મળી આવ્યું છે. પસરગડી તેમની પ્રથમ રાજધાનીનું શહેર હતું. આ અસ્તોદાન ૩૫ ફૂટ જાંચું છે. તેમાં દાખલ થવાનો દરવાજો બહુ નીચો છે. અંદરનું રાયસ્લીલું ચોરાઈ ગયું છે.

૧૧૬૫ :

રાજમહેલની અંદરનાં શિલ્પો ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તેઓ સિંહ, અને વૃષભનાં શિલ્પો કંડારતા. રાજમહેલનાં મુખ્ય દરવાજો માનવમુખવાળાં

વૃષભનાં શિંષ્ણો કંડારેલાં છે. સ્તંભની ઉપર પણ વૃષભો બેસાડેલા છે. 'નકમેરુસ્તમ' નામે ઓળખાતાં શિંષ્ણોમાં હખામની અને સાસાની વચની કાસીગરી જેવા મળે છે. ઈશાનમાં ચિત્ર અને શિંષ્ણોનો ઉપયોગ સ્થાપત્યને સુશોભિત કરવા માટે જ થતો હતો. મોટા ભાગનાં શિંષ્ણો પર્વત ઉપર જ ફોનરેલાં છે. 'નકમેરુસ્તમ' કરતાં 'તાકે-યુસ્તાન'નાં શિંષ્ણોનું મહત્ત્વ વધારે છે કારણ ત્યાં જરથુષ્ટ્રની એક આકૃતિ કંડારેલી છે. એમ પારગીઓ માને છે. આ શિંષ્ણ ધણું જ લોકપ્રિય થઈ પડેલું છે. આની બેચાર્ધ સાત ફૂટ છે, અને તેના મન્ત્રની પાછળના ભાગમાં તેમની આજ્ઞા પથરાયેલી છે. 'તાકે-યુસ્તાન'માં આ ઉપરાંત ખીંગન પણ શિંષ્ણો છે.

ઈશાનના અપતિઓએ કમાન (Arch), છત (Vault) નો ઉપયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં કરેલો છે. ઈશાની ઇમારતો ઘણી જ વિશાળ બાંધવામાં આવતી. ઈશાનીઓએ સ્થાપત્યોમાં વિશાળ ગુંબજો (Domes) ની રચના કરેલી છે. આ ઉપરાંત તેમણે મહેલોમાં અવનવા રંગો પણ વાપરેલા છે.

શિક્ષણ-વિદ્યા-સાહિત્ય

શિક્ષણ :

ઈશાનમાં સામાન્ય નાગરિક લેખન-વાચનની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ખાસ કાળજી રાખતો નહોતો. ઉચ્ચ વર્ગના નખીરાઓ જ શિક્ષણ લેતા. આ શિક્ષણ મોટે ભાગે ધર્મશુરુઓ જ આપતા.

'ધર્મશુરુઓના ઘરમાં કે દેવળના ખંડમાં વર્ગો બેસાડવામાં આવતા. બળ્લરની પામે કદી વર્ગો બેસાડવામાં આવતા નહિ, કારણ તેઓ એમ માનતા કે બળ્લરમાં જુદાણું ચાલે એટલે ત્યાંની 'કલ્પિત દેવા રાણાનું' વાતાવરણ બગાડી નાખે અને કુખળી વયના છોકરાઓ ઉપર ખોટી અસર પડે.

વિદ્યાર્થીઓને રાજામાં અવેસ્તા અને તેના ઉપરની ટીકા-ટિપ્પણીનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું.

શિક્ષણના વિષયોમાં ધર્મ, કાયદો, તખીખીજાન વગેરેનો સમાવેશ થતો. વિદ્યાર્થીઓને મોટે ભાગે પાકો ગોળીને તૈયાર કરવા પડતા.

સામાન્ય વર્ગના છોકરાઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવતો નહીં. તેમને તો ફક્ત સાચું બોવવાની, ઘોડેસવારી કરવાની અને ધનુષ્ય વાપરવાની તાલીમ આપવામાં આવતી.

પૈસાદાર વર્ગના છોકરાઓ ૨૪ વર્ષ સુધી ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા. આમાંના કેટલાકને પ્રાતીય વહીવટ માટે તો કેટલાકને જાહેર કચેરીઓના કામ માટે તૈયાર કરવામાં આવતા. યુદ્ધની તાલીમ તો દરેકને આપવામાં આવતી.

યુદ્ધની તાલીમ ઘણી જ કપરી હતી. આમાં વિદ્યાર્થીઓને સવારે વહેલા જાગવાની, સાંજે સુધી દોડવાની, તોફાની ઘોડા ઉપર સવારી કરવાની, તરવાની, શિકારની, ચોરોનો પીછો પકડવાની, ખેતી કરવાની, ઝાડ રોપવાની, બગીચામાં તાપમાં તેમજ અસહ્ય ઠંડીમાં લાખાં અંતર સુધી કૂચ કરવાની, અપૂરતા ખોરાક ઉપર શક્તિ ટકાવી રાખવાની, કપડા અને બખ્તર પહેલે નહીં તેવી રીતે નદી પાર કરવાની, વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવતી. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓને નાનપણથી જ ખડતલ જીવન જીવવાની તાલીમ આપવામાં આવતી. ધરિનના લશ્કર માટે કસાયેલા સૈનિકો આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા.

ભાષા :

ધરિનના લામા ઇતિહાસકાલ દરમિયાન ઘણી ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. દારૂ પહેલાના વખતમાં દરબારમાં તેમજ ઉમરાવ વર્ગમાં જૂની ફારસી (old persian) ભાષા બોલાતી.

ધરિનીઓનો ધર્મગ્રંથ ‘ઝંદ-અવેસ્તા’ કહેવાય છે. પ્રો. ફિરોઝ શાવસજી દાવરના મત મુજબ ‘ઝંદ-અવેસ્તા’ શબ્દ ભૂતકાલનો છે. ખરી રીતે તેને ‘અવસ્તાવ ઝંદ’ એટલે કે અવેસ્તા અને તેની ઉપરનો ઝંદ (ખુદાનો) કહેવું જોઈએ.

અવેસ્તાની ભાષા અને વેદની સંસ્કૃત ભાષા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. એક રીતે તો એ એક જ ભાષાની આ બે જુદી જુદી બોલીઓ છે.

જૂની ફારસી ભાષામાંથી પહેલવી ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો. જૂની ફારસી ભાષા અવેસ્તાની ભાષાનું અપભ્રંશ રૂપ છે. અવેસ્તાની ભાષા જમણી

બાહુથી ડાબી બાહુ વચ્ચે છે. બ્યારે જૂની ફારસી ડાબી બાહુથી જમણી બાહુ વચ્ચે છે.

જૂની ફારસી ભાષા ફર્યરલિખિયા લખાતી અને મોટે સે શિક્ષાનેમો માટે જ વપરાતી. આ લિપિ બેબિલોનની ફારસ લિપિમાંથી લીધેલી હતી અને તેમાં બેબિલોનના ૩૦૦ ચિહ્ન દૂંઠાવીને ફક્ત ૩૬ ચિહ્નો જ રાખ્યા હતા. દલ્લાવેને માટે તે ફરિનઓ એરેમેટિક લિપિનો ઉપયોગ કરતા. પદ્યની ભાષા અપૂર્ણ અને ખામી ભરેલી હતી. તેમાં માત્ર ચૌદ જ મૂળાક્ષરો હતા. પરિશુમે અને આશર અનેક ગીતે ગંઆતો. એક વાક્યના અર્થ પણ અનેક થતા. આથી પદ્યની ભાષા વાચવા માટે બહુ ગૂંચવણ ભરેલી લાગતી હતી. બ્યારે આરબોએ ફરિન છતી લીધું ત્યારે એક ફાલ્દો એ થયો કે તેમણે ફરિનીઓ પામે પદ્યનીનો ઉપયોગ બંધ કરાવી અરબી લિપિ શરૂ કરાવી. ફરિનના પ્રાજ્ઞોએ અરબીનો લખી જ મહેનતપૂર્વક અભ્યાસ કરી એ ભાષામાં ખુમ્તકો પણ લખ્યાં

આ ઉપરાંત, ફરિનીઓએ ‘પાર્ઝંદ’ નામની શુદ્ધ ફરિની ભાષા પણ ઉત્પન્ન કરી હતી. પદ્યનો ભાષામાં જે મેમેટિક શબ્દો હતા તે કાઢી નાખીને ફરિની શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા. આ ભાષા આજની ફારસી ભાષાને થણી મળતી આવે છે. પદ્યની ભાષામાં પાર્ઝંદ શબ્દોનું પ્રમાણ ‘થણું હતું’. આ બધા જ શબ્દો કાઢી નાખવામાં આવ્યા અને આ શુદ્ધ પાર્ઝંદ ભાષામાં જ પ્રાર્થનાઓ રચવામાં આવી.

આરબોએ ફરિન છત્યું ત્યારથી પાર્ઝંદ ભાષા પણ અરબી લિપિમાં લખાવા માંડી. એટલે વળી એક નવી ભાષા થઈ. તે આજની ફારસી ભાષા. આ ફારસી ભાષામાં ૧૭૦ ટકા અરબી તત્ત્વ પેસી ગયું તેમ જતાં આ ભાષા તે મૂળ ફરિનની પાર્ઝંદ ભાષા જ છે.

સાહિત્ય :

આપણે આજનું જોઈ ગયા છીએ કે ફરિનમાં ફક્ત પૈસાદાર વર્ગના ઉકરાઓને જ વિદ્યાદાન દેવામાં આવતું. સામાન્ય નાગરિક અક્ષર-

જાનથી રચિત રહેનારા નાનકડા મનુષ્યો નહીં. આમ જતા દરેક ઈશાની કવિતા કરી બાળુનો તેઓ અનેક કાવ્યપદ્યો દર્શાવે રાખતા અને સામાન્ય વાતચીત દરમિયાન તેનો ઉપયોગ કરતા.

ફારસી ભાષામાં અનેક પદ્યો દ્વારા શબ્દોના પ્રાસ પણ ઘણી જગદીથી બધા બેસના આવી જતા તેથી કવિતા ઘણી સરળતાથી બોલી શકાતી.

તેમના કાવ્યોની ભાષા મગીનમય છે કાવ્યો શબ્દસૌંદર્ય અને પદનાનિયમથી ભરપૂર હોય છે. આમ જના તેઓ અમુક પસંદ કરેલા વિષયો ઉપર જ કવિતા કર્યા કરતા આથી તેમના કાવ્યોમાં મૌનિકતા અને વૈરિષ્મની ઊણપ વગતાય છે કાવ્યોમાં તેમણે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય ઉત્તમ શબ્દોમાં વર્ણવ્યું છે.

કાવ્યોમાં નિયમની વિવિધતાની જાણને લીધે એકના એક વિચારો, પુનરુત્થિઓ અને એકસરખાપણ બહુ કટાગામ્યાં લાગે છે ફારસી ગદ્ય પહેલાં તો મરગ શૈલીમાં લખાતું પણ પછી તેમાં કૃત્રિમતા, શબ્દાળુતા અને પ્રાકૃતિકતા જેવા તત્ત્વોનો ઉમેરો થતો ગયો જેથી ગદ્ય વાચનુ પણ અનુચિત પડ્યું.

ઈગનીઓ ઇતિહાસના પણ શોખીન હતા તેથી તેમને ત્યાં ઘણા ઇતિહાસકારો થઈ ગયા ઇતિહાસકાર તમગી ફિરદૌમી પહેલાં થયો હતો તેણે જગતનો ઇતિહાસ અરબીમાં લખ્યો આ અથવા ફારસી ભાષામાં ભાષાવર વઝીર બનઅમીએ ઈ પૂ ૯૭૦ માં કયુ' ને ગદ્ય શાદિત્યનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો છે બીજા પણ ઇતિહાસકારો ઘણા થઈ ગયા.

ફારસી સાહિત્યમાં વિવેચનશાસ્ત્ર બહુ ઓછું છે વિવેચકો પ્રત્યેક લેખકની પ્રશંસા જ કરતા.

તબીબીજ્ઞાન

૧૬૧

મોટે ભાગે ધર્મશુરુઓ તબીબનો ધંધો કરતા તેઓ રોગ નિવારણ માટે અજ્ઞતા ઉપર ભાર મૂકતા તેઓ રોગ મટાડવા માટે

ઘણી વાર બહુનો પણ ઉપયોગ કરતા. તેઓ દવા કરતાં મંત્રો ઉપર વધારે ભાર મૂકતા અને મંત્રો દ્વારા જ રોગ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરતા. મંત્ર વડે દહીં મગવાનો તો હતો જ નહીં એટલે તેઓ નિશ્ચિંતપણે તેનો ઉપયોગ કરતા, આમ છતાં તત્ત્વીયજ્ઞાનનો સારો વિશ્લેષ થયો હતો. આતેક્ષરસિસના વખતમાં વૈદો અને સમ્પ્રદાયનાં મંત્રો અધ્યાપાયાં હતાં. તેમની ફી પણ કાયદેસર નક્કી થયેલી હતી. દહીંની સામાજિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને ફી નક્કી કરવામાં આવી હતી. ધર્મગુરુઓની સારવાર મફત થતી. તત્ત્વીય પોતાના ધંધાની સરખામણી પરદેશી અને ગરીબ વર્ગના કેસ લેતો.

વિશિષ્ટ લક્ષણો :

આ સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રક્ષાયેલું સુવ્યવસ્થિત લક્ષર અને તેમણે રચાયેલા એક અને નિરાકાર સ્મરના વાદવાગો જરથોસ્તી ધર્મ ગણાવી શકાય.

શબ્દ-સૂચિ

અક્ષર, ૯, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૮,
૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૩૪,
૧૫૭, ૧૬૨, ૧૭૭.

અક્ષર, ૧૧૧.

અગ્રે, ૧૧૧, ૧૧૨.

અહમ, ૧૧૧.

અનાહીતા, ૨૧૮.

અનુ, ૧૪૬, ૧૬૫, ૧૬૬.

અનુનાદી, ૧૭૧.

અનુબીજ, ૪૩, ૪૮, ૫૪, ૬૬.

અપ્પુ, ૧૬૮, ૧૬૯.

અધ્યાનિસ્તાન, ૧૬૭, ૨૦૧, ૨૦૮,
૨૧૨.

અમરત્વનો કિંદલો, ૭૦.

અમરાતિયન સંસ્કૃતિ, ૮, ૧૦, ૧૧.

અરબસ્તાન, ૨૨, ૨૬.

અશુર બાનીપાલ, ૧૫૭, ૧૧૬,

૧૭૩, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૬,

૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૨.

અશુરબાનીપાલ - બીજો, ૧૮૯,
૧૯૦.

અગ્રે જરુર, ૨૦૧.

અસુર, ૨૨૧.

અસ્તિવિદ્યા, ૨૧૬, ૨૧૭.

અહુર મમદા, ૧૬૪, ૨૦૬, ૨૧૧,

૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬,

૨૧૮, ૨૨૪.

અહરીમાન, ૧૬૪.

અબા, ૨૧૭.

અસર, ૧૬૬, ૧૭૦.

આશિકો, ૭.

આશુરોઅશ, ૮૨.

આશુરોઅશ, ૮૨.

આવાન. ૧૧૧.
 આહમાસી. ૧૬.
 આદ્યોસ પહેલો ૮૪.
 આદીર રાગઓ ૧૫
 ઇઆ ૧૩૧, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,
 ૧૭૧.
 ઇખ્નેતોન ૧૮, ૧૯, ૩૩, ૬૪,
 ૬૭, ૯૦, ૯૨, ૯૪.
 ઇટાલી. ૨૧, ૪૫
 ઇન્દ્ર ૮૩.
 ઇર્ષુર ૧૦૩
 ઇમ્હોતેપ. ૧૩, ૭૪.
 ઇરબીય. ૧૭૧, ૧૭૭.
 ઇરીડા. ૧૭૧.
 ઇટાર ૧૨૪, ૧૪૯; ૧૫૦, ૧૫૮
 ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૧, ૧૭૨,
 ૧૭૮, ૨૧૮.
 ઇસરહેડોન. ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૦.
 ઇસસ. ૧૯૯.
 ઇસીસ. ૪૧, ૪૮, ૫૦, ૫૯, ૮૮.
 ઇઆન્ના. ૧૬૨.
 ઇથિયોપિયા. ૮, ૨૧, ૨૩, ૧૮૦.
 ઇરાન ૧૨, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૬૦,
 ૬૮, ૧૦૧, ૧૨૧, ૧૩૭,
 ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૫.
 ઇરાની. ૨૩, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૪,
 ૨૨૫.
 ઇરીકુ. ૧૨૩.
 ઇરેક ૧૧૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,
 ૧૬૭.
 ઇરાન આફ્રિકા ૧૭.
 ઇસાઈઆહ. ૧૮, ૬૩.

ઈસીન. ૧૧૨, ૧૧૩.
 ઇર્ષુ પિન્ત ૯૫, ૧૩૫, ૧૫૯,
 ૨૧૩, ૨૧૪.
 ઉટા નેપિરિટમ. ૧૬૨, ૧૬૬,
 ૧૬૭.
 ઉત્તર આફ્રિકા. ૩.
 ઉત્તર ઇરાક. ૧૦૪.
 ઉત્તર ધ્રુવ ૩.
 ઉત્તર ભારત. ૨૧૫.
 ઉત્તર સીડીસિયા. ૧૨૧
 ઉત્તર હિંદુસ્તાન. ૨૦૧.
 ઉપરુ મિસર (Upper
 Egypt) ૭.
 ઉમુખુર. ૧૬૯.
 ઉર. ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૪,
 ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬,
 ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૪૯.
 ઉર એન્ગુર. ૧૧૪.
 ઉર નમ્મુ. ૧૧૨, ૧૧૩.
 ઉર સનાખી. ૧૬૬, ૧૬૭.
 ઉરુક (Uruk). ૧૦૫, ૧૦૬,
 ૧૦૭, ૧૧૩, ૧૪૯
 ઉપાખીસ. ૬૦, ૬૭.
 ઉસર કાર્ફે. ૮૨.
 ઋગ્વેદ. ૨૦૧.
 એકબાટાના (હામાદાન). ૧૪૬,
 ૧૯૩, ૧૯૪.
 એખેતોન. ૧૮, ૬૪, ૯૩.
 એનિયન. ૨૧.
 એનિયન સમુદ્ર ૨૧.
 એટના. ૧૩૧.
 એડિયન ૨૧.

એતોન. ૧૮, ૧૯, ૬૩. .
 એથેન્સ ૧૯૭.
 એનલીઝ. ૧૧૦, ૧૨૨, ૧૨૪,
 ૧૬૮.
 એન્ડી. ૧૨૩, ૧૬૫, ૧૬૮.
 એન્ડુ. ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪.
 એપીસ. ૪૫, ૪૬, ૧૬૬.
 એપીસ વૃણ. ૪૬
 એપોલીસ. ૫૦, ૫૭.
 એબિડોસ. ૪૮, ૬૭, ૮૪.
 એમેનેમહત પહેલો. ૮૩, ૮૪.
 એમેનેમહત ત્રીજો. ૮૪.
 એમેન્ત. ૫૪.
 એમોન. ૧૬, ૧૮, ૧૯, ૨૦,
 ૨૧, ૪૧, ૪૪, ૬૧, ૬૩, ૬૪,
 ૮૮, ૧૯૭.
 એમોન-૨. ૧૯૭.
 એમોન-૩. ૫૦.
 એમોનહોતેપ પહેલો. ૩૭.
 એમોનહોતેપ બીજો. ૯૩.
 એમોનહોતેપ ત્રીજો. ૬૭, ૬૮,
 ૯૩.
 એમોનહોતેપ ચોથો. ૧૮, ૬૩,
 ૬૭.
 એમોર. ૧૧૩.
 એમોરાઈટ. ૧૭૦.
 એરીયકીગલ. ૧૭૨.
 એરમેઈક. ૨૦૩, ૨૨૫
 એડેટસ. ૧૭૩.
 એક્કમ. ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૩૮, ૧૭૭,
 ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧.
 એલેક્ઝાન્ડર ૨૩, ૧૩૮.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયા. ૭, ૨૩, ૨૪, ૧૦૦
 એલેમાઈટ. ૧૧૩.
 એશિયા. ૨૦, ૧૩૨.
 એશિયા માર્શિનાર ૧૩૩, ૧૪૬,
 ૧૭૬, ૧૯૫, ૨૦૮, ૨૨૮
 એસિરિયા. ૨૧, ૬૦, ૧૧૩, ૧૩૦,
 ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૫,
 ૧૫૧, ૧૬૧, ૧૬૮, ૧૭૬,
 ૧૭૭ થી ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪,
 ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૦૮.
 ઓએસિસ. ૩૪.
 ઓક્ટોનિયમ ૨૫.
 ઓક્સ. ૧૯૮.
 ઓક્સસ. ૨૦૦.
 ઓગેસ્ટસ. ૩૧, ૩૬, ૫૦.
 ઓમાન. ૧૨૧.
 Omen Text. ૧૦૬.
 ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ. ૧૩૧.
 ઓસિરીસ. ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૮,
 ૫૧, ૫૩, ૫૪, ૫૮, ૫૯, ૬૧,
 ૭૩, ૮૮, ૯૬.
 ઓર-મહિર. ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭,
 ૯૧, ૯૩.
 ઓર્કીમીથ. ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૪૬.
 ઓર્કી. ૬, ૧૭, ૨૦, ૬૨.
 ઓગુલ ૨૦૨.
 ઓથેન્સ. ૨૧, ૧૯૬.
 ઓલાખ. ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૮,
 ૧૯૦.
 ઓલાત-શેરધાટ. ૧૭૭.
 ઓરાન ૨૨૧.
 ઓરપીઅન સમુદ્ર. ૧૯૩, ૧૯૫,
 ૨૦૦.

કાલુન. ૩૪, ૩૫.
 કાલુન પેપીરસ. ૧૦૨.
 કામો સમુદ. ૨૧.
 કીટ. ૧૨૧.
 કાનિં-મંદિર. ૮૩, ૮૪, ૮૭.
 કાલાક્ષરસિપિ. ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩,
 ૧૩૮, ૧૫૬.
 કીશ ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૨૬,
 ૧૩૫.
 કીશર ૧૬૬.
 કીશુ. ૧૬૬, ૧૭૦, ૧૭૧.
 કુદીન્તાન. ૧૬૩.
 કુદીંશ. ૧૭૮.
 કુર્નો. ૧૦૪.
 કૃત્રિમ પિરામિડ. ૮૪
 કૃષ્ણ. ૨૧૫
 કેનોપસ. ૪૫
Canopic Jar ૫૮, ૫૯.
 કેપાડોસિમા, ૧૨૧, ૨૦૮.
 કેરો. ૭, ૬, ૭૭.
 કેસાર્ટ. ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૬,
 ૧૭૮.
 કેબીસીસ ૨૨, ૧૬૬, ૧૬૭,
 ૨૦૬, ૨૦૭
 કેકેમસ ૧૦૧, ૧૭૮, ૧૭૯,
 ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૦૮.
 કેડોમનસ (દારય ત્રીજો). ૧૬૮.
 દોન્કયુશિયસ. ૧૦૨
 દોન્કેન્ટાર્ન ૧૪૧.
 દોમમેતાઈ ૨૦૩.

દોપ્ટિક. ૬૬.
 દોપ્ટિક કલા. ૬૪, ૬૫, ૬૬.
 દોપ્ટિક કાપડ. ૬૮, ૬૬.
 દોપ્ટિક દેવળ ૬૬.
 દોપ્ટિક ભાષા. ૬૬.
 દય. ૧૧૩.
 દયયુગ્મિક. ૧૭૭.
 દીટ ૨૧, ૨૮, ૧૨૧, ૧૩૩,
 ૧૩૪, ૧૭૫.
 દોનસ ૧૭૩
 કલીઆપેટ્રા. ૨૪, ૨૫.
 દારક્ષિસ ૧૬૮, ૨૦૬.
 દારક્ષિસ બીજો. ૧૬૮.
 દિસુધસ. ૧૭૩.
 ખાફરા. ૧૩
 ખાશુર ૧૨૧.
 ખા-બો. ૭૫.
 ખુકુ ૧૩, ૪૫, ૭૬.
 ખુબાબા. ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫.
 ખેટી. ૮૩.
 ખેપ્રી. ૫૭
 ખોરસાબાદ ૧૮૬.
**મતાલ્માનું પુસ્તક (Book of
 the dead)** ૫૦, ૬૨, ૬૮,
 ગાઝા ૨૮.
 ગાયા ૨૧૪.
 ગીઝા. ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૨.
 ગીઝામેશ. ૧૧૦, ૧૬૨ થી ૧૬૮.
 ગુજરાત ૭૬.
 ગુટીયમ ૧૧૧
 ગુડીઆ ૧૧૨, ૧૧૩

ગુસ્તાવ. ૨૧૩.

ગ્રેગરિયન. ૯, ૧૦, ૧૧, ૪૬,
૪૭, ૬૬, ૬૭.

ગ્રીક. ૧૨, ૩૧, ૪૦; ૬૭, ૯૦,
૯૪, ૯૫, ૯૬, ૧૦૦, ૧૦૨,
૧૫૨, ૧૫૬, ૧૭૫, ૧૯૭,
૨૧૨; ૨૧૩, ૨૧૪.

ગ્રીસ. ૨૧, ૧૩૩, ૧૭૬, ૧૯૭.
ગ્રેગોરિયન કેલેન્ડર. ૧૦૧.
ચિનાબ. ૨૦૨.

ગ્રીઓપ્સ. ૧૩, ૭૬, ૮૨.

ગ્રીન. ૧૭૫.

ગ્રીફિન. ૭૬, ૮૧, ૮૨, ૮૪,
૮૫.

ગ્રીથુપ્. ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,
૨૧૬, ૨૧૮, ૨૨૩.

ગ્રીથોસ્તી. ૧૯૩, ૧૯૬, ૨૧૫,
૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯.

ગ્રેગમ્સનું મહાકાવ્ય (Deluge
Epic). ૧૧૦.

ગ્રેગિયન કેલેન્ડર. ૧૦૦.

ગ્રેગિયસ સીઝર. ૨૪, ૧૦૦.

ગ્રીની ફારસી. ૨૨૫.

ગ્રેમેસ. ૧૨૧.

ગ્રેમહેત નાસ. ૧૦૫, ૧૦૭.

ગ્રેક્સમ ૨૦૨.

ગ્રેગોસ. ૧૧૩, ૧૭૭.

ગ્રેયલ-ગ્રેક્સ-આર્થન. ૭૫.

ગ્રંદ. ૨૨૪.

ગ્રંદ-અવેસ્તા. ૧૯૩, ૨૦૧,
૨૧૧, ૨૨૪.

ગ્રીગુરુ. ૧૦૬, ૧૨૩, ૧૨૭,
૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૫.

ઝેર. (Zer) ૬૫.

ઝેરોસ્ટ્રીઅન. ૧૯૪.

ઝેરોસ્ટ્રીસ. ૨૧૩.

ઝોસર. ૧૩, ૩૫, ૭૪, ૭૫, ૭૬

ટાટર ૨૧૯.

ટામુઝ. ૧૬૨; ૧૭૧, ૧૭૨.

ટાયર. ૧૪૬.

Tower of Babel. ૧૫૬.

ટાહ. ૮૮,

ટાહ હોતેપ. ૧૦૨.

ટીઆમટ. ૧૬૮ થી ૧૭૦.

ટીઆમટ-અમુ. ૧૩૧.

ટીમ્મથ પીલેસર પહેલો. ૧૭૮,

૧૭૯, ૧૮૦.

ટીમ્મથ પીલેસર ત્રીજો. ૧૭૯ ૧૮૨.

ટીમીસ. ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૨, ૧૩૪,

૧૪૫, ૧૭૭.

ટી. ૮૨.

ટોપે ગાવરા. ૧૭૭.

ટેલો. ૧૦૬.

ટ્રોપ. ૨૧.

તબરી ફિરહોસી. ૨૨૬.

તા-ઉત. ૪૯.

તાકે-બુઆન ૨૨૩.

તાસિયન સંસ્કૃતિ. ૮, ૯.

તુતે-ખેતોન. ૧૯, ૮૯.

તુતે-ખેમોન. ૧૯, ૩૬, ૩૭,

૬૬, ૬૮, ૭૦, ૮૯.

તેક્સ-એક્સ-અમર્ના. ૩૪, ૩૫,

૯૦, ૯૩.

તોલેમી. ૨૪, ૨૫, ૪૦, ૬૦,
૬૧, ૬૬, ૬૭, ૯૦, ૯૧, ૯૨,
૯૪.

તોલેમી ખીન્ને. ૨૪.

થીબ્સ. ૧૫, ૧૬, ૧૮, ૧૯,
૨૭, ૨૮, ૪૪. ૬૪, ૬૮, ૮૩,
૮૭, ૯૩.

થુતમોસ પહેલો. ૬૬, ૮૬.

થુતમોસ ખીન્ને. ૧૭.

થુતમોસ ત્રીજો. ૧૭, ૨૮, ૬૭,
૮૬, ૯૦, ૧૮૨.

થેબ. ૪૫.

દક્ષિણ ઇરાક. ૧૦૪.

દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયા. ૧૦૪.

દક્ષિણ રશિયા. ૧૯૭, ૨૦૧,
૨૧૩.

દારમ. (દારમસ) ૨૨, ૧૯૬,
૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૦. ૨૦૪,
૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૨.

દારમ પહેલો. ૨૦૧, ૨૦૪. ૨૦૮,
૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૨૪.

દારમ ખીન્ને. ૧૯૮.

દાહશુર. ૬૫, ૭૫, ૮૪.

દેલ્હી. ૮૨.

દેર-એઝ-આહરી. ૯૩.

નકસે-સ્તામ. ૨૨૩.

નનાર. ૧૨૭, ૧૪૯.

નશુ. ૧૨૪, ૧૫૮.

નબોડિનસ ૧૩૭.

નરમસીન. ૧૧૨, ૧૧૩.

નાઈલ. ૭, ૮, ૯, ૧૭, ૨૭,
૨૮, ૨૯, ૩૧, ૪૦, ૪૪, ૪૬,
૫૦, ૫૧, ૫૮, ૭૦, ૮૪, ૯૮,
૯૯, ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૯૬, ૨૧૨.

નીચલું મિસર (Lower
Egypt). ૭.

નિખુર. ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૩,
૧૨૨.

નીનસુન ૧૬૩.

નીના. ૧૭૮

નીનાવેહ. ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૫૭,
૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૬,
૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૪.

નીનીંગ (શનિ). ૧૫૮.

નીમરદ. ૧૭૭.

નુત. ૪૮, ૫૦.

નુન્ડી. ૧૧૦.

નુબિયા. ૮, ૧૪, ૧૫, ૨૦, ૨૬.

નૂતન રાજ્ય. ૧૨, ૧૬, ૩૨.

નેકો. ૨૨.

નેખ્તેનેબો પહેલો. ૨૩

નેખ્તેનેબો ખીન્ને. ૨૩.

નેખેબ્ત. ૪૮, ૪૯.

નેમસ. ૧૫૮.

નેપોલિયન. ૧૯૫.

નેપ્થીસ. ૪૧, ૪૮, ૫૦, ૫૬,
૮૮.

નેફરમાઓત. ૯૩.

નેમ-કા. ૭૫.

નેબોપોલેઝાર. ૧૩૬, ૧૮૧.

નેબોસર્ઝાર ખીન્ને. ૧૩૬ થી
૧૩૮, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૬, ૧૫૮.

નૈય. ૫૯.

નોશિતી. ૧૯, ૯૦.

પશ્ચિમ એશિયા ૮, ૧૮, ૧૯,
૨૧, ૧૧૨, ૧૩૮, ૧૫૫, ૧૯૨,
૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૨૦૨, ૨૧૧

પશ્ચિમ યુરોપ. ૧૪૫.

પતેસી (Patesi) ૧૧૩

પરસીપોલીસ ૧૩૪, ૨૦૦, ૨૦૭,
૨૨૨.

પર્શિયા. ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૮,
૨૧૦.

પર્શિયન. ૧૯૪, ૨૦૩.

પર્ગુઆ. ૧૯૩.

પક્ષગડી ૨૦૭, ૨૨૭.

પદ્મવી ૨૦૩, ૨૨૪, ૨૨૫

પંજાબ. ૨૦૨.

પાઝદ. ૨૨૫.

પારસીઓ. ૨૦૧, ૨૦૯.

પાર્શિયન. ૨૨૦.

પાર્સ. ૨૦૦.

પિરામિડ. ૧૩, ૧૪, ૩૧, ૩૪,
૩૫, ૩૯, ૫૦, ૫૮, ૬૬, ૭૦,
૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૮૨, ૮૩,
૮૪, ૮૭, ૯૧, ૯૮, ૯૯, ૧૦૧.

પિરામિડ ટેક્સ્ટો (Pyramid
Texts). ૯૮.

પિરામિડ યુગ. ૧૩, ૧૪, ૩૬.

પુત. ૧૭.

પેપી પહેલો. ૬૫, ૮૨.

પેપી બીજો. ૮૨.

પેપીરસ. ૩૦, ૮૫, ૯૪, ૯૭,
૯૮, ૧૦૧, ૧૨૭

પેલેસ્ટાઈન ૧૪, ૨૧, ૧૩૬,-
૧૪૬, ૧૮૧, ૨૦૮.

પેન્થુસિયમ ૧૪૬.

પોપ ગ્રેગોરી ૧૩ મો ૧૦૦

પોર્ટ સૈયદ ૭

પોર્ટ કોફીન ૬૦.

પ્રેક્ષાપ્રેમ. ૧૯૬.

પ્લેટા. ૧૯૭, ૨૦૬.

ફાન્સરલિપિ (Cuneiform).

૧૧૩, ૧૨૮, ૧૫૬, ૨૦૩,
૨૨૫.

ફારસી. ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬.

ફારા. ૧૧૦

ફીલાડેલ્ફસ (એલેક્ઝાન્ડ્રિયા) ૨૪.

ફિલિપ એરલીટિયસ. ૨૩.

ફીનિશિયા. ૨૧, ૨૮, ૧૩૩, ૧૪૧,
૧૭૭, ૧૮૧, ૨૦૮, ૨૧૨.

ફીનિશિયન. ૨૧, ૧૯૬.

ફીજિયા. ૧૪૧, ૨૦૮.

બગદાદ. ૧૦૪.

બન્દી ૬.

બહરિયન સંસ્કૃતિ ૮, ૯, ૧૦,
૬૭.

બાર્થિમિય. ૧૫૬, ૧૭૩.

બાઓમા. ૨, ૧૧, ૨૧૬.

બાદ-તબીરા. ૧૧૦.

બાન. ૧૨૯.

બાનાવત. ૧૯૦.

બાત્ન. ૪૪

મિન મેગિટિક. ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૦-
૧૩૪, ૧૩૬, ૧૭૮.

મિયાસ ૨૦૨

બિસસ. ૧૭.
 બુખારા ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬,
 બુચીસ. ૪૫.
 બુઆસ્તીસ. ૪૪, ૪૫.
 બુસિરીસ. ૪૮.
 બેક્ટ્રીઆ ૨૦૬.
 બેન્ટ પિરામિડ. ૭૫.
 બેબિલોન. ૨૧, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૯,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૨, ૧૩૪ થી
 ૧૭૬, ૧૭૭ થી ૧૮૦, ૧૮૩,
 ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૯૧,
 ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૯, ૨૦૦,
 ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૧૪,
 ૨૧૮, ૨૨૧.
 બેબિલોનિયા. ૧૦૪, ૧૭૭, ૧૮૧,
 ૧૯૫, ૧૦૬, ૨૦૮.
 બેસ. જુઓ બાસ.
 બેસ. ૪૯.
 બેરસિયા. ૧૫૫, ૧૫૭.
 બેરોસસ. ૧૬૧, ૧૭૩, ૨૧૪.
 બોસ્ફોરસ. ૧૯૭.
 બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ. ૪૦, ૪૯.
 ભસ્તો, (Tower of Silence)
 ૨૧૯.
 ભારત. ૧૪૬, ૧૭૫, ૨૧૫.
 ભારત-ઈરાની. ૨૦૧.
 ભાગત-યુરોપીય. ૧૯૩, ૨૦૧.
 ભૂમધ્ય સમુદ્ર. ૭, ૨૧, ૧૧૨,
 ૧૩૬, ૨૧૨.
 મગ ૨૧૫.
 મગી. ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૮.
 મગાઈ. ૧૯૩.

મગાપેટી. ૩૦, ૬૦, ૬૬, ૭૨,
 ૮૮, ૯૦, ૯૬, ૧૨૫.
 મધ્ય આફ્રિકા. ૩.
 મધ્ય એસિયા. ૧૯૫, ૨૦૯.
 મધ્ય રાજ્ય ૧૨.
 મદુક. ૧૨૨, ૧૩૧, ૧૩૫, ૧૪૯,
 ૧૫૦, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧.
 મસાગેટ. ૧૯૫, ૨૦૯.
 મસ્તબા. ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૮૧,
 ૮૩.
 માદન ૨૧૮.
 મારી (રાજવંશ). ૧૧૧.
 માથુ. ૧૬૬.
 મિડિયમ. ૭૫, ૭૬.
 મિત્ર. ૨૧૪, ૨૧૭.
 મિત્રવરુણ. ૨૧૭
 મિત્ર. ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૮.
 મિત્ર અનાદિતા. ૨૧૮.
 મિસર. ૬ થી ૧૦૩, ૧૩૨, ૧૩૩,
 ૧૩૪, ૧૪૬, ૧૫૫, ૧૭૫,
 ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧,
 ૧૯૬, ૨૦૮, ૨૨૧.
 મિસરીનસ. ૭૬, ૮૧.
 મિહિર. ૨૧૪.
 મિહ. ૨૧૪.
 મીડ. ૧૯૩; ૧૯૪, ૨૦૨, ૨૦૫.
 મીડિયા. ૧૮૦, ૧૮૧,
 ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬.
 મીડીસ. ૧૧૩, ૧૩૬, ૧૫૬.
 મોનીસ. ૧૩, ૧૩૨.
 મુમ્મુ. ૧૬૮, ૧૬૯.

મુસ્લિમ. ૧૭૫.
 મુસ્લિમો. ૨૦૧, ૨૧૯.
 મેક્સ મુલર. ૪૦.
 મેગીઅન. ૧૯૬.
 મેનતપુકુ. ૯૩.
 મેન્ટુહોતેપ બીજો. ૮૩
 મેન્ટુહોતેપ ત્રીજો ૪૪.
 મેતેયો. ૨૩, ૮૨, ૮૩.
 મેરેયોન. ૧૯૭, ૨૦૬.
 મેરેનરે. ૮૨.
 મેક્સીનોવસ્કી ૧.
 મેક્સીડાનિયન ૨૦૦.
 મેસોપોટોમિયા. ૨૯, ૧૦૪, ૧૩૨,
 ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૫,
 ૧૮૯.
 મેક્સીસ. ૭, ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૨૨,
 ૨૭, ૪૫, ૮૩, ૧૦૨, ૧૮૦,
 ૧૯૬.
 મોઝીઝ. ૧૩૩, ૧૩૮.
 મોવીસ. ૪૫.
 યમ (જમહીદ) ૨૦૧.
 યહુદી. ૧૦૯, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬.
 યુકવેર. ૧૦૫.
 યુન ૫૦.
 યુનેસ્કો. ૮૭;
 યુકેટીસ. ૨૮, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૩૨,
 ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૪૬,
 ૧૫૬, ૨૦૦, ૨૧૨.
 યુકેટીસની ખીણ. ૧૨૧.
 યુરોપ. ૧૭૫.
 યુરોપિયનો. ૩૧, ૧૦૨.
 રા. ૧૪, ૪૯, ૫૦, ૫૭

રાતો સમુદ્ર. ૨૨, ૩૧, ૨૧૨,
 રામીસિયમ. ૨૦, ૮૭.
 રામીમીસ બીજો ૨૦, ૩૩, ૮૭.
 રામીસીસ ત્રીજો. ૨૦, ૬૧.
 રામીસીસ બારમો. ૨૧, ૩૦.
 રાવી ૨૦૨
 રે. જુઓ રા.
 રોમ. ૧૨, ૨૪, ૪૫, ૬૦, ૬૧,
 ૧૩૪, ૧૪૫, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૮૪.
 રોમન. ૨૪, ૩૧, ૩૩, ૪૫, ૬૬,
 ૬૮, ૮૪, ૯૧, ૯૪, ૧૦૨,
 ૨૧૮, ૨૨૦.
 રાક્ષેર. ૨૦, ૯૨.
 રાખામુ ૧૬૯.
 રાખુ. ૧૬૮.
 રાગન. ૧૦૯.
 રાગેશ. ૧૧૧, ૧૧૩.
 રારક. ૧૧૦.
 રાસા. ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૨, ૧૪૯,
 ૨૦૮.
 રિબ્બા. ૮, ૨૧.
 રીડીઆ. ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૯૫,
 ૧૯૬, ૨૦૮, ૨૧૩, ૨૨૦.
 રુગલ ઝીસી ૧૧૨.
 રુગલ-ગાંડ. ૧૬૫.
 રુવે. ૧૧૨
 રોયર પિરામીડ. ૭૫.
 રામીસ-અવજમી. ૨૨૬.
 રાજત. ૪૯.
 રાક્ષ. ૧૦૯, ૧૧૦.
 રિનસ. ૧૪૦ ૧૪૧.

વિશ્વાસ્થ. ૨૧૩.
 વેદ. ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૨૪.
 વેદી (Altar) ૧૨૩, ૧૨૭.
 વૈાગા. ૧૬૭.
 વ્યાધ (Sirius) ૧૦૦.
 ચક્ર ૧૬૭.
 ચક્રીય. ૨૧૫.
 ચમચ. ૧૨૨, ૧૩૮, ૧૪૯, ૧૫૮,
 ૨૧૮.
 ચંકર. ૨૧૭.
 ચાત્રમનેસર પહેલો ૧૭૮.
 ચાત્રમનેસર ત્રીજો ૧૭૬, ૧૯૩.
 ચિન્તાક. ૪૫.
 ચીલુ-ધંસાહીર અમેયુ. ૧૬૭.
 યુગ-એદ. ૧૨૭.
 યુરુપાક. ૧૧૦.

૧૯૬, ૨૦૪, ૨૧૧, ૨૨૨.
 સારગોન. ૧૩૦.
 સારગોન પહેલો. ૧૧૨.
 સારગોન બીજો. ૧૭૮, ૧૮૪,
 ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦.
 સાડીસ. ૧૯૪, ૧૯૬.
 સાસાની. ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૩.
 સાસીઆ. ૧૯૬.
 સાંય. ૨૧૫.
 સિકંદર. ૧૨, ૨૩, ૨૪, ૧૯૫,
 ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૧૩, ૨૨૨.
 સિંપર. ૧૧૦.
 સિર-હરિયા (Jaxartes). ૧૯૫.
 સિસ્તાન (સકસ્તાન). ૨૧૫.
 સિધુ. ૧૯૫, ૧૯૭. ૨૦૦, ૨૦૧,
 ૨૦૨, ૨૦૮.

યુગેરિયા ૧૮૧
 યુગેરી ૧૦૮
 યુસા ૧૩૮, ૨૦૦, ૨૭, ૨૬૧,
 ૨૧૭, ૨૨૨
 એખમત ૪૫
 એતેખ ૪૭, ૪૮
 એતેખી પહેલો ૮૧, ૮૮, ૮૩
 એનસ્ટન પહેલો ૮૩.
 એનસ્ટત ત્રીજો ૮૪
 એનાચેરીમ ૧૩૬, ૧૭૯, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦
 એમક-રે ૫૦
 એમેટિક ૧૦૫, ૧૦૮, ૧૧૦
 ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪,
 ૧૫૭, ૧૭૮, ૧૯૫, ૧૯૮, ૨૨૫
 એનૈનિયન સંસ્કૃતિ, ૯, ૧૧
 એરાપિયમ. ૪૬
 એનગેત ૫૯
 એચત ૪૯
 સૈતી પુનરુત્થાન. ૧૨, ૨૧, ૨૨
 બસ કુમાર ૧૨, ૨૧.
 મોગીઆના ૨૦૯
 મોનેરી વૃષભ ૪૫
 એમરમ ૨૧૬,
 Sol-invincitos ૨૧૮.
 સ્ટેમ ૫૫ ૫૭
 ટ્રેપ ગિરામિડ ૧૩, ૭૪, ૮૨, ૮૫
 ઝને ૭૬
 ઝપાર્દા ૧૮૭
 ઝપેન ૨૧.
 ઝફીકસ ડે, ૮૪, ૮૯,
 ઝમરડીસ ૧૯૬

સ્વાક્ષરેમ ૧૫૬, ૧૯૪
 હખામની ૧૯૫, ૨૨૩
 હતથેપસુત ૧૬, ૮૭, ૯૨
 હપ્તહિદુ ૨૦૨
 હમામી ૧૧૧
 હરખ્તી ૮૮
 હગ્મોથીસ ૪૫
 હાર્મરોગનીફિક ૯૫, ૯૬
 હાયોર ૪૯, ૮૫
 હિરેટિમ ૯૫, ૯૮
 દિલીઓપોનીસ ૨૭, ૪૫, ૫૦.
 હિંદ ૨૦૧
 દિદ-ધરિની ૨૧૪
 દિદુઓ ૧૯૩, ૨૦૧, ૨૧૪
 દિદુસ્તાન ૨૦૮, ૨૧૨
 દિઅરકોનપોનીસ ૯૩
 ટીફ્સોસ ૧૫ ૧૬ ૧૭, ૩૧,
 ૪૦, ૪૪, ૫૯, ૮૯, ૯૮, ૯૨,
 ૧૦૩, ૧૩૬
 હીતાર્ધત ૧૮, ૨૯, ૧૩૩, ૧૭૮
 હીમુ ૧૩૧
 હીરોડોટસ ૪૫, ૫૭, ૬૦, ૧૦૨,
 ૧૪૦.
 હેરફ્વીઓપોનીસ ૮૩.
 હેમુરખી ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૩૩,
 ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯,
 ૧૪૫, ૧૪૬, ૦૧૪૭ ૧૪૯,
 ૧૬૦, ૧૭૫ ૧૮૨, ૧૮૪
 હેસ્ટ ૧૪૬
 હેનીસપત ૨૧૨
 હોરસ ૪૩, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૪,
 ૫૯, ૭૩, ૮૭

ગુર્જીકરણ

૧૪	પકિત	અગુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૪	ન્યુમિઆ	નુમિયા
૧૧	૨૫	દક્ષત નિધિ	દક્ષનનિધિ
૧૬	૧	મિસરના	મિસરમા
૧૬	૨૧	એવી	—
૨૨	૧૨	ચોથો	—
૨૨	૧૯થી૨૯	દારયસ	દારય
૨૩	૨	રાગઓએ	રાગએ
૨૩	૭	નેકતેનેબો પહેલો	નેખતેનેબો પહેલેલ
૨૭	૧૭	અનુભવની પડે	અનુભવની ના પડે
૨૮	૧૯	જરૂરી હતુ	જરૂરી ન હતુ
૩૩	૧	વી ટાળીને	વી ટાળવાનો
૩૬	૧	ઓમોનીસ્કસ	ઓમેનીસ્કો
૩૯	૧૬	સામાન્ય પછે	સામાન્યપછે
૩૯	૨૮	શકેતા	શકેતો
૪૩	૧	ધર્મ	મિસરની સ્મૃતિ (ચાતુ)
૪૫	૨૫	હિનિઓપિ રીસનો	હિનિઓપો રીસનો
૪૮	૨૭	કરેતી	કરતી
૪૯	૨૭	સૂચને લગતા ખીળ દેવો	—
૫૦	૧૬	ઓમોનિસ્ક	ઓમેનિસ્ક

૬૪	૧૯	વચસ્વ	વચસ
૬૭	૨૦	કચનામ છુકા	કાચના મણકા
૬૮	૪	પણ	—
૬૮	૨૭	કબરમાંથી વૈવિધ્ય ભરેલા	કબરમાંથી ફરનીચરના વૈવિધ્ય ભરેલા
૭૧	૧૧	પણ	—
૭૧	૨૯	છે	હશે
૭૧	૩૧	મૂકવામાં આવે છે.	મૂકવામાં આવી હશે.
૭૨	૧૭	સામાન્ય લોકો	ઉમરાવ લોકો
૭૩	૨૦	આ	—
૭૩	૨૯	દેખાવ	દેખાવો
૭૩	૨૯	આ દેખાવમાં	આ દેખાવોમાં
૭૪	૧૨	તેમના	જેમના
૭૫	૧૬	તે	—
૮૦	૧	સ્થ	જ્ઞ
૮૦	૧૫	વચ્ચેનો	વચ્ચે
૮૧	૨	પહોળી	પહોળો
૮૧	૧૬	થયા છતાં	પછી
૮૧	૧૯	પિગમિડોની	પિરામિડની
૮૨	૧	ચિહ્નની	ચિહ્નની
૮૨	૧૦	ઉસરકાઈ	ઉસરકાઈ
૮૨	૨૫	પૂતળાઓ અનેક	અનેક પૂતળાઓ
૮૩	૧૪	હેરકલીઓપોલીસ ખટી	હેરકલીઓપોલીસના ખેટી
૮૩	૧૭	હેરકલીઓપોલીસ	હેરકલીઓપોલીસના
૮૫	૫	ધરો અધારાં	ધરોમાં અધારું
૮૬	૯	વારા	વાર
૮૬	૧૦	ચણત	ચણતા
૮૯	૭	ગાયનું સોનાનું માથું	સોનાનું ગૌમુખ
૯૦	૧૩	આક્રમણકે રીને	આક્રમણ કરીને
૯૬	૨	આ	—

શુદ્ધીકરણ

ક્રમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮	૧૪	ન્યુનિયા	નુનિયા
૧૧	૨૫	દક્ષત વિધિ	દક્ષતવિધિ.
૧૬	૧	મિસરના	મિસરમાં
૧૬	૨૧	એવી	—
૨૨	૧૨	એથો	—
૨૨	૧૯થી૨૯	દારયસ	દારય
૨૩	૨	રાજાઓએ	રાજાએ
૨૩	૭	નેકતેનેબો પહેલો	નેખતેનેબો ૧
૨૭	૧૭	અનુભવથી પડે	અનુભવથી ૨
૨૮	૧૯	જરૂરી હતું	જરૂરી ન હ
૩૩	૧	વીંટાળીને	વીંટાળવાનો
૩૯	૧	ઓખોલીકસ	ઓખેલીસ્કો
૩૯	૧૬	સામાન્ય પંજો	સામાન્યપંજો
૩૯	૨૯	શકતા	શકતો
૪૩	૧	ધર્મ	મિસરની સંસ્કૃતિ
૪૫	૨૫	હિલિઓપિલીસનો	હિલિઓપોલી
૪૮	૨૭	કરેતી	કરેતી
૪૯	૨૭	સૂર્યને લગતા ખીજા દેવો	—
૫૦	૧૬	ઓખોલિસ્ક	ઓખેલિસ્ક
૫૦	૨૧	ખની	મુખની
૫૧	૧૬	આથી	—
૫૫	૧૪	—	૧એક જાતનો જાણ
૫૬	૯	વ્યક્તિ	વ્યક્તિને
૫૬	૨૫	એક જાતનો જાણનો કોડો	—
૫૭	૨૩	પુનરાવતારની	પુનરવતારન
૫૭	૨૩	૧હિરોડોટસ	હિરોડોટસ
૫૮	૧૧	દાટો	દાટતા ૫
૫૮	૨૭	આવતી	આવતા

૧૪૦	૨૪	લક્ષણ ^૧	લક્ષણ
૧૪૧	૨૧	ચાતુ હતી ^૨	ચાતુ હતી.
૧૪૯	૧૯	ખેલકેમાલ	ખેલ કે ખાલ
૧૫૫	૧૦	બોરસિખ્યાતુ ^૩	બોરસિખ્યાતુ ^૩
૧૫૬	૧૩	સ્વક્ષરેસ	મ્યાક્ષરેસ
૧૫૭	૧૯	નીનીવેહ	નીનાવેહ
૧૫૯	૩૦	ચાર ..વાડિયા	ચાર અડવાડિયાં
૧૬૧	૧	મુવાડવામ	મુવાડવામાં
૧૬૨	૧	અનો	અને
૧૬૪	૧૪	આગળ	—
૧૭૪	૨૮	ધર્મગુરુનેની	ધર્મગુરુઓની
૧૭૬	૪	વિશા	વિશાળ
૧૮૨	૧૨	ટીગલથ પીલેસર	ટીગલથ-પીલેસર
૧૮૮	૨૧	ભારકર્યોમાં	ભારકર્યોમાં
૧૯૦	૫	ટીગલથ પીલેસર	ટીગલથ-પીલેસર
૧૯૩	૧૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૧૯૫	૨૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૧૯૮	૧૩	ક્ષરક્ષિસ પહેલો	ક્ષરક્ષિસ બીજો
૨૦૦	૨૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૨૦૭	૧	ધીસને કેબીસીસે	—
		જીવતો જલાવી	
		દીધા હતો અને	
૨૦૯	૮	ક્ષરક્ષિસ	ક્ષરક્ષિસ
૨૧૫	૨	તેણે	—
૨૧૮	૨૨	મગ (મગ)	મગી (મગ)
૨૧૯	૧૩	ભરતી	ભરતો
૨૨૨	૧૮	ભરતીમાં	ભરતામાં

૯૯	૨૮	૯૦નાં ચિહ્નો	૯૦ નાં ૯ ચિહ્નો
૧૦૦	૧૬	ત્રણ ચાર ચાર	—
૧૦૦	૩૦	જુલિયસ	જુલિયન
૧૦૧	૨૦	ધણા જૂનાં	તેથી પણ જૂનાં
૧૦૧	૨૧	છે	હશે.
૧૦૨	૧૮	જુલાએ	જુલાખ
૧૦૨	૧૮	હિરોડોટસ	હિરોડોટસ
૧૦૪	૪	ટાઈગ્રીસ	ટીગ્રીસ
૧૦૫	૨૭	ભર-	ભાર-
૧૦૮	૧૮	અને કેટલાક નહીં રાખતા	—
૧૧૦	૨૫	વર્ચસ્વ	વર્ચસ
૧૧૧	૧૮, ૨૫	લાગેશના	લાગેશના
૧૧૮	૨૩	વર્ચસ્વ	વર્ચસ
૧૧૯	૮	પણ નકારી શકતાં	નકારી શકતાં
૧૧૯	૯	૩	: ૩
૧૨૧	૧૫	કાકેસસ	—
૧૨૨	૧૯	નિખુરનો	નિખુરનો
૧૨૪	૧	નાથુ	નથુ
૧૨૬	૨૪	અક્ષ-ઉમેદ	અક્ષ-ઉમેદ
૧૨૬	૨૯	ભાસ્કર	ભાસ્કર
૧૨૭	૮	લોકોની	લોકોને
૧૩૦	૧૨	શિક્ષાએખોતો	શિક્ષાએખોતો
૧૩૩	૨૧	કીટ	કીટ
૧૩૪	૧	નીનીવેહ	નીનાવેહ
૧૩૫	૨૭	કેસાઈટ નામ પદાડીની	કેસાઈટ નામની પદાડી
૧૩૬	૧૦	નાનીવેહના	નીનાવેહના
૧૩૬	૨૧	કર્કમિશ	કર્કમીશ
૧૩૮	૧૧	કીલાસર લિપિમાં	કીલાસર લિપિમાં
૧૩૮	૨૪	વડેસારી	વડે સારી
૧૩૯	૯	Reteliation	Retaliation

૧૪૦	૨૪	લક્ષણ ^૧	લક્ષણ
૧૪૧	૨૧	ચાતુ હતી ^૨	ચાતુ હતી.
૧૪૯	૧૯	બેલકેમાલ	બેલ કે બાલ
૧૫૫	૧૦	બોરસિખાતુ ^૩	બોરસિખાતુ ^૩
૧૫૬	૧૩	સ્પક્ષરેસ	મ્યાક્ષરેસ
૧૫૭	૧૯	નીનીવેહ	નીનાવેહ
૧૫૯	૩૦	ચાર ..વાડિયા	ચાર અડવાડિયાં
૧૬૧	૧	સુવાડવામ	સુવાડવામાં
૧૬૨	૧	અનો	અને
૧૬૪	૧૪	આગળ	—
૧૭૪	૨૮	ધર્મગુરુએની	ધર્મગુરુએની
૧૭૬	૪	વિશા	વિશાળ
૧૮૨	૧૨	ટીગલથ પીલેસર	ટીગલથ-પીલેસર
૧૮૮	૨૧	ભારકર્થોમાં	ભામ્કર્થોમાં
૧૯૦	૫	ટીગલથ પીલેસર	ટીગલથ-પીલેસર
૧૯૩	૧૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૧૯૫	૨૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૧૯૮	૧૩	ક્ષરક્ષિત પહેલો	ક્ષરક્ષિત ખીન્ને
૨૦૦	૨૪	કેપ્સિયન	કાર્પિયન
૨૦૭	૧	ધીશને કેંબીસીમે	—
		જીવતો જગાવી	
		દીધો હતો અને	
૨૦૯	૮	ક્ષરક્ષિત	ક્ષરક્ષિત
૨૧૫	૨	તેણે	—
૨૧૮	૨૨	મગ (મગ)	મગી (મગ)
૨૧૯	૧૩	ભસ્તી	ભસ્તો
૨૨૨	૧૮	ભસ્તીમાં	ભસ્તામાં